

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГАЙДУ ГАННИ ВОЛОДИМИРІВНИ

УДК 342.57:342.34(043)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВО НА СПРОТИВ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ РЕАЛЬНОГО
НАРОДОВЛАДДЯ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Гринюк Роман Федорович, доктор юридичних наук,
професор

Вінниця – 2020

АНОТАЦІЯ

Гайду Г.В. Право на спротив як форма реалізації реального народовладдя (теоретико-правові аспекти). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Донецький національний університет імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2020.

Здійснено комплексне дослідження теоретико-правових аспектів права на спротив як форми реального народовладдя. Авторкою розроблено та обґрунтовано нові теоретико-концептуальні положення щодо трансформації форм реалізації права на спротив у контексті здійснення реального народовладдя, їх змісту, суспільного призначення та правових наслідків для держави і суспільства. Крім того, у дисертаційному дослідженні надано теоретичне підґрунтя для пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з окреслених питань.

Виявлено основні правові аспекти (суб'єкт, адресат, умови реалізації) права на спротив та обґрунтовано його міждисциплінарне потрактування через дослідження поняття, генези, основних політико-правових характеристик.

Реалізація права на спротив завжди орієнтована на органи державної влади. Концептуально саме в цьому для авторки полягає конфлікт держави і суспільства, форми втілення якого лежать в площині реалізації права на спротив як форми здійснення реального народовладдя.

Авторка обґрунтовує визначення права на спротив як невід'ємного природного права особи протидіяти владі в активній або пасивній формі індивідуального чи колективного соціально-політичного протесту, основною метою якого є гарантування і збереження законності влади і конституційності державного устрою. Прослідковано процес становлення форм реального народовладдя в історії людської цивілізації від права більшості у давньогрецьких полісах, магдебурзького права на самоврядування територією,

представницьких форм, класичних революцій, збройних конфліктів, імітаційних форм (симулякрів), соціально-політичних протестів до форм е-врядування.

З'ясовано, що політико-правові практики здійснення реального народовладдя в Україні демонструють незрілість правової культури суспільства (у тому числі й суб'єктів влади) та безпорадність правових інституцій через їх політизованість.

Авторкою підтверджена наукова гіпотеза дослідження: чим вище рівень правосвідомості громадян, тим менше можливості маніпулювати ними в інтересах інших суб'єктів і тим більше шансів у реального народовладдя стати ефективним соціальним феноменом, що обумовлює успішність демократизації політичної системи.

Продемонстровано, що конституціями більшості держав світу визнано, що єдиним джерелом влади є народ і виключним правом народу є встановлення та зміна конституційного ладу. Проте юридична наука та міждисциплінарні дослідження права на спротив так і не напрацювали єдиного підходу до класифікації форм реалізації права на спротив.

Через кореляцію підстав для реалізації права на спротив і реальних публічних форм систематизовано існуючі класифікації форм реального народовладдя та запропоновано авторську типологію цих форм. Пропонується поділ форм реалізації народовладдя за відкритістю реалізованих форм (приховані та відкриті) та за шляхами реалізації права на спротив (прямі і непрямі). Також індикаторами типологізації форм реалізації права на спротив визначені мета, форми і частота прояву, масштабність наслідків та інституціоналізація результатів.

Обґрунтовано, що протест (як форма реалізації права на спротив) є видом соціально-політичної участі з огляду на політико-правові аспекти дослідження. Він так само, як і решта форм спротиву, набуває двох основних форм: 1) ненасильницький спротив; 2) насильницький спротив. Для

ненасильницького притаманне застосування несилових методів вираження спротиву.

Доведено, що право на повстання (революцію) зазнало суттєвих трансформацій. Визначено, що класичне розуміння революції трактує її як спротив, що здійснюється відносно всієї політичної системи і реалізується як масове повстання з метою зміни конституційного порядку шляхом формування і закріплення нової влади та вирішення питання відповідальності зміненої управлінської еліти, створення інституцій чи вдосконалення вже існуючих, які б уможлилювали ефективно залучення громадян до політичної участі в діяльності держави задля зміни на краще політичної, економічної, соціокультурної систем. Право на повстання (революцію) може розглядатися як одне з найважливіших прав, що впливає з народного суверенітету.

З'ясовано, що сучасні революції XXI століття за своїми характеристиками і правовими наслідками є соціально-політичними протестами, що обумовлені неефективністю державної влади.

Доведено, що крайні форми реалізації права на спротив трансформуються в частині свого суспільного призначення. Збройні конфлікти набувають гібридних форм, терористичні акти політизуються, а революції все більше схожі на публічні соціально-політичні протести, мета яких – зміна правлячих еліт при збереженні основних принципів та інститутів управління.

Авторкою зафіксовано та доведено факт пом'якшення крайніх форм протестів у бік електронних форм спротиву та симуляцій революцій. Право на спротив (у тому числі й право на самовизначення) набуває маніпулятивних форм і використовується державами світу для формування прикордонних конфліктних зон і утримання впливу на інші держави, які не здатні контролювати інформаційний простір, державні кордони та цілісність своїх територій.

Виявлено, що за останнє десятиліття питання реального народовладдя актуалізувалося в зв'язку з виникненням та активізацією його нетипових форм в Україні та світі: поточних, як процедури е-демократії (е-консультації, е-

голосування, е-петиції, краудсорсинг), та екстралегальних, як стихійні майдани, революції, державні перевороти, сепаратизм, тероризм.

Вірогідне існування в практиках реалізації реального народовладдя правових симулякрів – явищ, що за своїми цілями, змістом і наслідками принципово відрізняються від традиційного їх розуміння. В цьому контексті авторкою запропоновано подальшим кроком напрацювання правових механізмів запобігання симулякризації суспільних відносин.

У дисертаційному дослідженні окреслено шляхи вдосконалення реального народовладдя в Україні. Законодавче закріплення механізму системи електронних петицій, яке несе із собою певний заряд потенційних можливостей демократизації відповідної країни, водночас має результатом підвищення рівня легітимності державної влади. На думку авторки, запровадження такої системи надає чіткий сигнал від влади для населення про те, що влада тепер готова вислуховувати ідеї суспільства та підтримувати найбільш популярні та життєздатні пропозиції звичайних людей.

Запропоновано закріпити в Конституції України та національному законодавстві ключові форми і правові механізми здійснення реального народовладдя, серед яких можливість ініціювання народом України обов'язкових референдумів (як всеукраїнських, так і локальних). Необхідним є надання народу України права скасовувати своїм рішенням (рішенням референдумів) будь-які нормативно-правові акти Верховної Ради та рішення органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим статтю 69 Конституції України запропоновано доповнити частиною другою, де слід закріпити вищевказане право народу.

Обґрунтована позиція, що дієвим інструментом, який одночасно може забезпечити громадян засобами ефективного та співмірного використання реального народовладдя, в тому числі з метою захисту своїх прав та свобод, а державу – засобами забезпечення реалізації прав у контексті народовладдя, є громадянська освіта. Її невід'ємна складова – правова освіта. Це довгий за часом та масштабний за ресурсами інструмент, але саме громадянська освіта

дозволить поступово, органічно та без потрясінь перейти на якісно новий рівень взаємодії держави і суспільства. Запровадження такої моделі взаємодії стане запорукою високого рівня співвідповідальності держави і громадян, відповідальності громадян за все, що відбувається в державі, залученості їх більшості до політичних процесів, високої правової культури, обізнаності щодо своїх прав та обов'язків, механізмів їх захисту та впливу на державу.

Ключові слова: реальне народовладдя, форми реального народовладдя, право на спротив, революція, петиції, громадянська освіта.

ABSTRACT

Haidu H. The right to resist as a form of realization of rule of people (theoretical and legal aspects). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the acquisition of a scientific degree of PhD in the field of 08 “Law” by the speciality 081 “Law”. – Vasyl’ Stus Donetsk National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Vinnytsia, 2020.

The thesis provides a complex study of the theoretical and legal aspects of the right to resist as a form of realization of rule of people.

The author has developed and substantiated new theoretical and conceptual provisions for the transformation of forms of realization of the right to resist in the context of rule of people, their content, public purpose and legal consequences for the political system. In addition, the research provides a theoretical basis for proposals in the context of improving national legislation on the outlined issues.

The main legal aspects (subject, addressee, conditions of realization), political forms of realization of the right to resist are revealed and its interdisciplinary interpretation is substantiated through research of concept, genesis, basic political and legal characteristics of this right.

The realization of the right to resist is always focused on the institutions of state power. Conceptually, this is the conflict between the state and society, the forms of implementation of which lie in the plane of realization of the right to resist of realization of rule of people.

The author substantiates the definition of the right to resist as an inalienable natural right of an individual to oppose the government in active or passive form of individual or collective socio-political protest, the main purpose of which is to guarantee and preserve the legitimacy of power and constitutionality. The process of formation of real democracy in the history of human civilization from the right of the majority in ancient Greek policies, the Magdeburg right to self-government, representative forms, classical revolutions, armed conflicts, imitative forms

(simulacra), socio-political protests to forms of e-governance are covered by the author. It was found that the political and legal practices of the introduction of rule of people in Ukraine demonstrate the immaturity of the legal culture of society (including the subjects of power) and the helplessness of legal institutions due to their politicization.

The author confirmed the scientific hypothesis of the study: the higher the level of legal awareness of citizens, the less opportunity to manipulate them in the interests of other actors and the better the chances of rule of people to become an effective social phenomenon that determines the success of democratization of the political system.

It has been shown that the constitutions of most countries of the world recognize that the only source of power is the people and the exclusive right of the people is to establish and change the constitutional order. However, legal science and interdisciplinary research on the right to resist have not developed a single approach to the classification of forms of realization of the right to resist.

Due to the correlation of the grounds for the realization of the right to resist and real public forms, the existing classifications of forms of real democracy are systematized and the author's typology of these forms is proposed. It proposes a division of the forms of realization of democracy by the openness of the realized forms (hidden and open) and by the ways of realization of the right to resist (direct and indirect). Also, indicators of the typology of forms of realization of the right to resist are determined by the purpose, forms and frequency of manifestation, scale of consequences and institutionalization of results.

It is substantiated that protest (as a form of realization of the right to resist) is a type of socio-political participation given the political and legal aspects of the study. It, like other forms of resistance, takes two main forms: 1) non-violent resistance; 2) violent resistance. For nonviolent is characterized using non-violent methods of expression of resistance.

It is proved that the right to revolt (revolution) has undergone significant transformations. It is determined that the classical understanding of the revolution is

interpreted as a resistance to the entire political system and implemented as a mass uprising to change the constitutional order by forming and consolidating a new government and resolving the issue of responsibility of the changed management elite, institution building or improvement, that enabled the effective involvement of citizens in political participation in the activities of the state to change for the better political, economic, socio-cultural systems. The right to revolt (revolution) can be considered as one of the most important rights arising from the popular sovereignty.

It turned out that the modern revolutions of the XXI century, in their characteristics and legal consequences, are socio-political protests due to the inefficiency of state power.

It is proved that the extreme forms of exercising the right to resist are transformed in terms of their social purpose. Armed conflicts take hybrid forms, terrorist acts are politicized, and revolutions increasingly resemble public socio-political protests aimed at changing the ruling elites while maintaining basic principles and institutions of governance.

The author observes and proves the fact that the extreme forms of protests were softened towards electronic forms of resistance and simulations of revolutions. The right to resist (including the right to self-determination) takes manipulative forms and is used by the states of the world to form border conflict zones and maintain influence on other states that are unable to control the information space, state borders and integrity of their territories.

Over the last decade, the issue of real democracy has become relevant in connection with the emergence and intensification of atypical forms of implementation in Ukraine and the world: current, as e-democracy procedures (e-consultations, e-voting, e-petitions, crowdsourcing), and extralegal, as natural squares, revolutions, coups, separatism, terrorism.

Probable existence in the practice of real democracy of legal simulacra - phenomena that in their purposes, content and consequences are fundamentally different from their traditional understanding. In this context, the author proposes a further step in the development of legal mechanisms to prevent the simularization of

social relations.

The research proposes tools for improving real democracy in Ukraine. Legislative consolidation of the mechanism of the system of electronic petitions, which carries with it a certain charge of potential opportunities for democratization of the country, at the same time results in increasing the level of legitimacy of state power. According to the author, the introduction of such a system sends a clear signal from the authorities to the population that the authorities are now ready to listen to the ideas of society and support the most popular and viable proposals of ordinary people.

It is proposed to enshrine in the Constitution of Ukraine and state legislation the key forms and legal mechanisms for realization the rule of people including the possibility of initiating legislative referendums by the people of Ukraine (both Ukrainian and local). It is necessary to give the people of Ukraine the right to repeal by their decision (referendum decision) any normative legal acts of the Verkhovna Rada and decisions of local self-government bodies. In this regard, it is proposed to supplement Article 69 of the Constitution of Ukraine with the second part, which should enshrine the above-mentioned right of the people.

There is a founded position that civic education is an effective tool that can provide citizens with the means of effective and proportionate use of rule of people, including to protect their rights and freedoms, and the state – a means of ensuring the realization of rights in the context of democracy. A legal education is an integral part of it. It is a long-term and large-scale tool, but it is civic education that will allow us to gradually, organically and without shocks move to a qualitatively new level of interaction between the state and society. The introduction of such a model of interaction will guarantee a high level of co-responsibility of the state and citizens, responsibility of citizens for everything that happens in the state, involvement of the vast majority in political processes, high legal culture, awareness of their rights and responsibilities, mechanisms for their protection and influence.

Key words: *rule of people, right to resist, revolution, petitions, civic education.*

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

- **статті у наукових фахових виданнях України:**

1. Гайду Г.В. Право на спротив як форма реалізації реального народовладдя. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 62. С. 44–60.

2. Гайду Г. Стан наукової вивченості права на спротив як форми реалізації реального народовладдя. *Правова держава*. 2020. № 38. С. 10–19.

- **статті у наукових періодичних виданнях інших держав з наряду, з якого підготовлено дисертацію:**

3. Гайду Г. Конституційні форми реалізації народного волевиявлення через референдум та виборчий процес. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Vol. 5. Iss. 4. P. 105–113.

4. Гайду Г. Трансформація форм реалізації права на спротив в сучасних умовах. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7. Iss. 2. P. 196–202.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Гайду Г. Актуальні аспекти наукового дослідження реалізації реального народовладдя. *Весняні юридичні читання – 2020. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: Всеукраїнська науково-практична конференція*. Вінниця, 2020. С. 10–11.

2. Гайду Г. Деякі проблеми реалізації права на спротив в інформаційному суспільстві. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти* (Канада, Монреаль). Видавництво: СРМ «ASF». 2020. С. 88–90.

3. Гайду Г. Нетипові форми реалізації народовладдя як елемент співуправління у публічній сфері. *Публічне управління та адміністрування*.

конкурентні виклики сучасності: Матеріали III Всеукр. науково-практичної інтернет-конференції (15 травня 2020 р.). Львів, 2020. С. 19–20.

4. Гайду Г. Громадянська освіта як інструмент вдосконалення реального народовладдя в Україні. *Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії*: Міжнародна наукова конференція. (Суми, 22 травня 2020). Суми, 2020. С. 79 – 80.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
РЕАЛЬНОГО НАРОДОВЛАДДЯ.....	23
1.1. Генеза і становлення форм народовладдя	23
1.2. Право на спротив та інші форми народовладдя в Україні як предмет правового аналізу	42
1.3. Стан наукової вивченості проблеми	65
Висновки до розділу 1	80
РОЗДІЛ 2. ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРОТИВ В	
КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ РЕАЛЬНОГО	
НАРОДОВЛАДДЯ	84
2.1. Класифікація форм реалізації права на спротив	84
2.2. Революція як крайня форма реалізації права на спротив	100
2.3. Трансформація форм реалізації права на спротив в сучасних умовах ..	119
2.4. Громадянська освіта як умова вдосконалення реального народовладдя в Україні	148
Висновки до розділу 2	174
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	186
ДОДАТКИ.....	215

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Нелінійний розвиток світу сьогодні актуалізує питання зрілості взаємовідносин держави і суспільства. Форматом таких взаємовідносин можуть виступати політичний режим, соціальний контракт, реальне народовладдя. Вони встановлюють системні правила гри, за якими підтримка державних інститутів масами конвертується в зростання сукупного соціального капіталу народу (у тому числі правового, матеріального та соціального захисту громадян). Контрольні точки взаємовідносин держави і суспільства віддзеркалюють форми реалізації реального народовладдя і вплив права на спротив на стратегічні рішення органів державної влади та місцевого самоврядування. Зміна філософії управління державою на врядування і самоврядування народу є стратегічним завданням України сьогодні. Ключовими чинниками за таких умов має стати коригування управлінських практик у бік прозорості дій і залученості громадськості до процесу прийняття рішень державою та органами місцевого самоврядування [141, с. 79, 86]. Підґрунтям цього коригування має стати вдосконалення теоретико-правових засад реалізації реального народовладдя в Україні. Проблема, що досліджується, характеризується актуальністю і полідисциплінарністю, проте здійснення реального народовладдя і права на спротив, як однієї з його форм, не розглядалася науковцями з точки зору їх соціального призначення та чиннику примирення держави і суспільства, інститутів державної влади і народу.

Дослідження специфіки реалізації права на спротив як форми реального народовладдя через його соціальне призначення дозволить встановити кореляцію між правовою культурою громадян та перспективами демократизації суспільства, де право здатне виступити каналом комунікації між рівнем правової культури суб'єкта реального народовладдя (людини, громадянина, народу) і самим процесом реалізації народовладдя.

В умовах низької правової культури суспільства та неспроможності державної влади України, цілісність її території та перспективи розвитку як «суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави» наражаються на небезпеку. Актуальність заявленої теми дослідження у прикладній площині обумовлена не лише наявною проблемою організації політико-правового регулювання взаємовідносин суспільства і держави в Україні, а й потребою вдосконалення механізмів реального народовладдя у контексті збереження її суверенітету.

Наукова проблема лежить в площині дихотомії природи права на спротив. З одного боку держава, формуючи механізми його реалізації суб'єктами права, має на меті здійснення реального народовладдя декларованого у статті 1 Конституції України. З іншого боку, суспільство не готове взяти на себе відповідальність за застосування права на спротив і участь народу в реалізації реального народовладдя. У залежності від зрілості самого суспільства право на спротив може набувати імітаційних форм, що створює широкі можливості для зловживання правом і маніпуляцій громадянами з боку органів державної влади та місцевого самоврядування і конкретних публічних персон задля просування своїх інтересів. За таких умов – незрілого суспільства – організовані форми реалізації права на спротив можуть вирішувати низку небезпечних завдань – від зміни стану держави і суспільства до розв'язання антидержавних задач.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса у межах теми «Розвиток правової системи України: стан та перспективи» (державна реєстрація № 0112U002868) та теми «Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи» (державна реєстрація № 0118U003140), за якими дисертанткою здійснено розробку теоретико-правових аспектів права на спротив як однієї з форм реалізації народовладдя в Україні та обґрунтовано пропозиції щодо

вдосконалення національного законодавства у цій сфері.

Мета роботи – розробити та обґрунтувати нові теоретико-концептуальні положення щодо трансформації форм реалізації права на спротив у контексті здійснення реального народовладдя, їх змісту, суспільного призначення та наслідків для держави і суспільства та сформулювати теоретичне підґрунтя для пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з окреслених питань.

Для досягнення поставленої мети авторкою було сформульовано і розв'язано низку завдань:

- вивчити генезу та з'ясувати основні етапи становлення форм народовладдя в історії людської цивілізації;
- дослідити теоретико-правові аспекти реалізації права на спротив та інших форм народовладдя в Україні;
- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та визначити теоретико-правові аспекти трансформації форм реалізації реального народовладдя, що потребують додаткового вивчення;
- узагальнити класифікації форм реального народовладдя та запропонувати авторський погляд на них;
- дослідити етапи трансформації права на повстання (революцію), з'ясувавши характеристики, умови реалізації та правові наслідки класичних революційних форм та сучасних соціально-політичних протестів;
- виявити зміни форм реалізації права на спротив в сучасних умовах;
- запропонувати шляхи вдосконалення національного законодавства щодо запровадження реального народовладдя в Україні.

Об'єктом дослідження стали суспільні відносини, що сформувалися між інститутами державної влади і народом у контексті реалізації форм реального народовладдя.

Предмет дослідження – теоретико-правові аспекти права на спротив як форми реалізації реального народовладдя.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склали

загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. За допомогою методів аналізу, узагальнення, історичної ретроспективи та синтезу визначено зміст та суспільне призначення права на спротив як форми реалізації реального народовладдя. Метод структурно-функціонального аналізу дозволив виявити чинники та умови, що призводять до крайніх форм реалізації права на спротив (повстання). З використанням формально-юридичного методу проведено аналіз змісту Конституцій та інших правових актів національного законодавства сучасних держав світу та обґрунтовано авторські пропозиції щодо подальшого вдосконалення українського законодавства з цих питань. Порівняльно-правовий метод застосовано при компаративному вивченні відповідних норм законодавства України та зарубіжних держав.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали наукові розвідки українських та закордонних науковців – Д. Белова, Ф. Веніславського, Р. Гринюка, Ю. Гоцуляка, І. Жаровської, В. Кравченка, І. Кресіної, Т. Михайліної, О. Мурашина, Т. Нагорняк, В. Петришена, С. Погребняка, В. Погорілка, О. Прієшкіної, А. Селіванова, О. Скрипнюка, І. Щebetун, О. Щербанюк, В. Федоренка, А. Хомські, Т. Гінзбурга, Д. Міллера та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* у вітчизняній теорії права запропоновано теоретико-концептуальне розуміння права на спротив як форми реального народовладдя в контексті конфліктогенності взаємовідносин держави і суспільства. Мета, форми, частота прояву, масштабність наслідків та інституціоналізація результатів реалізації права на спротив й характеристики реального народовладдя по суті виступають індикаторами діалогу суспільства і держави. Так, крайні форми права на спротив (революції, збройні конфлікти, сепаратизм і терористичні утворення) підтверджують непродуктивність такого діалогу. Псевдопротести і симуляція участі суспільства в процесі прийняття державно-вагомих рішень свідчать про використання владними інститутами в своїх інтересах низького рівня правової свідомості та правової культури суспільства. За таких умов, шляхами політико-правового регулювання взаємовідносин держави і

суспільства здатні виступити наступні кроки: 1) вдосконалення національного законодавства в бік розширення повноважень народу України і 2) запровадження громадянської освіти на всіх рівнях соціалізації як умови вдосконалення реального народовладдя в Україні.

Наукова новизна одержаних у дисертації результатів конкретизується, зокрема, в наступних основних положеннях, висновках, пропозиціях.

Уперше:

- встановлено кореляцію форм здійснення реального народовладдя в Україні, рівня правової культури суспільства (у тому числі й суб'єктів влади) і ефективності правових інститутів, що здатне виступати теоретичним підґрунтям аналізу теоретико-правових аспектів реалізації права на спротив;

- запропоновано класифікацію форм здійснення права на спротив з урахуванням їх змін за сучасних умов. За відкритістю форм виділяються прихований спротив і відкритий, за шляхами здійснення – прямі і непрямі форми; за типами здійснення – типові та нетипові. Типові форми мають хвильовий або точковий характер та значною мірою утримують баланс взаємовідносин суспільства і держави. Нетипові (екстралегальні) форми часто є неконституційними та класифікуються за метою. Вони можуть бути спрямованими на зміну суспільного ладу, формування іншої держави в межах існуючих кордонів, залякування населення чи урядів. Нетипові форми проявляються у вигляді стихійних масових протестів (майданів), революцій, державних переворотів, сепаратизму, тероризму, військових конфліктів;

- доведено на підставі аналізу змін форм здійснення права на спротив за сучасних умов факт пом'якшення крайніх форм протестів у бік електронних форм спротиву та нових типів революцій;

- доведено існування правових симулякрів у практиках здійснення реального народовладдя, серед яких факти використання державами світу права на спротив (у тому числі й право на самовизначення) для формування прикордонних конфліктних зон і утримання впливу на інші держави, що не

здатні контролювати інформаційний простір, державні кордони та цілісність своїх територій.

Удосконалено

- визначення поняття «права на спротив» як невід’ємного природного права особи, основною метою якого є гарантування і збереження законності влади і конституційності державного устрою. Таке право на спротив може бути здійснено індивідуально чи колективно в активній або пасивній протестній формі;

- розуміння громадянської освіти як умови для ефективної співпраці суспільства і держави в контексті здійснення реального народовладдя;

- типологію форм безпосереднього (реального) народовладдя за такими критеріями: за визначеністю Конституцією України, за правовими підставами, за взаємодією з органами державної влади та місцевого самоврядування;

- зміст поняття «революція», що трактується як спротив, що здійснюється відносно всієї політичної системи і реалізується як масове повстання з метою зміни конституційного ладу шляхом формування і закріплення нової влади та вирішення питання відповідальності зміненої управлінської еліти, створення інституцій чи вдосконалення вже існуючих, які б уможлилювали ефективне залучення громадян до політичної участі в діяльності держави задля зміни на краще політичної, економічної, соціокультурної систем;

- теоретичне обґрунтування кореляції розуміння права на повстання і легітимності державної влади;

- шляхи розвитку реального народовладдя в сучасній Україні, зокрема: механізм системи електронних петицій, що має потенціал як демократизації держави, так і підвищення рівня легітимності державної влади; механізм спеціалізованих форумів щодо громадського обговорення нагальних проблем розвитку суспільства, а також багаторівневий механізм громадянської освіти, який дозволить поступово перейти до якісно нового рівня взаємодії та взаємовідповідальності держави і суспільства.

Дістали подальший розвиток положення щодо:

- правової природи соціального феномену – реального народовладдя, що обумовлює успішність демократизації політичної системи та залежить від рівня правосвідомості громадян, їх залученості до прийняття суспільно-вагомих рішень. Визначено, що чим вище рівень правосвідомості громадян, тим менше можливості маніпулювати ними в інтересах інших суб'єктів права;

- підстав класифікації форм реалізації права на спротив. Визначено, що доцільною є класифікація права на спротив за публічністю, шляхами реалізації, суб'єктами, протестними формами, застосуванням силових методів;

- змісту розбіжностей революції і державного перевороту, що полягає в масштабі суспільних змін після їх здійснення.

Дисертанткою запропоновано також закріпити в Конституції України та національному законодавстві ключові форми і правові механізми здійснення реального народовладдя, серед яких можливість ініціювання народом України обов'язкових референдумів (як всеукраїнських, так і локальних). Необхідним є надання народу України права скасовувати своїм рішенням (рішенням референдумів) будь-які нормативно-правові акти Верховної Ради та рішення органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим статтю 69 Конституції України запропоновано доповнити частиною другою, де слід закріпити вищевказане право народу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в дослідженні теоретичні висновки та пропозиції заповнюють прогалину в юридичній науці.

Положення дисертації можуть бути використані при підготовці підручників та навчальних посібників для здобувачів та аспірантів спеціальності «Право».

Наведені в дисертаційній роботі висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути корисними у практичній діяльності суб'єктів права – інститутів державної влади, місцевого самоврядування, громадських інституцій тощо.

Окремі положення результатів дослідження рекомендовано до використання в практичній діяльності громадської організації «Центр аналізу та розвитку громадських комунікацій «ДІАЛОГ» (довідка № 270420-01 від 21 квітня 2020 р. – Додаток А).

Результати дисертаційної роботи використовуються в навчальному процесі при викладанні дисциплін «Теорія держави і права» та «Проблеми сучасного конституціоналізму» у Донецькому національному університеті імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України (довідка № 28/01.1.3-43 від 15 травня 2020 р. – Додаток Б).

Окремі викладені в роботі висновки та пропозиції, що мають дискусійний характер, можуть скласти підґрунтя для подальших наукових досліджень.

Особистий внесок здобувачки. Дисертація є самостійною роботою, результати якої отримані авторкою на основі власних досліджень на підставі аналізу наукової літератури, національного законодавства України та зарубіжних країн, матеріалів судової практики та норм міжнародно-правових актів. Усі публікації авторки є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та обговорювались на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Весняні юридичні читання – 2020»: Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки (Вінниця, 2020); XX Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Канада, Монреаль); III Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності» (15 травня 2020 р. Львів, 2020); Міжнародній науковій конференції «Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії» (22 травня 2020 р. Суми, 2020).

Публікації. За темою дисертації опубліковано чотири наукових статті, з

яких три статті у фахових наукових виданнях України, перелік яких затверджений МОН України, одна стаття – в науковому періодичному виданні іноземної держави (Чехія), що входить до Організації економічного співробітництва і розвитку та ЄС, а також чотири тези доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями і предметом дослідження та складається із вступу, двох розділів, семи підрозділів, висновків. Загальний обсяг дисертації складає 218 сторінок. Робота містить також список використаних джерел із 315 найменувань та додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕАЛЬНОГО НАРОДОВЛАДДЯ

1.1. Генеза і становлення форм народовладдя

Ідея народовладдя є ключовою у суспільному розвитку людства, без якої неможливо уявити побудову громадянського суспільства та правової держави.

Відправною категорією дослідження є власне поняття «народовладдя», що є міждисциплінарним і в ньому поєднуються філософські, політичні та правові ідеї, тому існує безліч поглядів, трактувань і визначень. Термін «народовладдя» деякі науковці ототожнюють з «демократією». Етимологічно слово «народовладдя» походить від грецьких слів «демос» (народ) та «кратос» (влада), буквально означаючи влада народу.

Сьогодні існує багато визначень народовладдя, а його тлумачення трансформується. Так, з початку виникнення поняття народовладдя у Стародавній Греції його розуміли як право більшості на правління у полісах (містах-державках), причому відповідно до тогочасних умов та реалій – більшості, яка складалася з бідних і неосвічених людей [164, с. 20-21].

За сучасних умов розвитку суспільства народовладдя трактується як невід’ємна частина народного суверенітету та конституційний принцип. Так, відповідно до Конституції України саме український народ делегував частину своєї природної свободи на користь державної влади та наділив державу повноваженням вимагати від кожного індивіда виконання дій та рішень органів державної влади в межах, встановлених українським народом в Конституції України. Цим, вважає українська дослідниця О. Щербанюк, зумовлена визначальна роль народного суверенітету для конституційного принципу народовладдя [275, с. 464].

Відомий український правознавець А. Селіванов розглядає народовладдя як категорію влади громадянського суспільства, встановити сутність якої

означає, відповісти на головне запитання юристів-конституціоналістів: чи вказане поняття (категорія) відображає суспільний ідеал – абсолютне верховенство влади народу, закладене в нормі-принципі (стаття 5 Конституції), чи воно потребує сьогодні конкретизації в нормах Конституції щодо механізмів здійснення публічних функцій держави, визнання за владою народу існування «народного права» як невід’ємного елемента волевиявлення народу, реалізації повноважень суверена, не обмежуючи його форми прямої та представницької демократії [213, с. 45].

Актуальність конституційно-правового закріплення принципу народовладдя безперечна, особливо для пострадянських держав. Практика свідчить, що реальне народовладдя неможливе без розвиненого конституціоналізму, а він, в свою чергу, знаходить втілення в політико-правових принципах конституційного ладу, в тому числі в народовладді.

У дисертаційному дослідженні використовується категорія «народовладдя» через трактування її саме як універсального політико-правового принципу сучасного конституціоналізму, що є невід’ємною складовою системи загальновизнаних конституційних цінностей та у своїй сукупності становлять засади демократичного конституційного ладу України. Такої думки конституціоналісти на чолі з фахівцем у галузі державотворення Ф. Веніславським [29, с. 48].

Закріплена в тексті Конституції України ідея народовладдя визначає демократичний вектор розвитку суспільства, його концептуальні устої. Конституціоналізм і народовладдя пов’язані з конституцією як основним законом держави і суспільства, з напрямом модернізації політичної системи як суспільств з усталеними демократичними традиціями, так і суспільств, що знаходяться на перехідному етапі свого розвитку.

Принцип народовладдя може реалізуватись двома шляхами: безпосередньо (вибори, референдум) та через органи державної влади та місцевого самоврядування. У прямій демократії між волею народу і її втіленням у рішення немає опосередкованих ланок: народ сам бере участь в

обговоренні та прийнятті рішень. Безпосередня демократія – це природне право народу, вона з'явилася раніше за представницьку.

Здійснення народовладдя безпосередньо передувало виникненню інститутів представницького народовладдя. Зразками безпосереднього здійснення влади народу є народні збори в містах-полісах Давної Греції, віче в Київській Русі, козацькі ради в Україні часів Гетьманщини, збори громадян міст, які були наділені магдебурзьким правом.

Вважається, що саме в Стародавній Греції зародився принцип народовладдя і саме там вперше реалізовувались безпосередні форми народовладдя. Адже всю владу здійснював демос (народ), безпосередньо беручи участь у Народних зборах. У ранньогрецькі часи Народні збори називали – Агора, за назвою головної площі міста-полісу, де відбувалося зібрання. У таких ранніх Народних зборах брали участь усі вільні общинники. Достеменно не відомо, в яких випадках скликалися Народні збори в цей період. Вважають, що вони обов'язково скликалися напередодні та під час військових кампаній (наприклад, для оголошення війни чи переходу від облоги до наступу) [5, с. 229-230].

Пізніше Народні збори почали називатися по-різному у різних містах-полісах: в Афінах – Екклесія, у Спарті – Апелла, у Дельфах – Агора, в Аргосі – Алія. Функції таких Народних зборів значно розширилися. Так, в архаїчний період в Афінах офіційно саме Екклесії належала уся повнота законодавчої та виконавчої влади. До засідань допускалися лише громадяни, які були старші за 20 років. На зібраннях обирали посадовців, заслуховували їх звіти, розглядали важливі судові справи, приймали рішення про оголошення війни чи укладення миру. Народні збори заслуховували зміст документів, які були заздалегідь підготовлені булевтами [5, с. 230]. Збори могли не лише погодитися, а й виступити проти, вимагаючи внести суттєві зміни. Від імені демосу позицію висловлювали так звані «народні оратори» – «демагоги» (з грецької – «народний лідер»).

У засіданнях Спартанської Апелли могли брати участь лише громадяни,

які досягли 30-річного віку. Апелла скликала ефорами один раз на місяць, її учасники до IV ст. до н.е. не мали права на дискусію. В Народних зборах не брали участь жінки.

Пізніше, у VII ст. до н. е., в Стародавніх Афінах з метою зміцнення народовладдя був запроваджений остракізм (суд черепків), сутність якого полягала в тому, що один раз на рік на спеціальних зборах присутні відповідали на запитання, чи є в державі людина, яка своєю діяльністю шкодить демократії. Якщо народ на це питання відповідав ствердно, присутнім роздавали глиняні таблички (черепки), на яких вони писали ім'я цієї людини. За більшості голосів таку людину виганяли з Афін на десять років, а пізніше – на п'ять. Власне практика остракізму демонструє не лише міць, а й вади прямої демократії, пов'язані із недостатньою компетентністю громадян та можливістю використання їх емоційного відношення до тих чи інших учасників політичного процесу з метою політичної боротьби. Саме через процедуру остракізму з Афін були вигнані свого часу такі відомі політики Арістід, Кімон, Фемістокл, Ксантипп та Фукідід.

З часом в Афінах окреслилось і коло повноважень Народних зборів, на яких приймали державні закони, вирішувались питання проголошення війни та укладення миру, затверджувались договори з іншими державами. На Народних зборах обиралися посадові особи, магістрати Афінської держави, вирішувалися справи з продовольчого постачання міста, контролювалася здача в оренду державного майна, земель тощо.

В історії України були власні приклади діяльності інститутів народовладдя. Так, першим інститутом народовладдя на теренах України стало віче у Київській Русі. Дискусійними залишаються питання компетенції, складу, географічного розповсюдження традицій проведення віче. В залежності від частини Київської Русі до складу віча входили як прості люди, так і заможні (бояри, князі тощо). Іноді склад віча залежав від питання, яке воно покликане було вирішити [165, с. 7].

За Гетьманщини Б. Хмельницького діяли такі інститути органи прямого

народовладдя, як генеральні козацькі ради, ухвали яких були обов'язковими (під загрозою смертної кари) до виконання гетьманом, старшинами, козаками [72, с. 81]. До їх компетенції належали обрання гетьмана і генеральної старшини (генерального уряду), прийняття рішень з питань війни і миру, санкціонування (прийняття) законів, ухвал з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики тощо.

У XIV-XIX ст., коли українські землі увійшли до складу європейських держав, міста стали частиною системи магдебурзького права, що передбачала використання принципу народовладдя в управлінні середньовічними містами. Але використати право участі в управлінні містом могли не усі жителі, а тільки ті повнолітні законнонароджені одружені християни чоловічої статі, які володіли нерухомістю й кожен персонально здобув так зване міське право «*Jus civile*» [75]. Водночас жінки були позбавлені права участі у врядуванні за магдебурзьким правом. Магдебурзьке право стало початком для формування інститутів безпосереднього народовладдя – міської ради як органу місцевого самоуправління. Магдебурзьке право передбачало порядок вибору влади, її повноваження, правила судочинства й оподаткування, визначало умови діяльності купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо [127, с. 463].

Вже з часів пізнього середньовіччя кількість населення міст зростає настільки, що пряме волевиявлення за зразком раннього магдебурзького права стає фізично важко здійсненним та замінюється у містах, що мали магдебурзьке право, інститутом представництва. Цей інститут логічно породжує інститут виборів.

Інститут виборів з'явився в грецьких полісах щонайменше понад дві тисячі років тому. Платон у трактаті «Держава» вказував на визначальний вплив політико-культурного фактору у виборчому процесі: вимоги до кандидатів та якості кандидатів на виборні посади, процедуру виборів та її суспільне значення [166, с.215]. Афіньська політія та механізм виборів були детально описані Аристотелем у IV ст. до нашої ери у творі «Афіньська

політія» [7], що справедливо вважається одним із засадничих творів політико-правового трактування народовладдя як способу організації управління державою. Слід зазначити, що Арістотель, виокремлюючи «правильні» (царську владу (басилейю), аристократію, політію) та «неправильні» (тиранію, олігархію й демократію) форми правління, підкреслював, що демократія, на відміну від політії (правління більшості, що обране на основі певного цензу й піклується про загальне благо), є правлінням незаможної більшості заради власного блага [7, с. 459]. Елементи народовладдя зі застосуванням виборних процедур мали місце також у Стародавньому Римі часів республіки та у період раннього середньовіччя. Ще в VI ст. до н. е. афінський правитель Солон провів ряд суспільно-політичних реформ, внаслідок чого, зокрема з числа найзаможніших груп громадян, стали обирати колегіальний орган – раду чотирьохсот.

З Середніх віків починають формуватися інститути представницької форми народовладдя та поступово стають основою механізму формування державної влади з XVIII ст. У Франції у XIII ст. королівська курія, до якої входили помічники й радники монарха, була поділена на дві палати. Одна з них займалася судовими справами і мала назву парламент. У період абсолютних монархій значення парламенту значно зменшується, а в період революції XVIII ст. взагалі сходить з історичної арени. Подібні установи, в рамках яких феодалні монархи обговорювали державні справи зі своїми приближеними, виникають в інших державах. Прикладом такої інституції може слугувати рейхстаг, який був створений на межі XII-XIII ст. у Священній Римській імперії германської нації. Це була установа, до складу якої входили феодали-васали імператора та діяла на більш-менш постійній основі. Подібні структури існували майже в усіх країнах тогочасної Європи.

Тривалий час не викликав сумніву становий характер виборів до представницьких органів. Наприклад, вибори до Французьких установчих зборів напередодні Великої Французької революції також були нерівними та становими.

Ідея загального виборчого права бере витoki з XVII століття і нерозривно пов'язана з актуалізацією доктрини природного права. Саме в цей період була сформульована теза, відповідно до якої право на владу є таким же природним правом індивіда, як і право на приватну власність. Франко-швейцарський філософ Ж.-Ж. Руссо підкреслював значення виборів та плебісциту як колективної волі. Представник англійської наукової школи філософії Дж. Локк повністю поділяв ідеї природного права, суспільного договору, народного суверенітету, збалансованості влади і невідчужуваної свободи особистості. Саме народу належала ідея створення держави з метою надійного забезпечення прав, рівності й свободи. Держава і закони, за Дж. Локком, створюються з волі й за рішенням більшості [121, с.180]. Французький дослідник права Ш.-Л. Монтеск'є постійно підкреслював, що головним завданням держави є забезпечити людині політичні свободи, тобто можливість робити все, що дозволено законами, і не робити того, що законами заборонено, бо тоді такої свободи не буде ні для кого, так і громадянські свободи, які найліпше втілюються в умовах спокою духу, відчуття громадянської безпеки, запобігання необґрунтованим приватним і публічним звинуваченням індивіда, в умовах гуманного кримінального законодавства, неухильного дотримання гарантованих державою правил судочинства, недопущення деспотизму і зловживань з боку посадових осіб, суворого дотримання законів і встановлення непорушного режиму законності [138, с. 184].

Загальні прямі вибори стають елементом політико-правової практики відносно недавно – в першій половині XIX століття, причому майже до середини XX століття в багатьох державах відбувались поступові зміни виборчого цензу за ознакою статі та раси. Причому, наприклад, питання непрямих виборів президента США і сьогодні є предметом дискусій теоретиків і практиків конституціоналістів.

Запровадження в другій половині XIX – початку XX століття в країнах Європи та США загального виборчого права є однією з найбільш яскравих

сторінок історії конституціоналізму. Закріплення в конституціях країн світу цього принципу стало наслідком революційних змін в суспільно-політичному житті європейських держав. Обмеження абсолютної влади монарха та встановлення парламентської форми правління супроводжувалося поступовою демократизацією виборчого права, яка передбачала відміну системи цензового і нерівного виборчого права, яке суттєво обмежувало права людини, і надання значних можливостей участі в державних справах широких верств суспільства.

Важливо зазначити, що досвід Великобританії першої половини XIX ст. показує, що запровадження загального виборчого права стикалось із певним нерозумінням його цінності в очах нижчих прошарків суспільства. Впровадження урядом спочатку платної системи реєстрації у списках виборців сприяло формуванню настороженого ставлення бідних прошарків населення до принципу загального виборчого права в цілому. Як зазначав М. Дюверже, лише втручання філантропічних організацій у процес реєстрації виборців та сплата ними за бідних виборців дозволили вирішити частину проблеми запровадження загального виборчого права у Великобританії [67, с. 27-28].

Україна теж має свою історію формування інститутів представницького народовладдя. Починаючи з 1654 р. територія сучасної України була розділена між двома державами із різною структурою політичних систем. У землях, які були під владою Російської імперії, було скасовано самоврядування та муніципальні вибори. Однак, у другій половині XIX століття в зв'язку з відміною кріпацтва та проведенням низки державних реформ було введено вибори на повітовому та губерньському рівнях для обрання представників для нагляду за освітою, охороною здоров'я тощо. Практика проведення регулярних парламентських виборів була запроваджена після першої російської революції 1905 р. До I та II Дум було обрано від України 102 депутати та створено українську парламентську громаду з 45 депутатів.

Щодо тих українських земель, що увійшли до Австрійської імперії, то українці брали участь у парламентських виборах 1848 р. і мали своє представництво з 39 депутатів у Австрійському парламенті [22, с. 8]. Нова

конституція Австрії 1861 р. встановила для галичан право автономії зі створенням верховного органу – Галицького Сейму [22, с. 8]. Ідея народного представництва глибоко пронизала громадсько-політичну думку України. Так, за часів УНР особливе місце відводилось Установчим зборам, які організовувались через вибори. Конституція УНР встановлювала, що верховний орган – Всенародні Збори – є виборними [106]. У період Гетьманату П. Скоропадський був обраний Гетьманом на з'їзді хліборобів-землевласників. Політико-юридичні документи часів Директорії засвідчують, що інститут виборів також був однією з форм реалізації народовладдя. Протягом радянського періоду виборні ради стали основою політичного і громадянського життя, але важко назвати цей механізм реальним народовладдям, адже вибори були безальтернативними. З проголошенням державної незалежності України в 1991 р. розпочався новий етап застосування виборів в процесі здійснення державної влади.

Сьогодні вибори проводяться в абсолютній більшості існуючих у світі держав. Загальними конституційними вимогами щодо виборів є наступні: кожен громадянин є виборцем; одна людина – один голос; кожен голос має однакову вагу.

Вибори органів державної влади та місцевого самоврядування у республіках є не тільки формою здійснення принципів реального народовладдя, а й обов'язковою ознакою демократичного політичного режиму, який має наступні традиційні риси:

- народ виступає головним джерелом влади;
- наявність конституції як основного закону держави, що містить основні права та свободи людини та громадянина, які визначаються найвищою цінністю держави, визначає принципи побудови та функціонування всіх гілок влади;
- наявність конкурентної політичної системи, що передбачає в державі вільне створення і діяльність будь-яких політичних партій, громадських організацій, за виключенням екстремістських та таких, що пропагують

ліквідацію існуючого державного ладу;

- наявність в системі органів влади поділу на окремі гілки;
- застосування в державному управлінні конституційних методів;
- пріоритет закону перед державою;
- поширення плюралізму тощо [176, с. 21-22].

Ключовим суб'єктом демократичного суспільства вважається людина, завдяки активній політичній діяльності якої діють громадські організації та політичні партії, приймаються необхідні прогресивні рішення. У демократичних державах воля народу є тотожною політичному курсу держави, а сам народ є безпосереднім учасником в прийнятті найважливіших політичних рішень, що здійснюється через референдум, вибори, громадські обговорення [176, с. 23].

Виборча система кожної держави, що декларує себе як демократична країна, визначена законодавством, яке деталізує основні положення, зафіксовані в конституції. Серед положень, які визначаються законодавством: тип виборчої системи, порядок висунення кандидатів, вимоги до них, процедура голосування й підрахунку голосів, джерела фінансування тощо.

Отже, формування вищих представницьких органів влади в демократичних країнах відбувається на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Але сам механізм голосування та розподіл депутатських мандатів залежить від типу виборчої системи, яка визначає характер процедури виборів, співвідношення політичних сил у парламенті, ступінь їх впливу на формування уряду.

Існує багато модифікацій виборчих систем, які різняться між собою деякими параметрами. Тип виборчої системи зумовлює механізм трансформації волевиявлення виборців у повноваження органів державної влади і місцевого самоврядування. Виділяють три основних типи виборчих систем: мажоритарна; пропорційна; змішана.

В Україні доби незалежності були реалізовані усі три типи виборчих систем у контексті обрання парламенту. У 1994 році ВРУ була обрана за

мажоритарною системою виборів, у 2006 і 2007 (достроково) – за пропорційною, решта складів ВРУ формувалась за принципами змішаних виборчих систем. Змішана система покликана усунути об'єктивні вади мажоритарної та пропорційної систем у порядку установлення результатів виборів. За такою системою формування представницьких органів державної влади відбувається з використанням деяких (відмінних у різних національних законодавствах) елементів мажоритарної і пропорційної виборчих систем.

Особливості змішаної виборчої системи: голосування відбувається в одномандатних виборчих округах у частині, що обирається за мажоритарною системою, та багатомандатних – у частині, що обирається за пропорційною системою; в одномандатних округах голосування відбувається за конкретного кандидата, у багатомандатних – за партійний список; результати голосування встановлюються за абсолютною чи відносною більшістю в одномандатних округах і за пропорційною відповідністю – в багатомандатних.

Існує кілька різновидів змішаних систем: - структурні змішані (такі системи використовують ФРН, Росія, Угорщина, Італія). У цих країнах різні палати парламенту обираються за різними системами – одна на пропорційній основі, друга – на мажоритарній); - лінійні змішані (Україна). Одна частина парламенту обирається за мажоритарною, інша - за пропорційною системою (в однопалатному парламенті); - подвійного голосування – є можливість для виборця по-різному проголосувати за списком партії і окремо за кандидата [249, с. 210-211].

У змішаних системах можуть надаватися переваги системі за більшістю поданих голосів чи системі пропорційного представництва або ж ефективному поєднанню обох систем. Серед змішаних систем, де використовується принцип більшості поданих голосів, виділяється кілька різновидів.

Просте голосування без права передачі голосу проводиться у багатомандатних округах, характеризується переважанням більшості, незважаючи на існування кількох місць в одному окрузі. Виборець може голосувати тільки за одного кандидата. Обраними вважаються кандидати, які

здобули найбільшу кількість голосів. Головна дилема такого голосування полягає в тому, що надмірна кількість висунутих кандидатів призводить до розпорошення голосів між ними, а недостатня кількість може стати причиною того, що обрані кандидати здобудуть надмірну кількість голосів, за рахунок яких міг бути обраним ще один кандидат.

Просте голосування з правом передачі голосу. Ця система була запроваджена в середині XIX століття К. Андре й Т. Хероном і застосовується лише в багатомандатних виборчих округах. Виборець голосує за одного кандидата, ставлячи напроти його прізвища цифру 1, але при цьому може відзначити інших кандидатів, яким симпатизує, поставивши напроти їхніх прізвищ цифри 2, 3 і т. д. Якщо кандидат набирає кількість голосів, визначених відповідно до коефіцієнта, він вважається обраним. Додаткові голоси, одержані кандидатом, перерозподіляються між іншими кандидатами на основі визначених виборцями переваг [200, с.53-54].

Обмежене голосування застосовується в багатомандатних округах, де голосування відбувається з поданням більшості голосів. Виборці можуть одночасно обирати кількох кандидатів, але їх кількість має бути меншою за кількість вакансій. Обраними вважаються кандидати, які отримали найбільше голосів.

Кумулятивне голосування застосовується в багатомандатних округах, голосування відбувається за поданням більшості голосів. Виборці мають голосів стільки, скільки й вакантних місць, але їх голоси вільно розподіляються між кандидатами. Усі голоси можуть бути віддані за єдиного кандидата. Обраними вважаються кандидати, які здобули найбільше голосів.

Рівновага між пропорційним представництвом та голосуванням за більшістю поданих голосів може досягатись як шляхом поєднання цих способів, так і шляхом накладок. Так частина місць може розподілятися через вибори за поданням простої більшості голосів, частина – через використання закритих партійних списків. Виборці голосують двічі, віддаючи один голос за місцевого представника, другий – за партійний список.

З 1 січня 2020 року в Україні набув чинності Виборчий кодекс, який передбачає обрання парламенту через пропорційну систему виборів з відкритими регіональними списками. Тобто виборці на виборах голосуватимуть не тільки за партію, а за конкретного кандидата в списку партії. Вибори народних депутатів України на засадах пропорційної системи будуть проводитись відповідно до єдиних списків кандидатів в депутати в загальнонаціональному виборчому окрузі, з яких формуватимуться регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Кодекс гарантує, що перші 9 кандидатів партійного списку потрапляють до парламенту, якщо партія пододала бар'єр у 5%. Ще однією новацією є вимога дотримуватися гендерного балансу при формуванні партійних списків: в кожній п'ятірці кандидатів має бути не менше двох осіб кожної статі.

Відповідно до Виборчого кодексу, чергові вибори до ВР проходять в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень парламенту. Позачергові вибори народних депутатів України відбуваються в останню неділю шістдесятиденного терміну після опублікування указу президента про дострокове припинення повноважень ВР.

Відповідно до умов проведення, механізмів обрання органів державної влади та місцевого самоврядування, масштабів та інших маркерів класифікують вибори. Класифікація виборів відображена в табл. 1.1.

У контексті реалізації народовладдя слід звернути увагу на ті можливості і обмеження, які надає такий інститут політичного представництва, як політичні партії. У ст. 36 Конституції зазначається, що «громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів», а політичні партії, ще й сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян [105]. Правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання закріплено також в Законі України «Про

громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року та Законі України «Про політичні партії» від 5 квітня 2001 року.

Таблиця 1.1

Класифікація виборів за ознаками*

Кваліфікаційні ознаки	Види виборів
<ul style="list-style-type: none"> • за територією проведення і впливу вакантних посад 	<ul style="list-style-type: none"> • загальнонаціональні • локальні (місцеві)
<ul style="list-style-type: none"> • за часом проведення 	<ul style="list-style-type: none"> • чергові • позачергові (дострокові) • повторні • вибори, що проводяться у разі створення нової територіально-адміністративної одиниці
<ul style="list-style-type: none"> • за кількістю 	<ul style="list-style-type: none"> • загальні • часткові
<ul style="list-style-type: none"> • за правовими наслідками 	<ul style="list-style-type: none"> • дійсні • недійсні

*узагальнено авторкою.

Політичні партії змагаються за електорат, формують персональний склад уряду тощо, формують програми, на яких базується державна політика. Формування засад державного управління визначається політичними партіями, які, з одного боку, є представниками широких верств населення та їх інтересів, а з іншого – політичної еліти, її інтересів та бачення нею подальшого розвитку суспільства. Головною функцією партійної системи є забезпечення балансу між прагненнями політичних еліт та суспільства, який має забезпечувати рівновага між правлячими та опозиційними партіями, які формують політичний порядок денний [220].

Типи політичної системи визначають ступінь участі політичних партій в процесі формування засад державного управління. Так, у демократичній партійній системі засади державного управління формуються на конкурентних засадах: визначальний вплив має та партія, яка виграла вибори. Інші політичні партії критикують і контролюють органи влади. Партія, яка виграла політичні вибори, формує найвищий орган державного управління, відповідно визначає засади державного управління. В ідеалі, конституційні засади державного

управління визначаються наперед політичною програмою партії, з якою вона йшла на вибори. Опозиційні партії впливають на рішення, які приймаються політичним керівництвом, намагаються ці рішення уточнити, вплинути на їх зміст, чи на спосіб їх виконання. У випадку, коли йдеться про багатопартійні політичні системи, то перемогу може отримати не одна партія, яскравим прикладом в цьому випадку є Україна. Для забезпечення більшості на випадок прийняття рішень різного рівня та значення, партії мають об'єднуватися в коаліції – політичні блоки. Формування засад державного управління в коаліційному уряді здійснюється шляхом переговорів між політичними партіями, пошуком спільного у програмах та обіцянках партій; не обходиться без домовленостей про розподіл посад в органах державного управління.

Найважливішою функціональною метою політичних партій є збереження високого рівня суспільної довіри. Одним із способів отримання такої довіри є мінімізація політичної ваги потенційних конкурентів шляхом позбавлення їх можливості структурної самоорганізації, здатної скласти реальну альтернативу вертикалі влади.

Більшість регіональних відділень партій ведуть активну політичну діяльність тільки в періоди виборчих кампаній. Але тут є певні негативні прояви, адже на виборах існує певна регіональна спрямованість політичних партій, які представляють інтереси конкретних територій. В Україні, на жаль, на сьогоднішній день, немає суб'єкта політики, який би мав більш-менш збалансований сегмент прихильників в усіх регіонах, а це в свою чергу призводить до розколу серед населення та створення сприятливого підґрунтя для політичного маніпулювання [231, с. 55].

За результатами виборів політичні партії отримують певну кількість місць у представницьких органах та відповідно до Конституції, в якості народних депутатів України мають досить широкі повноваження та за певних умов визначають всі сфери державної політики [48, с. 35-36]. Так, відповідно до ст. 85 Конституції України народні депутати надають згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, здійснюють розгляд і

приймають рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, затверджують Державний бюджет України, вносять зміни до нього та здійснюють контроль за його виконанням, визначають засади внутрішньої і зовнішньої політики, затверджують загальну структуру, чисельність, функції Збройних Сил України, Служби безпеки України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, призначають третину складу Конституційного Суду України тощо.

Отже, опосередковано через фракції політичних партій та депутатські групи у парламенті, виборці визначають напрям та реалізацію прийнятого політичного курсу держави.

На думку О. Кіндратець, сьогодні більшість політичних партій часто демонструють непримиримість, відсутність толерантності та елементарної політичної культури. А особисті цілі часто стають на заваді виробленню єдиної національної ідеї, довкола якої змогли б об'єднатися громадськість та політичні сили [95, с. 51]. Слід зауважити, що політична неспроможність партій у реальному представництві населення спричинює розчарування в інституті виборів як дієвому механізмі народовладдя. Це, у свою чергу, призводить або до зневіри та ухилення населення від участі в управлінні державою, або ж до зростання зацікавленості громадян у інших механізмах безпосереднього народовладдя.

Здійснення реального народовладдя втілюється також через процедуру референдумів.

Якщо вибори як найдавніша форма прямої демократії, що передбачалась в Європі вже у перших конституціях як спосіб обрання структур парламентського типу, застосовуються і зараз у більшості країн світу, то інші форми безпосередньої демократії використовуються вибірково і не всюди. Зокрема, референдуми застосовуються не так часто, як вибори. Наприклад, у Великобританії, де референдуми застосовують в умовах парламентської демократії, у США референдум застосовується тільки на місцевому рівні. Варто зазначити, що до початку XIX ст. референдуми переважно

практикувались на локальному рівні, зокрема перший достовірно відомий референдум було проведено в 1439 році у швейцарському кантоні Берн [171, с. 36].

Важливу роль у реалізації народовладдя в межах механізму референдуму слід віднести стадію його початку – власне ініціювання початку його процедури.

Як уже зазначалося, в деяких країнах конституційно передбачено можливість виявлення народної ініціативи, яка являє собою надане законом певній кількості виборців право запропонувати парламенту чи будь-якій іншій представницькій установі прийняти, змінити або відмінити конституцію, закони чи будь-який інший нормативно-правовий акт. Така можливість була надана громадянам Швейцарії за конституцією 1874 р., Іспанії та Австрії за конституціями 1920 р. У громадян в сучасній Україні не існує подібного конституційно чи законодавче закріпленого права. Слід зазначити, що механізми народних референдумів у Швейцарії та Ісландії є найбільш розвинутими та дієвими у суспільно-політичному житті, чому сприяє, як вже вказувалося, порівняно невелика чисельність населення цих країн та невелика територія. В обох країнах підписання петицій має форму збору підписів під листами на підтримку проведення референдумів і, відповідно, завершується всенародними референдумами, які проводяться у вигляді прямого голосування [265].

У Швейцарії існує конституційно закріплений з 1874 р. інститут референдумів. Усі закони, прийняті Парламентом, можуть бути затверджені або відхилені за факультативному референдумі. Його проведення стає обов'язковим, коли у підтримку за його проведення буде зібрано 50 тис. підписів в 100-денний термін. Прийняті Парламентом зміни Конституції або рішення про вступ до міжнародних організацій потребують підтвердження на обов'язковому всенародному референдумі. На практиці референдуми з різних питань проводяться у Швейцарії кілька разів на рік. Наприклад, швейцарські профспілки регулярно збирають підписи під проектами законів щодо

прискорення виходу на пенсію та збільшення щорічних відпусток. Щоправда, наявність початкових підписів, достатніх для призначення референдуму, не означає автоматичної перемоги цієї пропозиції на самому референдумі: в 2008 р. швейцарці на референдумі не підтримали скорочення віку виходу на пенсію (це вже в шосте за останні сто років), а в 2012 році 65 % швейцарців також не підтримали пропозицію щодо збільшення відпустки з чотирьох до шести тижнів на рік [265].

Референдуми відіграють також важливу роль в житті Ісландії. В ній немає тривалої історії використання референдумів, але цей механізм разом із механізмом збору петицій актуалізувався після фактичного банкрутства держави в 2008 році. Тоді під час світової фінансової кризи найбільший банк Ісландії Icesave залишився банкрутом, який був винний величезні суми іноземним кредиторам. Державна влада обіцяла розрахуватися за його борги перед іноземними вкладниками (фактично, грошима платників податків) і саме тоді населення розпочало збір підписів під петицією про відмову сплачувати за борги банку з державного бюджету. Характерно, що майже чверть населення країни підписалась під цією петицією і після довгих затримок, які намагався створити уряд країни, в 2010 році було проведено референдум щодо питання виплат іноземним кредиторам, на якому понад 90 % висловились проти таких виплат [265]. Під тиском Великобританії та Нідерландів уряд Ісландії спробував проігнорувати результати референдуму, у відповідь на що було повторно зібрано підписи під петицією з вимогою провести повторний референдум, який було проведено і який підтвердив результати попереднього.

Не зважаючи на те, що референдуми як втілення ідеї прямої демократії, мають досить давню історію, ця форма народного волевиявлення досить часто слугує фактично частиною того чи іншого маніпулятивного сценарію. Такий стан речей пов'язаний з тим, що, як правило, по-перше, законодавство дозволяє дуже ускладнити процедуру підготовки та проведення референдуму саме за ініціативою громадян, а, по-друге, формулювання питань референдуму також можуть бути використані, і часто це так і відбувається, з метою

маніпуляції суспільною думкою. Можна погодитись з думкою українського дослідника Ю. Карпець, що обсяги очікуваних свідомих чи позасвідомих маніпуляцій під час підготовки та проведення референдуму чи не напряму пов'язані із кількістю населення, яке має право брати участь у референдумі [89, с.127]. Тут прослідковується майже лінійний зворотній зв'язок: чим більше населення країни – тим більша загроза та вірогідність маніпуляційного характеру референдуму. І навпаки – чим менша кількість населення, тим більш продуктивним може бути референдум [90, с. 65-66]. Наведені вище приклади Швейцарії та Ісландії підтверджують це твердження. Вказані міркування змушують визнати, що референдуми в Україні об'єктивно – внаслідок значної кількості населення – досить складно перетворити на дієвий механізм справжнього народовладдя, хоча й існує безліч можливостей для його маніпулятивного застосування.

Окрім референдумів та звичайних виборів, в законодавстві та практиці зарубіжних країн передбачені й інші способи ознайомлення державної влади з громадською думкою, що реалізує функції народовладдя. Так, деяким національним правовим системам знайоме народне вето (його ще називають народним референдумом, що відміняє прийняте рішення) – голосування виборців з метою скасування вже прийнятого закону або будь-якого іншого нормативно-правового акту. Законодавство України не передбачає такої можливості.

Не так часто зустрічається така форма прямої демократії, як народний вибір, за яким виборцям самостійно дозволяється вибрати із декількох запропонованих законів чи інших актів якийсь один варіант, що на їх думку є кращим. Така процедура характерна для сучасної політико-правової системи Швейцарії. В деяких інших країнах, наприклад, Іспанії та Австрії, передбачено народну ініціативу, що являє собою надане законом певній кількості виборців право запропонувати парламенту чи будь-якій іншій представницькій установі прийняти, змінити або відмінити конституцію, закони чи будь-який інший нормативно-правовий акт.

Народовладдя як універсальний політико-правовий принцип демократії пройшло шлях становлення та утвердження від традицій Агори та Форуму до більш складних та врегульованих форм взаємодії суспільства та держави. Сьогодні народовладдя реалізується у двох основних формах – безпосередній та представницькій. Представницькі форми народовладдя є вичерпними відповідно до українського законодавства, на відміну від безпосередніх форм народовладдя. Ці аспекти потребують подальшого дослідження та вивчення практики їх здійснення.

1.2. Право на спротив та інші форми народовладдя в Україні як предмет правового аналізу

Для визначення сутності поняття права на спротив необхідно дослідити його етимологію. Слово «спротив» в українській мові запозичене із російської мови – «сопротивление». У звичайному розумінні воно трактується як «властивість виявляти протидію яким-небудь впливам, змінам» [224]. Оскільки це поняття розглядається в контексті правої термінології, варто звернутись до його юридичного трактування. В енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона юридичне визначення слова «спротив» ототожнюється із протидією владі і визначається активною чи пасивною формою [277, с. 894]. За своїм походженням «право» пов'язане з такими поняттями, як правда та справедливість та походить від латинського *jus* – «справедливо», «законно». Синергія сучасного позитивістського підходу (в частині пріоритетності держави у формуванні правопорядку) та соціологічного (в частині соціального призначення права та психологічних чинників правосвідомості) надала авторці можливість використовувати у дослідженні розуміння категорії «право» як системи соціальних норм і відносин, що охороняються силою держави. Це стосується визначення права в об'єктивному розумінні. Право ж на спротив відноситься до суб'єктивного права, тобто це право, що належить окремій особі – суб'єкту права. Отже, право на спротив

означає можливість протидіяти впливам, що є офіційно визнаною та забезпечується і охороняється з боку держави. Однак, ця характеристика є досить розмитою, а чіткого однозначного визначення терміну *jus resistendi* (з лат. – право на спротив) немає. Тому, варто дослідити еволюцію права на спротив, його тлумачення на різних етапах і запропонувати авторське бачення.

Спроби обґрунтувати ідею права на спротив здійснювались ще у стародавні часи. Першість тут належить філософській традиції. Розглядаючи західну філософську традицію слід згадати Платона. В своїх працях давньогрецький філософ торкався питання правомірності спротиву тирану. В своїй праці «Держава» Платон доходить висновку, що народ може вигнати тирана з полісу, та навіть, у разі неспроможності скинути тирана, має право його вбити шляхом змови [166, с. 269]. На думку ж Аристотеля, право на повстання також має існувати, однак його мають не всі, а лише громадяни наділені чеснотою, що робить їх вище інших громадян [7]. В філософській думці Давнього Риму також звертались до питання права народу на повалення тирана. Так, Цицерон виправдовував вбивць Юлія Цезаря тим, що його зловживання владою та намагання зосередити всю її повноту у своїх руках стало достатнім приводом для його вбивства [254]. Ці ідеї важко назвати правом народу на спротив владі, скоріше це є античним правом на тираноббивство, як назвав це у своїй статті А. Кондрашов [103, с.171]. Однак, ці ідеї стали початком формування і обґрунтування можливості народу чинити опір.

Подальші ідеї можливості спротиву народу діючій владі можна віднайти в працях середньовічних філософів. Так, Фома Аквінський говорить про те, що якщо цар не дотримується договору з народом і зловживає владою, то більшість має справедливе право скинути такого царя. Однак, застосування такого права є крайньою мірою і рішення про спротив має бути зваженим і не сприяти посиленню зла [2]. В цей же час з'являється перша згадка про право на спротив безчинству влади в правовому документі – Великій хартії вольностей (1215 р.). Окрім обґрунтування такого права, в документі наведена

процедура мирного вирішення проблеми зловживання владою. Вказується, що, якщо вона не принесла своїх результатів, то обрані від графств барони повинні чинити спротив беззаконню короля та навіть змістити його [28]. Згодом подібне право було закріплене в Золотій булі 1222 р. угорського короля Андраша. Як зазначає українська дослідниця права В. Кириченко, саме у цьому документі вперше з'являється термін «*jus resistendi*» [92]. Ідея можливості протистояння монарху сформувалась в пізньому Середньовіччі в іспанській правовій традиції, де монарх вважався першим серед рівних, а, отже, мусив підкорятись загальним законам. Отже, бачимо як ідея про законний спротив поступово переростає з філософської в особливе право громадян. Однак, як зазначають правознавці С. Погребняк та О. Уварова, таким правом у Середні віки могла користуватись лише привілейована частина населення – дворянство [182, с.12].

Обґрунтуванням права на спротив займались теологи та церковні діячі Ф. Аквінський [2] та У. Цвінглі [12]. Вони трактували право на спротив як обов'язок людини перед Богом чинити спротив порушенню Його законів. Однак, теоретики так і не дійшли згоди, хто є суб'єктом даного права – весь народ чи привілейовані стани суспільства.

Вагомий внесок у розвиток ідеї права народу на спротив зробили діячі Просвітництва. В цей час набувала поширення концепція суспільного договору, тому право на спротив почало розповсюджуватись на все суспільство, а не лише на його привілейовані частини. Джон Локк у своїй праці «Два трактати про правління» писав про необхідність чинити спротив владним особам у разі порушення ними закону. «Де закінчується закон, починається тиранія, якщо закон порушується на шкоду іншому. І якщо хто-небудь з тих, хто знаходиться при владі перевищує дану йому за законом владу, яка знаходиться в його розпорядженні, і використовує для таких дій по відношенню до підданого, які не дозволяються законом, то він при цьому перестає бути посадовою особою, і оскільки він діє подібним чином без належних повноважень, то йому можна чинити опір, як і будь-якій іншій

людині, яка силою зазіхає на права іншого» [121, с. 118].

Дослідження та обґрунтування поняття народовладдя і форм його реалізації розпочалося з теорії народного суверенітету науковців XVII – XVIII ст. Поняття «суверенітет народу» з'явилося в науковому обігу в XVII столітті, його основоположником теорії народного суверенітету є Т. Гоббс. У роботі «Левіафан» він наголошує, що держава – це те, що створено людиною і поставлено на службу своїм цілям. Т. Гоббс відстоював позицію, що громадяни є її правителями, її об'єктом правління, але єдність влади зберігається з огляду на здійснення цієї влади лише асамблеєю, в якій обов'язкові рішення приймаються більшістю голосів [46].

Ж.-Ж. Руссо був переконаний, що єдиним сувереном та носієм влади є народ, саме він має бути творцем законів, яким підкоряється [82]. Ж.-Ж. Руссо наголошує на тому, що в момент, коли уряд узурпує суверенітет народу, він розриває суспільний договір. Це слугує значною підставою для справедливої протидії такому уряду [198, с.75].

До кінця XVIII ст. розглядом сутності політичного протесту та обґрунтуванням права народу на спротив займалась переважно світська та релігійна філософія. В той час як роботи Платона [166] і Арістотеля [7] заклали теоретичні засади для подальших досліджень права на спротив, філософи доби Просвітництва (Ж.Ж. Руссо [204], Дж. Локк [121]) трактували право на спротив через призму суспільної угоди між державою і суспільством.

Тому не дивно, що саме надбання філософської думки лягли в основу трактування права на спротив в Декларації незалежності США 1776 р. та у французьких Деклараціях прав людини і громадянина 1789 р. і 1792р.

Право на спротив було офіційно закріплене за народом в Декларації незалежності США 1776 р. В преамбулі Декларації про незалежність йдеться не лише про право, а й про обов'язок громадян чинити спротив зловживанню влади «... в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організуючи його владу в такі способи, які

видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя. Розважність, звичайно, підказує не змінювати здавна встановлені уряди з дрібних і минутих причин; згідно з цим цілий досвід свідчить, що людство воліє радше терпіти, поки лихо стерпне, ніж виправляти лихо скасуванням звичних форм. Проте, коли довга низка правопорушень і зловживань владою, незмінно спрямована на досягнення тієї мети, виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, тоді народ має право та обов'язок повалити такий уряд і встановити нову форму убезпечення народу в майбутньому» [56]. Пізніше у Французькій декларації прав людини і громадянина 1789 р. також було закріплене право на спротив як природне і невід'ємне право людини. «Мета кожного державного союзу становить забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такі свобода, власність, безпека й спротив гнобленню» [25]. В пізнішій версії Французької декларації прав людини і громадянина 1793 р. стаття 33 визначає право на спротив як природне право людини, а стаття 35 як безпосередній священний обов'язок «Коли уряд порушує права народу, повстання для народу і для кожної його частини є його священним правом і невідкладним обов'язком» [55]. В цей період право на спротив набуває нового характеру – офіційно закріпленого права і обов'язку народу наряду із іншими невід'ємними природними правами людини. Однак, ще у 1712 р. український політичний діяч, гетьман у екзилі Пилип Орлик у своєму зверненні до урядів європейських держав «Виводі прав України» згадував невід'ємне право народу на спротив гніту «народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час» [70].

В другій половині XIX століття до досліджень політичного протесту (політичної форми права на спротив) долучається представник соціологічної школи функціоналізму Г. Спенсер [173], який вважав протест відхиленням від нормального функціонування соціальної системи. Засновник марксистської школи соціології К. Маркс [128] звертав увагу на таку форму права на спротив, як революція і вважав її невід'ємним правом пролетаріату

(робітничого класу) та інструментом досягнення соціалізму. Один з засновників школи соціології кримінального права П. Сорокін [223] у роботі «Соціологія революції» навів основні причини революцій, їх перемоги або провалу. Сучасні соціологи, засновники школи змагальної політики Ч. Тіллі [86] та С. Терроу [240] розглядали політичний протест в контексті цілеспрямованих дій проти державних інститутів чи пануючих груп і розробляли основні етапи спротиву політичних суб'єктів.

Розробкою юридичних аспектів права на спротив безпосередньо займалися представники правових наук. Початок досліджень заклав давньоримський філософ і правознавець Цицерон [254], який обґрунтував правову природу спротиву пригніченню і визначив умови реалізації даного права. Дослідження наукової категорії «право на спротив» набуло наукового правового обґрунтування завдяки працям таких відомих зарубіжних та українських дослідників права, як Т. Гінзбург [296], Р. Міллер [302], А. Кондрашов [103], С. Авакян [1], Б. Бабін [8], В. Кириченко [92], Ю. Разметаєва [198], С. Погребняк [172].

Вагомий внесок у дослідженні права на спротив зробили представники політичної науки: Дж. Шарп [262] дослідив ненасильницькі методи спротиву; Т. Гарр [44] і Х. Арендт [6] визначили основні причини і ознаки класичної революції; А. Соловйов [210], Д. Челпанова [256] дослідили протестну поведінку індивіда; Дж. Голдстоун [47] обґрунтував необхідність теорії революції четвертого покоління; К. Шаповал [261] дослідив феномен «кольорових» революцій, що дозволило розширити уявлення про право на спротив.

У ХХ столітті право народу на спротив вперше згадується у міжнародному документі. У преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р. право на спротив визначається як крайня міра, що дозволяє забезпечити права і свободи людини «... беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до

повстання проти тиранії і гноблення» [40]. З другої половини ХХ століття і понині законодавчі органи ряду країн продовжують включати до Основного закону статті, що закріплюють право народу на спротив пригніченню (Конституція Гватемали від 1956 р., Конституція Греції від 1975 р., Конституція Португальської Республіки від 1976 р., Конституція Литви від 1992р., Конституція Королівства Таїланд від 2007 р. тощо).

Сучасне розуміння права на спротив є досить широким і включає в себе багато суміжних понять, які часто плутають між собою. Серед таких понять – право на демонстрації та мітинги, право на самооборону та право на повстання. Ці поняття, хоч і мають багато спільного, проте не є тотожними. Їх необхідно розмежовувати між собою:

– Право на демонстрації та мітинги відноситься до однієї із основоположних свобод, закріпленої Конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р. – свободи на мирні зібрання[102]. Дане право пов'язується із свободою слова та свободою вираження. В Загальній декларації прав людини стаття 20 закріплює мирний характер таких зібрань – «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» [40]. У даному розрізі право на мирні зібрання є ненасильницькою формою права на спротив.

– Право на самооборону є досить вузько спрямованим і зазвичай використовується в кримінальному праві. Однак, в його широкому значенні дане право визначається як індивідуальне право людини на самостійний захист своїх власних прав від посягання на нього інших людей чи держави. В міжнародному праві право на самооборону належить виключно державі і гарантує їй захист від посягання на її територію, від втручання у її внутрішню політику з боку інших країн.

– Право на революцію часто ототожнюють з правом на спротив, однак, повстання чи революція є крайнім радикальним видом реалізації

спротиву. Тому право на революцію доцільно вважати однією із складових частин права народу на спротив.

– Право на спротив пригніченню виводиться із природнього невід'ємного права людини, її гарантії дотримання державою суспільного договору і включає в себе всі попередні поняття, так як вони є відображенням різних аспектів і форм спротиву.

Важливо визначити чим насправді є право на спротив – правом чи обов'язком. Говорити про *jus resistendi* як про юридичний обов'язок недоцільно. Хоч Декларація про незалежність США [56] і Французька декларація прав людини і громадянина 1793 р. [55], як згадувалось раніше, зазначали, що чинити спротив пригніченню є не лише правом, а й обов'язком кожного громадянина, йдеться скоріше про моральний обов'язок. Правознавці С. Погребняк та О. Уварова говорять про недоцільність юридичного трактування права на спротив як обов'язку. «Образно кажучи, це – обов'язок громадянина, якщо він дійсно громадянин, а не просто підданий. Адже в іншому випадку, доводячи ситуацію до абсурду, виникне питання про застосування юридичних санкції до тих, хто не бере участі в повстанні. Ухилення від опору сприяє зміцненню режиму гноблення і тиранії, а значить, робить обов'язок чинити опір морально виправданим» [172, с.34].

Наступним важливим аспектом є визначення суб'єкта права на спротив. З робіт сучасних дослідників даного питання можна виокремити три основні варіанти носія *jus resistendi*:

- 1) людина;
- 2) громадянин;
- 3) народ.

Дослідники-правознавці Ю. Разметаєва, В. Кириченко, С. Погребняк, схиляються до того, що суб'єктом права на спротив є людина. Виходячи з того, що право на спротив в міжнародно-правових документах і Конституціях ряду країн визначається як природнє невід'ємне право людини, можна зробити

висновок, що суб'єкт даного права необов'язково повинен мати стійкий політико-правовий зв'язок із державою у вигляді громадянства. Тому, визначаючи носія *jus resistendi*, доцільніше, на нашу думку, буде говорити саме про людину, а не громадянина. Ще одним аргументом на підтримку такого висновку слугує те, що об'єктом пригнічення можуть виступати не лише громадяни конкретної держави, а й інші індивіди, незалежно від громадянства чи територіальної приналежності. При цьому вони зберігають законну можливість чинити спротив гніту (наприклад, спротив спробам узурпації влади з боку іншої держави).

Щодо визначення суб'єктом даного права окремої особи чи народу в правовій науці досі немає однозначної позиції. Думки сучасних дослідників права розходяться. Так, наприклад, український правознавець Б. Бабін [8] визначає право на спротив як колективне право. Інші українські правознавці Ю. Разметаєва [198], С. Погребняк і О. Уварова [172] розглядають дане право як індивідуальне, однак вказують на необхідність підтримки інших індивідів у його реалізації. На думку авторки, право чинити опір варто віднести до прав індивіда. Аргументом на підтвердження такої думки є той факт, що *jus resistendi* є природнім правом, тобто людина набуває його з народженням. Дослідники права сходяться у думці, що колективне право формується з поступовим становленням того чи іншого колективу або спільноти, тому воно не може бути природнім. Реалізація даного виду права може здійснюватися лише колективом, в той час як реалізація індивідуального права може набувати індивідуального і колективного характеру. Тож, суб'єктом права на опір є фізична особа.

Визначивши суб'єкт права на спротив, варто зазначити і його адресата.

З визначеного авторкою поняття права на спротив виходить, що його адресатом є органи державної влади та місцевого самоврядування. Право чинити опір може реалізовуватись лише проти державної влади, яка діє неправомірно, порушуючи суспільний договір і норми Конституції. Тобто реалізація права на спротив здійснюється суб'єктами на індивідуальному та

груповому рівні задля впливу на владу на інституційному рівні.

Реалізація права на спротив обумовлюється легальними підставами. Дослідник А. Кондрашов наводить 10 підстав для реалізації цього права: 1) масові обмеження прав і свобод громадян і неможливість їх ефективного захисту при зверненні до державних інститутів; 2) застосування політичних репресій; 3) несправедливий розподіл доходів між різноманітними прошарками суспільства, який призводить до антагонізації соціальних протиріч; 4) неможливість існування і діяльності опозиції в рамках діючих політичних інститутів; 5) вибіркоче правосуддя; 6) тотальна корупція в державних та правоохоронних органах; 7) зосередження закріплених в текстах правових актів і «тіньових» владних повноважень у однієї особи; 8) фальсифікація виборчих процедур; 9) державний контроль за ЗМІ; 10) військова експансія або пошук зовнішнього ворога [103, с.176-178].

Слід навести ще одну умову, за якої право на спротив може реалізуватись. У разі ерозії влади (вона відмовляється від своїх обов'язків та обіцянок – чим розриває зв'язок зі своїми громадянами, перестає звітувати та нести відповідальність тощо), вона втрачає свою монополію на законне насилля, так як більше не виступає гарантом закону і не транслює його суспільству.

Досліджуючи міждисциплінарне поняття права на спротив, варто звернутись до визначення політичного протесту як форми реалізації даного права. Найбільш повним, на думку авторки, є визначення, яке дав український дослідник К. Шаповал: «...політичний протест – це форма політичної участі громадян у політиці як реакція на протиправні дії влади, що реалізується через індивідуальні чи колективні дії громадян направлених на органи державної або місцевої влади з метою досягнення деяких вимог і цілей протесту» [261, с. 59]. Дане визначення включає в себе елементи права на спротив, визначені авторкою вище: суб'єкти (індивід та колектив), адресат (неправомірна влада), легальна передумова реалізації (протиправні дії з боку влади).

Отже, право на спротив – це невід'ємне природне право особи

протидіяти владі в активній чи пасивній протестній формі, основною ціллю якого є гарантування і збереження конституційності влади. Таке право може бути здійснено індивідуально чи колективно.

Форми реалізації права на спротив розподілені за двома основними групами:

- 1) ненасильницький спротив;
- 2) насильницький спротив.

Щодо правового аналізу інших форм народовладдя в Україні, то слід зазначити, що їх механізми – це урегульовані законодавством можливості громадянина брати безпосередню та/або опосередковану участь в здійсненні влади на території своєї держави. Правову основу механізмів здійснення народовладдя в Україні становлять Конституція України, закони та локальні нормативно-правові акти (табл.1.2).

Таблиця 1.2

Правова основа здійснення народовладдя в Україні*

Форми здійснення народовладдя	Правова основа
Безпосереднє народовладдя	
Вибори	<ul style="list-style-type: none"> • Конституція України від 28 червня 1996 року • Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-ІХ • Закони України: «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року № 1932-ІV; «Про Державний реєстр виборців» від 22 лютого 2007 року № 698-V; «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року № 4061-VI (втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення проміжних виборів і заміщення народних депутатів України, обраних у загальнодержавному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів народних депутатів України, на підставі Кодексу № 396-ІХ від 19.12.2019, ВВР, 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48); «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 року № 595-VIII (втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення повторних, проміжних, додаткових виборів і заміщення депутатів, обраних у багатомандатному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів депутатів місцевих рад, на підставі Кодексу № 396-ІХ від 19.12.2019)

Референдум	<ul style="list-style-type: none"> • Конституція України від 28 червня 1996 року • Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI (Закон визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 4-р/2018 від 26 квітня 2018 року) • Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР • Проект Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (номер реєстрації 3612 від 09 червня 2020 року)
Загальні збори	<ul style="list-style-type: none"> • Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР • Постанова Верховної ради України «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» від 17 грудня 1993 року № 3748-XII
Місцеві ініціативи Громадські слухання Участь в засіданнях Громадських рад	<ul style="list-style-type: none"> • Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР • Указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31 липня 2004 р. № 854/2004 • Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 жовтня 2004 р. № 1378/2004 • Статути територіальних громад та об'єднаних територіальних громад
Електронні петиції Запити і звернення громадян	<ul style="list-style-type: none"> • Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР • Указ Президента України «Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України» від 28 серпня 2015 року № 523/2015 • Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України» від 22 липня 2016 р. № 457 • Розпорядження Голови Верховної Ради України «Про деякі питання організації роботи з реєстрації та супроводження електронних петицій, адресованих Верховній Раді України» від 28 жовтня 2015 р. № 1494
Мітинги, страйки, протести, зібрання	<ul style="list-style-type: none"> • Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Верховною Радою 17.07.1997 • Конституція України від 28 червня 1996 року • Закони України: «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР; «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV
Представницьке народовладдя	
Діяльність вищих	<ul style="list-style-type: none"> • Конституція України від 28 червня 1996 року

органів державної влади (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет міністрів України)	<ul style="list-style-type: none"> • Закони України: «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI; «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року № 794-VII; Указ Президента України «Про Положення про Офіс Президента України» від 25 червня 2019 року № 436/2019; «Про статус народного депутата України» від 21.11.92 № 2810-XII; «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI; Закон УРСР «Про Президента Української РСР» від 05.07.1991 № 1295-XII
Діяльність місцевих органів виконавчої влади	<p>Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року № 586-XIV</p> <p>Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 року № 350-XIV</p> <p>Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» від 03 лютого 2015 року № 141-VIII</p> <p>Закон України «Про засади державної регіональної політики» 05 лютого 2015 року № 156-VIII</p> <p>Постанова Кабінету Міністрів України від 09 жовтня 2013 року № 740 «Про затвердження Порядку передачі місцевим державним адміністраціям повноважень органів виконавчої влади вищого рівня та їх повернення»</p> <p>Постанова Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 року № 932 «Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів»</p> <p>Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» від 07 лютого 2008 № 109/2008</p> <p>Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX «Про утворення та ліквідацію районів» та ін.</p>
Діяльність органів місцевого самоврядування	<p>Закон України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР</p> <p>Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 року № 350-XIV</p> <p>Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» від 03 лютого 2015 року № 141-VIII</p> <p>Закон України «Про співробітництво територіальних громад» від 17 червня 2014 року № 1508-VII</p> <p>Закон України «Про засади державної регіональної політики» 05 лютого 2015 року № 156-VIII</p> <p>Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 05 лютого 2015 року № 157-VIII</p> <p>Постанова Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 року № 932 «Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів»</p>

	Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» від 07 лютого 2008 № 109/2008 Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію районів» та ін.
--	---

**складено авторкою*

Конституція України прийнята Верховною Радою України від імені Українського народу (преамбула Конституції України), який відповідно до статті 5 Конституції України має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Це право не може бути узурповано державою, її органами або посадовими особами. Народ здійснює свою владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5). Стаття 38 Конституції гарантує право громадян України на участь в управлінні державними справами, що може бути реалізовано за допомогою всеукраїнських та місцевих референдумів; крім того Конституція надає можливість громадянам вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

За своєю суттю безпосереднє народовладдя відповідно до Конституції є, насамперед, прямим волевиявленням народу (народним волевиявленням), зокрема шляхом таємного голосування, або вираженням волі через політичні партії, медіа та інші складові механізму безпосередньої демократії, які сприяють формуванню та вираженню політичної волі громадян. Сутність безпосереднього народовладдя найбільш повно відбивається в її принципах як основних засадах його здійснення. Відповідно до чинної Конституції України в юридичній літературі виділяють такі принципи реалізації безпосереднього народовладдя як:

- принцип суверенності народу;
- принцип єдиновладдя народу;
- принцип безпосереднього волевиявлення народу;
- принцип поєднання безпосередньої і представницької демократії;
- принцип пріоритетності безпосереднього народовладдя в системі

демократії;

- принцип політичного плюралізму;
- принцип конституційності і законності;
- принцип загальності у здійсненні безпосереднього народовладдя;
- принцип рівності у здійсненні безпосереднього народовладдя;
- принцип реальності безпосереднього народовладдя;
- принцип гарантованості безпосереднього народовладдя [104, с.7].

Ці принципи знайшли своє втілення у закріпленні форм безпосереднього народовладдя у Конституції України. Зокрема, стаття 69 Конституції України передбачає, що «народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії».

Як зазначалося у підрозділі 1 розділу 1 в Конституції України, як в Основному законі держави, закріплені форми безпосереднього та представницького народовладдя в Україні.

Щодо представницького народовладдя, то такі розділи Конституції, як Розділ IV «Верховна Рада України», Розділ V «Президент України», Розділ VI «Кабінет міністрів України. Інші органи виконавчої влади», Розділ XI «Місьцеве самоврядування» визначають засади формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Крім того, ці питання регулюються низкою законів та інших нормативно-правових актів.

Так, наприклад, діяльність Верховної Ради України, крім відповідного розділу Конституції України, регулюється міжнародними нормативними актами (Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року [33]), законами України (наприклад, «Про статус народного депутата України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про звернення громадян» тощо [196, 195, 192, 191]), постановами Верховної Ради України та розпорядженнями Голови Верховної Ради України.

Що стосується реалізації безпосередньої форми народовладдя, то Розділ III Конституції України «Вибори. Референдум» регулює питання здійснення

безпосередньої влади народом. Однак, перелік форм здійснення влади народом, як вже зазначалося, не є вичерпним, найбільш врегульованими формами безпосереднього народовладдя в Україні є вибори та референдуми.

На відміну від багатьох країн світу, структура виборчої системи в Україні не регулюється Конституцією. Конституція України визначає лише загальні умови виборчого процесу. Розділ III Конституції України спеціально присвячений категоріям вибори та референдум. Зазначимо, що згідно статті 70, «право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними». За статтею 71, «вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення».

Згідно з п. 20 статті 92 Конституції України «організація і порядок проведення виборів і референдумів визначаються виключно законами України». У статті 76 Конституції України підкреслюється, що депутати «обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років». Стаття 77 визначає, що «порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом». Україна прийняла на себе обов'язок дотримуватися стандартів проведення виборів (свобода участі, відкрита та рівна конкуренція, об'єктивність і прозорість), визначених відповідними ратифікованими міжнародними угодами, зокрема підсумковим документом Копенгагенської конференції.

У Конституції наголошується, що право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям

гарантується вільне волевиявлення. У сучасних умовах вибори є найбільш поширеною формою прямого народного волевиявлення. Шляхом виборів формуються різні органи публічної влади. Конституція України також визначає вибори як одну із пріоритетних форм народовладдя для України.

Найголовнішим механізмом реалізації народовладдя і в тому числі права на мирний спротив залишаються вибори. Законодавство про вибори пройшло складний процес становлення та унормування. Наприкінці 2019 року був прийнятий та підписаний Виборчий кодекс України, який набув чинності з 1 січня 2020 року. Виборчий кодекс України передбачає пропорційну систему виборів з відкритими регіональними списками і гарантує гендерний баланс [31]. Згідно з Виборчим кодексом виборці на виборах голосуватимуть не тільки за партію, а за конкретного кандидата в списку партії. Кодекс гарантує, що перші 9 кандидатів партійного списку потрапляють до парламенту, якщо партія пододала 5% бар'єр. Сьогодні шляхом виборів обирається Президент України, народні депутати України, депутати Верховної ради Автономної Республіки Крим, представницькі органи місцевого самоврядування та сільські, селищні, міські голови. Вибори президента України можуть бути черговими, позачерговими та повторними. Чергові проводяться після закінчення конституційного терміну повноважень президента України, позачергові – у зв'язку з прийняттям відповідної постанови ВР. Серед причин проведення повторних виборів – не обрання жодного з двох кандидатів, включених до бюлетеня; зняття кандидатур усіма кандидатами, включеними до виборчого бюлетеня; визнання виборів такими, що не відбулись і ін. Чергові вибори президента проходять в останню неділю березня п'ятого року повноважень президента і призначає їх Верховна Рада. Позачергові та повторні вибори президента проходять в останню неділю дев'яносто денного терміну з дня їх призначення Верховною Радою.

Відповідно до Виборчого Кодексу, чергові вибори до Верховної Ради проходять в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень парламенту. Позачергові вибори народних депутатів України відбуваються в останню

неділю шістидесятиденного терміну після опублікування указу президента про дострокове припинення повноважень Верховної Ради.

Загальнодержавні вибори, як президентські, так і парламентські, можуть проводитися одночасно з місцевим референдумом, позачерговими, повторними, проміжними, першими, додатковими місцевими виборами.

Що стосується законодавчої бази для проведення референдумів, то три статті розділу III Конституції України присвячені референдуму. Стаття 72 визначає, що «Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією. Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області». Стаття 73 визначає, що питання про зміну території України вирішуються виключно всеукраїнським референдумом. Наступна стаття накладає певні обмеження щодо предмету можливого референдуму: згідно статті 74 «Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії».

На початку 1990-х рр. було проведено два всеукраїнських референдуми та низку місцевих референдумів за нормами закону «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року. Власне кажучи, окремі місцеві референдуми не проводились, але в деяких регіонах проводились місцеві референдуми одночасно із загальноукраїнськими. Питання на місцевих референдумах, як правило, не торкалися політичних питань. Так, наприклад, в Чернівцях 16 квітня 2000 року під час проведення загальноукраїнського референдуму було проведено місцевий референдум з питання добровільного самооподаткування мешканців міста на потреби підтримки міських цвинтарів.

Результати наступного всеукраїнського референдуму з приводу вдосконалення системи державного управління, який відбувся 2000 року, враховані не були.

Зміст згадуваних всеукраїнських референдумів був предметом спеціального вивчення багатьох вчених та, крім того, виходить за межі предмету даного дослідження. Але варто зазначити, що якщо референдум 1 грудня 1991 року відіграв важливу символічну роль у легітимізації незалежної української держави, то другий – 2000 року – по суті став спробою Президента Л. Кучми узурпувати владу в державі та був запроваджений та проведений виключно в якості важеля маніпулятивного впливу Президента на Верховну Раду України, що передбачало, між іншим, скорочення складу Верховної Ради України, запровадження двопалатного Парламенту, зняття депутатської недоторканності тощо. Отже, можна констатувати, що практика всеукраїнських референдумів показує значні можливості для їх спотворення та вихолощення їх сутності як інституту народоправства.

На зміну старому закону в 2012 році було затверджено новий документ «Про всеукраїнський референдум» [189]. Цей закон мав низку змістовних недоліків, зокрема, в ньому не були враховані норми з приводу місцевих референдумів та проведення консультативних плебісцитів, крім того окремими нормами цього закону передбачалося внесення змін до Конституції України «за народної ініціативи», що суперечило нормам Основного закону. В 2018 році цей закон був визнаний Конституційним судом неконституційним, тобто таким, що не відповідає нормам Основного закону [201].

Кілька років поспіль різні політичні сили, що знаходились при владі з 2014 року, обіцяли урегулювати питання процедури проведення як всеукраїнського, так і місцевих референдумів. В тому числі такого інструменту, як консультативні плебісцити на місцевому рівні.

Сьогодні триває процес розгляду та обговорення у Верховній Раді України президентського законопроекту № 3612 «Про народовладдя через всеукраїнський референдум». Це перший з пакету законів про народовладдя, обіцяного Президентом В. Зеленським, до якого ще включені проекти законів про місцеві референдуми, про електронні петиції і про відкликання депутатів.

Цей законопроект пропонує регламентацію процедури організації,

проведення та імплементації рішень всеукраїнського референдуму. Закон, у разі його прийняття та набуття чинності, має низку переваг: дозволить народу України повністю скористатися правами, які гарантовані статтями 69-74 Конституції України, заповнить прогалину в українському законодавстві щодо імплементацій рішень всеукраїнських референдумів, а передбачувані е-процедури проведення референдуму зроблять процес швидким, прозорим та зрозумілим.

Та маємо низку ризиків у разі прийняття такого закону. Адже Україна є перехідною демократією і громадянське суспільство не в повній мірі опанувало інструменти прямої демократії. А низький рівень правосвідомості, політичної та правової культури громадян може результувати у втрату територіальної цілісності, встановлення диктатури, обмеження законодавчої функції парламенту.

Для забезпечення ефективного народовладдя у механізмі управління державою необхідно закласти дієві важелі потенційного впливу народу (та/або активної частини громадськості) на зміст ухвалених публічною владою рішень та бездіяльну владу.

Особлива ознака справжньої реальності безпосереднього народовладдя – це гарантованість прийняття і реалізації його актів, яка визначається у закріплених в Конституції України загальних, основоположних нормах-гарантіях, нормах-принципах. Вони містяться в різних розділах Основного Закону і в загальних засадах, і там, де йдеться про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, в розділі «Вибори. Референдум», а також в розділах, що регламентують організацію і функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади, прокуратури та інших державних і громадських установ.

Однак, за сучасних умов розвитку громадянського суспільства, розвитку технологій та зростання кількості можливостей громадськості безпосередньо впливати на процес прийняття рішень в державі постає ряд питань щодо правової основи реалізації механізмів народовладдя за особливих умов.

Так, наприклад, за умов неефективності державної влади, недієздатності

норм закону, зникає можливість урегулювання публічно-правових конфліктів у межах правового поля. У цьому випадку природним механізмом забезпечення народовладдя у державі стає реалізація права народу на спротив формі мітингів, зборів, демонстрацій, аж до опору чи повстання. Таке право українському народу фактично гарантує ст. 5 Конституції України. Конституційне закріплення влади народу зумовлює необхідність запровадження певних механізмів її реалізації. Як встановлено в частині другій статті 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Це засадниче положення конкретизується приписом статті 69 Конституції України про те, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Також положення частини четвертої статті 5 Конституції України «ніхто не може узурпувати державну владу» Конституційний Суд України тлумачить як заборону захоплення державної влади шляхом насилля або в інший неконституційний чи незаконний спосіб органами державної влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями [202].

У контексті механізмів реалізації народовладдя у формі втілення права на спротив історія України вже має два сучасних приклади розвитку демократичних процесів: Помаранчева революція 2004 року та Революція гідності 2013–2014 років. Причиною яких стала відсутність у державі ефективних правових механізмів забезпечення реального народовладдя для своєчасного усунення державно-правових конфліктів та відновлення балансу демократичних очікувань у суспільстві.

Звісно, представницька демократія є головною формою здійснення народовладдя, проте там, де народ відмовляється від власної політичної свободи на користь суверена, а відтак повністю підвладний, останній стає об'єктом сторонніх аспірацій, позбавлений суб'єктних (установчих, контрольних та охоронних) повноважень. Проте, на думку харківського

дослідника Л. Шипілова, народ конститує державу як свого владного агента, залишаючи за собою верховну владу в її публічній формі. В представницьких формах демократії за кожним членом суспільства залишається свобода, що обмежується лише правом. Народ є владним суб'єктом, а представницькі органи влади держави залишаються підвладними [266, с. 72].

Досліджуючи проблему конституційно-правового забезпечення народовладдя Ю. Мірошніченко наголошує на тісному змістовому та функціональному зв'язку категорії «народовладдя» з поняттями «демократія», «народ» і «влада». Також він до однієї з характерних ознак демократії у традиційному розумінні як правління народу відносить право народу на контроль урядових рішень, які мають бути транспарентними та загальнодоступними [136, с. 48-49]. Разом з тим, частина вітчизняних науковців розглядають народний контроль як окрему функцію народовладдя.

Зокрема, О. Галус звертає увагу на те, що безпосереднє народовладдя у сучасних державах реалізується через низку функцій: установчу, правотворчу, охоронну та функцію контролю [42, с. 14-15].

Проте В. Погорілко, одним із перших вітчизняних науковців, виокремив контрольну та охоронну функцію народовладдя. Він зазначав, що народ має право контролю, нагляду, спостереження у сфері влади, а в разі узурпації влади народу державою, її органами або посадовими особами – частково чи повністю – народ, логічно, має право на будь-яку форму опору, протидії, непокори з метою захисту, охорони влади [169, с. 201]. Тобто коли контрольна функція безпосереднього народовладдя себе вичерпує або є неефективною, задіюється охоронна функція народовладдя.

Контрольна функція є однією з ключових функцій народовладдя і стосується, у першу чергу, питань довіри до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Вказана функція полягає у поінформованості народу щодо здійснення представницької та делегованої публічної влади та здатності подолання нелегітимних наслідків такої діяльності з їх боку [267, с. 15]. Для забезпечення цієї можливості постає

необхідність у функціонуванні дієвих правових механізмів впливу народу на неефективну, бездіяльну або ж нелегітимну публічну владу у межах правового поля.

Так, народний контроль здійснюється громадянами України, громадськими об'єднаннями, іншими інститутами громадянського суспільства і виражається насамперед у конституційному праві отримувати і здобувати інформацію про діяльність публічної влади та направленні до уповноважених її органів звернень (пропозицій, заяв і скарг) на розгляд та вжиття відповідних заходів. У цьому сенсі більш дієвим засобом такого контролю є реалізація права громадян на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55 Конституції України) [266, с. 171-172]. Зокрема порядок процесуальної реалізації вказаного конституційного положення визначає Кодекс адміністративного судочинства України [99].

Крім звернень громадян контрольну функцію виконують і такі форми народовладдя, як звіти народних депутатів України, посадових осіб органів державної влади, громадські слухання, громадська експертиза тощо. Такий контроль дозволив би виявити міру і ступінь належної реалізації органами державної влади, органами місцевого самоврядування представницької форми народовладдя [208].

Незважаючи на конституційну врегульованість найпоширеніших форм безпосереднього народовладдя, залишається відсутнім механізм реалізації права народу на місцевий референдум. Крім того, поза врегулюванням залишається ще невичерпний перелік інших форм безпосереднього народовладдя, згадуваних у статті 69 Конституції України. Тобто в Україні на конституційному рівні закріплено можливість існування необмеженого кола форм безпосереднього народовладдя, оскільки не дано вичерпного їх переліку, вважає українська дослідниця форм безпосереднього народовладдя в Україні О. Галус. Одну з причин неврегульованості системи безпосереднього народовладдя О. Галус вбачає у відсутності єдиної концепції форм

безпосереднього народовладдя [41].

Таким чином, для побудови сильної демократичної держави, одним з пріоритетних напрямів є розвиток правових механізмів забезпечення народовладдя. Адже якщо у державі відсутні такі механізми та правові основи їх реалізації або вони є дефектними та неефективними, то як наслідок виникають кризові ситуації протистояння народу та публічної влади. У такому випадку суспільні відносини щодо взаємодії громадськості та публічної влади можуть набувати хаотичності, а прогалини їх правового забезпечення вирішуються ситуативно та часто на шкоду розвитку держави.

1.3. Стан наукової вивченості проблеми

За сучасних умов поширення демократії у світі та трансформаційних процесів, що відбуваються у країнах пострадянського простору, важливим елементом є саме вивчення можливостей народу безпосередньо здійснювати надану йому владу як носієві суверенітету та джерела влади. Як уже зазначалось, конституцією України передбачено здійснення влади як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Становлення та розвиток цих форм народовладдя відбувається нерівномірно як у законодавчому забезпеченні, так і у юридичній практиці.

Вивчення народовладдя та форм його реалізації знаходяться у міждисциплінарній площині, адже є предметом різних наук: юридичних, політичних, філософських, історичних. Власне тематика народовладдя та різних аспектів його реалізації, зокрема і права на спротив, є предметом багатьох досліджень, однак сучасна юридична практика постійно спонукає науковців бути у науковому пошуку, надаючи теоретичне та методологічне обґрунтування сучасним практичним кейсам.

Проблемам суверенітету народу, безпосереднього здійснення ним влади, безпосередньої і представницької демократії та народовладдя були присвячені

праці російських та українських учених XIX – початку XX ст. К. Тахтарєва, Б. Чичеріна, Б. Кістяківського, Н. Коркунова [207, 96, 111] та інших. У працях цих науковців розкриті переважно питання розвитку теоретичних вчень та обґрунтування ідеї народовладдя, протиставлення влади монарха новим формам правління, що виходили з концепції народного суверенітету, ідеях безпосередньої влади народом.

У радянський період дослідження народовладдя розглядалося в контексті побудови комунізму, соціалізму та диктатури пролетаріату. До них, зокрема, відносяться праці Г. Барабашева, А. Безуглова, Л. Григоряна, В. Дорогіна, В. Кабишева, В. Котока, І. Трайніна, Н. Фарберова, Є. Чехарніна, Н. Ямко та інших [281].

На сучасному етапі тематика здійснення влади народом досліджується російськими вченими Ю. Дмитрієвим [66], В. Комаровою [100] та іншими; американським дослідником Т. Кроніном [290], французьким ученим Л. ЛеДюком [300], англійським – Д. Хеллоуеллом [253] та іншими зарубіжними вченими.

Зі здобуттям Україною незалежності, становлення нової системи органів державної влади, проведення першого історичного референдуму та виборів поставили на порядок денний питання вивчення народовладдя, його, форм та механізмів. Ці теми стали основними для досліджень вчених майже двадцятирічного періоду 1990 – 2010-х рр.

Окремі аспекти здійснення влади народом в цей період вивчалися українськими науковцями через дослідження народного суверенітету, народовладдя, теоретичних основ окремих форм демократії. Проблематикою народного суверенітету та форм його реалізації в Україні займалися українські науковці-юристи Г. Волянська [35], В. Людвік [123]. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави висвітлені в праці В. Гапотія [43].

Загальні та історичні питання теорії та практики реалізації народного суверенітету, основи вчення про суверенітет, конституційних засад народного

суверенітету, принципів народовладдя та способів його здійснення в Україні вивчали українські вчені Л. Шипілов [268] та І. Сліденко [221, с. 9-28].

Українські правознавці та політологи звертали увагу на вивчення окремих проблемних питань здійснення влади народом, які, зокрема, присвячувались аспектам здійснення влади Українським народом та шляхам забезпечення конституційності його рішень [135, с. 8-11], здійсненню установчої діяльності Українського народу [9] тощо.

Питання політико-правової природи конституцій, конституціоналізму, в контексті чого науковці приділяли увагу проблематиці народного суверенітету, права народу безпосередньо реалізовувати владу, стали предметом досліджень конституціоналістів О. Копиленко [110], М. Савчина [209], А. Крусян [118].

Вивченням народовладдя, зокрема формування правових доктрин народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства, займалась українська дослідниця О. Годика [235].

Одним з перших комплексних досліджень безпосереднього здійснення влади народом була колективна монографія за ред. В. Погорілка, створена в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України [104]. У ній висвітлені результати дослідження конституційно-правових основ безпосередньої демократії в Україні, конституційно-правових основ виборів до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, конституційно-правові основи референдумів в Україні, гарантії безпосередньої демократії тощо.

Щодо форм безпосереднього народовладдя, то здебільшого до них відносять: референдум, вибори, загальні збори населення, мітинги, походи, демонстрації, пікетування, народну ініціативу, діяльність політичних партій, відкликання обраного народного представника, звернення громадян тощо.

Українські дослідники В. Погорілко та М. Ставнічук продовжують цей список плебісцитами, виявленням громадської думки, народними обговореннями та такими немирними формами, як повстання, революції,

національно-визвольні рухи громадянські війни, політичні страйки, протести, пікетування, акції громадської непокори, голодування тощо [168, с. 22-23].

Український дослідник Ю. Карпець пропонує поділяти тактичні кроки здійснення народовладдя у відповідності до тих питань управління державою, з якими вони пов'язані, на наступні цільові напрями:

- пов'язані із впливом на діяльність щодо ухвалення законопроектів та інших нормативно-правових актів;
- пов'язані з впливом на прийняття кадрових рішень;
- зв'язані з ухваленням рішень про розподіл та перерозподіл державного, або комунального майна або бюджетних коштів;
- такі, що спрямовані на формування громадської думки, що забезпечує як легітимацію політичної влади, так і формування суспільно значущих уявлень про соціальні потреби на найближче та віддалене майбутнє [89, с. 90-91].

У сучасній науці конституційного права є прихильники так званого вузького підходу до розуміння форм безпосереднього народовладдя. Так, В. Руденко відносить до цих форм народну правотворчу ініціативу, референдум, народне вето, вибори, загальні збори громадян за місцем їх проживання, відкликання депутата чи обраного народного представника, розпуск виборчого органу влади [204, с. 51]. А інститути демонстрацій, мітингів, походів, пікетувань, звернень (петицій) громадян, за такого підходу, точніше буде визначати як форми організації влади, за яких вирішальне рішення приймається представницькими органами влади чи посадовими особами, проте на сам процес їхнього обговорення та розгляду суттєво можуть вплинути громадяни [41, с. 54-55].

Існування таких розбіжностей у підходах щодо визначення спричинено кількома факторами: відсутністю єдиних критеріїв визначення безпосереднього народовладдя, динамічний розвиток громадянського суспільства та правової держави, ускладнення суспільних відносин, становлення демократії.

Новим підходом є виокремлення типових та нетипових форм безпосередньої демократії, який пропонує український дослідник М. Михайлов [133]. До типових він відносить вибори та референдуми. А нетиповими називає ті форми безпосередньої демократії, виникнення яких пов'язано з розвитком демократії, ускладненням суспільно-політичних відносин і, як наслідок, розширенням політичних прав і свобод громадян.

Нетипові форми безпосередньої демократії виникають як:

1) реакція суспільства на втрату необхідного зв'язку між народом і органами державної влади та місцевого самоврядування (які з'явилися в результаті безпосереднього народовладдя, так і в результаті представницького). Наприклад, революції як форма реалізації права на спротив (класичні та некласичні);

2) результат розвитку та діджиталізації суспільства. Наприклад, поява е-демократії [134] як інструменту посилення впливу суспільства на владні інститути як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівнях.

Узагальнюючи вищенаведене, авторка пропонує виокремити наступні форми безпосереднього народовладдя за такими критеріями.

1. За визначеністю Конституцією України:

1) конституційні (ті, які чітко прописані у Конституції – вибори, референдуми);

2) неконституційні (ті, які входять до невичерпного переліку інших форм: збори, петиції, опитування громадської думки тощо).

2. За правовими підставами:

1) легітимні (ті, які реалізуються в межах правового поля та регулюються Конституцією та/або іншими нормативно правовими актами);

2) нелегітимні (ті, які реалізуються поза правовим полем);

3. За взаємодією з органами державної влади та місцевого самоврядування:

1) типові (ті, які загальноприйняті, усталені та мають правові традиції);

2) нетипові (ті, які виникли як реакція суспільства на втрату впливу на

органи державної влади та місцевого самоврядування та зв'язку з ними та/або розвиток технологій та передбачають використання права на спротив).

Слід зазначити, що часто безпосереднє народовладдя трактують досить спрощено, визначаючи його як безпосередню участь народу у вирішенні державних та суспільних справ [162]. Але є ширші трактування. Так, російський юрист М. Чудаков визначає безпосередню демократію (народовладдя) як суспільні відносини, у рамках яких різними способами реалізується участь громадян в управлінні справами держави та суспільства, унаслідок чого воля громадян безпосередньо, тобто без посередництва обраних до державних органів представників, впливає на формування державної політики та її реалізацію, а також створює представницьку систему та у вирішальний спосіб впливає на її функціонування [259, с. 35].

На думку ще одного російського правознавця М. Фарберова, безпосереднє народовладдя означає пряме волевиявлення народних мас при розробці і прийнятті державних рішень, а також пряму участь в їх впровадженні в життя та здійсненні контролю [184, с. 602]. Також під прямим народовладдям розуміють порядок, за яким пряме і конкретне волевиявлення громадян є основою для прийняття всіх рішень [186, с. 103].

Щодо визначення поняття представницької форми народовладдя, то дослідники відносно єдині у цьому. Так, український конституціоналіст Л. Шипілов пропонує представницьку форму здійснення народовладдя визначити як здійснення влади народом через спеціально уповноважені ним на те органи держави [266, с. 135]. Здійснення такої форми народовладдя тісно пов'язано з суб'єктом – представницьким органом влади (парламент, уряд, органи місцевої влади та органи місцевого самоврядування). Виокремлюють такі представницькі органи, як виборні, дорадчі, змішану форму представництва в конституційних монархіях, особливе представництво у складних державах [36]. Варто також розрізняти органи первинного і вторинного представництва. Перші утворюються безпосередньо шляхом народного голосування. Вони обирають органи вторинного представництва, до

яких, наприклад, можна віднести уряд держави, якщо весь його склад затверджує парламент.

У зв'язку з становленням та розвитком місцевого самоврядування в Україні, його конституційним та законодавчим закріпленням значно активізувалися дослідження в цій сфері, які в тому числі, стосувалися окремих аспектів безпосереднього здійснення влади народом на місцевому рівні.

Зокрема, досить детально в цей період досліджуються питання участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, демократії в місцевому самоврядуванні тощо. Цій проблематиці присвячені праці В. Кравченка [244], О. Прієшкіної [187], П. Трачука [238], О. Батанова [12] та інших. Досить ґрунтовно основні форми безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування також досліджувались у колективній монографії, присвяченій актуальним проблемам становлення місцевого самоврядування в Україні [4].

Окремим формам демократії присвячено низку спеціальних досліджень. Так, першим дисертаційним дослідженням проблем всеукраїнського референдуму в Україні стала праця В. Федоренка «Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії та практики» [247]. Пізніше світ побачила спільна монографія правознавців В. Погорілка та В. Федоренка «Референдуми в Україні. Історія та сучасність» [171], що стала першим комплексним дослідженням проблем всеукраїнських та місцевих референдумів. У роботі вчені досить ґрунтовно розкрили історію виникнення та розвитку референдумів, дали авторську класифікацію етапів становлення референдумів у світі, дослідили види референдумів, охарактеризували відмінності між референдумами та іншими формами безпосередньої демократії. Наступну свою роботу – «Референдне право України» [170] В. Погорілко та В. Федоренко присвятили здебільшого дослідженню процесуальних механізмів організації та проведення референдумів в Україні, інститутів референдумного права, загальних засад референдумного процесу, актів референдумів тощо.

Аналізу конституційних особливостей організації референдумів присвячені наукові здобутки таких вчених, як М. Бондар, Ю. Барабаш, М. Воронов, С. Дерев'янка, М. Кармазіна, К. Книгін, Л. ЛеДюк, М. Оніщук, А. Янчук [15, 10, 37, 60, 87, 98, 300, 155, 154, 280] та ін.

Вибори як інститут безпосередньої демократії та спосіб делегування народом належної йому влади стали предметом багатьох наукових розробок, серед яких можна виділити роботи юристів М. Ставнічук [226], яка сформулювала поняття виборів як політичного владоустановчого суспільно-правового явища в системі конституційного ладу України; О. Тодици [234], яка провела комплексне дослідження методологічних засад і політико-правових аспектів виборів у парламенти країн СНД, функцій виборів і виборчого законодавства; Р. Максакова [126], яка розробила концепцію місцевого виборчого права, а також класифікацію принципів місцевих виборів в Україні.

Інші форми народовладдя також були предметом уваги науковців. Так, зокрема, питання мирних зборів громадян, звернень громадян та права на страйк досліджувалися О. Васьковською [27], Л. Лазаренком [120], Н. Швець [263], О. Васильченко [26].

В окремих випадках безпосереднє здійснення влади народом розглядається як конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами. Зокрема, у цьому тематичному напрямі було здійснено дисертаційне дослідження О. Чуб [258], в якому проаналізовано структуру конституційно-правового механізму реалізації права громадян України на участь в управлінні державними справами, визначено чинники, що впливають на його здійснення за сучасних умов, а також розглянуто існуючі форми реалізації права громадян України на участь в управлінні державними справами.

У межах дослідження цієї проблематики цінними є дослідження О. Мурашина [139] щодо варіантів впливу громадської думки, що містяться в актах прямого народовладдя, на суспільну діяльність, нормативні засади

прийняття актів прямого народовладдя, організаційно-функціональні аспекти їх дії, роль цих актів у механізмі правового регулювання; визначення умов забезпечення ефективності їх реалізації.

Також активно до процесу вивчення народовладдя та форм реалізації були включені науковці-політологи. Варто відзначити праці І. Кресіної [116] та комплексну монографію, присвячену взаємовпливу та зв'язку політичного режиму і народовладдя [178].

За останнє десятиліття питання реального народовладдя актуалізувалося в зв'язку з виникненням та активізацією нетипових форм його реалізації в Україні та світі: поточних, як процедури е-демократії (е-консультації, е-голосування, е-петиції, краудсорсинг), та екстралегальних, як стихійні майдани, революції, державні перевороти, сепаратизм, тероризм. Сервіси е-демократії швидко набирають обертів в Україні, зокрема електронні петиції та звернення громадян, а Революція Гідності спонукала до пошуку правових механізмів реалізації права на спротив.

Сьогодні фокус правових досліджень знаходиться на таких актуальних формах народовладдя, як: народна законодавча ініціатива [225], громадський контроль органів влади [115], всеукраїнський референдум [130], парламентські слухання [119, 97].

Протягом останніх кількох років предметом зацікавленості стали форми народовладдя, пов'язані з е-демократією та діджиталізацією суспільних відносин. Практичне застосування відкритих даних як інструменту народовладдя досліджувалось О. Лоленко [122]. Низка політологів та дослідників державного управління (В. Політанський [175], А. Акімов [3], О. Карпенко та інші [88]) розглядають електронну демократію як форму участі громадян, через які вони можуть реалізовувати реальне народовладдя та безпосередньо брати участь у реалізації політичних рішень.

Реформа децентралізації ще більше актуалізувала питання вивчення місцевого самоврядування як ще одного механізму реального народовладдя в Україні. Низка праць дослідників присвячена вивченню місцевого

самоврядування з точки зору механізму реалізації громадою права на народовладдя [113, 149]. Так, правознавці В. Серьогін та С. Серьогіна обґрунтовують думку, що реформа децентралізації не повинна обмежуватися інституційними змінами, а має забезпечити перехід від консультативної до партисипативної демократії, коли кожен член територіальної громади матиме право і реальну здатність безпосередньо або через виборних представників впливати на процес вироблення і зміст публічно-владних рішень, які безпосередньо визначають умови життя на відповідній території [216].

Український дослідник Ю. Кириченко розглядає місцеве самоврядування як складову народовладдя, яке через цілісну систему демократичних інститутів дозволяє територіальним громадам самостійно, під власну відповідальність активно здійснювати самоуправління в межах Конституції та законів України та вирішувати питання місцевого значення [93, с. 59-62].

Представниця донецької школи конституційного права І. Щебетун розглядає народовладдя як найважливіший принцип місцевого самоврядування. Реалізація цього принципу передбачає, що відповідно до Конституції та законів України територіальні громади здійснюють свою владу на місцях безпосередньо (місцеві референдуми, місцеві вибори, загальні збори громадян, місцеві ініціативи тощо) та через представницькі органи (місцеві ради, сільські, селищні, міські голови) [272].

Львівський дослідник Я. Богів вважає, що місцеве самоврядування як об'єкт конституційно-правового регулювання виступає в якості відповідної засади конституційного ладу України, є специфічною формою народовладдя, яка передбачає право жителів відповідної територіальної одиниці (територіальної громади) на самостійне вирішення питань місцевого значення [18].

Після 2014 року з'явилась низка досліджень, присвячених тематиці права на спротив як форми реалізації реального народовладдя. Значна частина досліджень присвячена походженню і становленню права на спротив, а також з'ясуванню змістового наповнення поняття, орієнтуючись на сучасну

юридичну практику. Дослідники дають низку дефініцій праву на спротив, називаючи його «право на повстання», «право на опір», «право на громадську непокору», «право на громадянський протест» тощо. Але усі вони надають цим дефініціям практично один і той самий зміст – це право народу здійснювати реальне народовладдя у прямих та непрямих формах.

Частина українських дослідників Д. Зборошенко [81], В. Кравчук [114], В. Кириченко [92], М. Орос [158] надають ретроспективу становлення та утвердження права на спротив у світі, досліджуючи генезу цього права, розвиток і легалізацію в Україні та світі.

Український правознавець К. Павшук розглядає право громадян на спротив як елемент забезпечення стабільності конституційного ладу України не тільки через призму мирних форм реалізації права на громадянську непокору, а й непрямих форм опору – всенародного референдуму, громадських слухань, «народного вето» і народної законодавчої ініціативи [161].

Український дослідник В. Сіренко робить спробу дослідити зміст поняття «права народу на опір гнобленню» як безумовне, беззастережне право та порушує питання його легалізації. Також досліджено чинники, засоби і форми гноблення народу та правові форми, засоби та методи опору. Зокрема, В. Сіренко вважає, що відкритою формою гноблення народу в Україні стала корупція, яка стала нормою серед політичної, правлячої та економічної еліти, перетворилася на системоутворювальний чинник [219]. Автор доводить, що метою опору гнобленню народу є встановлення реального народовладдя в інтересах народу. Також досліджено чинники, засоби і форми гноблення народу та правові форми, засоби та методи опору. Автор робить висновок, що народовладдя і право народу на опір гнобленню – органічно споріднені категорії, які народ реалізує у процесі свого історичного розвитку.

Спробу дослідити правове регулювання права на спротив та його форми робить дослідник М. Орос через переосмислення різних наукових підходів. Дослідник дійшов висновку, що право на спротив знайшло своє юридичне

закріплення, однак форми його реалізації залишилися без правового регулювання. Серед причин автор виділяє небажання публічної влади йти на явний конфлікт із народом, оскільки спроба нормативно визначити порядок реалізації права на спротив може бути розцінено як відкритий акт втручання у сферу природних прав людини [157, с. 56-60]. Однак, паралельно закріплення такого права в Конституції служить превентивним засобом стримування публічної влади від грубих і масових порушень прав людини. Форма реалізації права на спротив повинна бути пропорційна таким порушенням.

Після президентських виборів 2019 р. українські правознавці почали активно досліджувати феномен «електоральної революції» як форми реалізації права на спротив. В цьому контексті доктор юридичних наук В. Федоренко визначає поняття та сутнісні ознаки «електоральної революції» в Україні, яка реалізувалася у процесі та в результатах виборів Президента України і народних депутатів України у 2019 р. Зокрема, під категорією «електоральна революція» автор пропонує розуміти новітній тип революції, заснованої на цінностях демократії, конституціоналізму та поваги до прав людини, що передбачає докорінну зміну внаслідок і за результатами проведення виборів старих політичних еліт на нові, а також формування нових цілей, завдань і пріоритетів розвитку держави у взаємодії з громадянським суспільством [237].

В контексті новітньої історії України та практики реалізації права на спротив дослідниками також постійно порушуються питання права громадян на мирні зібрання. Зокрема, практикуючий правознавець М. Самбор вперше у сучасній українській науці досліджує форми здійснення права на мирні зібрання та їхню конституційну інституціоналізацію [210]. Автор доводить, що для здійснення права на мирні зібрання необхідна наявність певної форми соціальної комунікації, у якій і може знайти здійснення право на свободу мирних зібрань.

Крім того, мирні зібрання стали предметом досліджень в таких аспектах, як: зміст поняття мирних зібрань та адміністративно-правовий вимір (О. Тиліпська [230], О. Сінькевич та С. Скробач [218]), складова системи

конституційних прав і свобод людини і громадянина (А. Загороднюк [76]), правове регулювання провадження в справах щодо реалізації права на мирні зібрання (О. Шкарнега [269], О. Ткаченко [232]) та судові гарантії (В. Остапенко [160]), реалізацію в умовах громадянського суспільства (С. Онищенко [153]).

Частина українських правознавців досліджують народовладдя крізь призму громадянського суспільства, правової культури та правосвідомості народу. Так, у колектив авторів під керівництвом Ю. Шемшученка та О. Скрипнюка [52], досліджуючи громадянське суспільство та формуючи його концепт в Україні, вказують на те, що підґрунтям ефективної взаємодії держави та суспільства є розвинене громадянське суспільство, якому притаманний високий рівень правової культури. Правова культура включає в себе і високий рівень правосвідомості у суспільстві, досягнутий через освітню та просвітницьку діяльність.

Львівський правознавець Л. Богів обґрунтував вплив правової свідомості на практику реалізації форм прямого народовладдя (вибори, референдум, народний контроль і народна ініціатива), а також на народний спротив [17]. Крім того, дослідник вважає, що одним із найефективніших способів уникнення зловживання правом народу на опір владі є підвищення рівня його правосвідомості, формування у нього адекватних уявлень щодо прав та свобод людини і громадянина, а також щодо їхніх обов'язків.

Українська дослідниця Т. Міхайліна розглядає правосвідомість як базис правової та політичної систем. Правосвідомість, на думку авторки, є самостійним елементом правової реальності, опосередковує функціонування інших елементів, інтегрує їх, надає системі власне якості системності та спрямованості. Як результат дослідження запропоновано комплекс заходів, спрямованих на підвищення ефективності реформ в Україні через цілеспрямоване або опосередковане підвищення рівня правосвідомості населення України [137].

Одним із інструментів підвищення правової та політичної культури,

ефективності використання інструментів участі та реалізації реального народовладдя може бути громадянська освіта. Як засіб підвищення ефективності здійснення реального народовладдя вона потребує розпланованої політики втілення на всіх рівнях та формах освіти, державної підтримки та має віддалені у часі результати. Однак, досвід так званих розвинутих демократій переконує, що це один з найефективніших способів формування відповідальних громадян з високим рівнем політико-правової культури та культури участі. Здійснення реального народовладдя кожним громадянином не можливе без знань, вмінь, навичок реалізації конкретних форм народовладдя.

На початковому етапі становлення громадянської освіти у XVIII столітті вона існувала у вигляді теорії та розумілась як виховання громадян та набуття ними цінностей, знань та навичок громадянина з метою підтримки суспільного договору як основи демократії. Так наприклад, французький філософ, засновник концепції суспільного договору Ж.Ж. Руссо у трактаті «Еміль, або про виховання» звертається до тематики виховання не лише людини як істоти, а і громадянина як члена спільноти, в якій існують домовленості щодо певних обмежень [206]. Американський дослідник демократії А. де Токвіль вважав виховання громадян (громадянську освіту) містком, що поєднує публічні й приватні сфери, допомагає досягти гармонії в суспільстві й побудувати довіру між владою та громадянами [236]. Британський філософ і політичний діяч Дж. Міль вказує на практичний аспект громадянської освіти, підкреслюючи, що важливим є не лише здобуття знань про цінності і участь людини як громадянина у політичному житті держави, а й практичне напрацювання навичок їх реалізації [132].

В Україні тематика громадянської освіти знаходиться переважно в площині педагогічних (С. Ткачов [233], Л. Шелюк [264]) та політологічних досліджень (П. Дем'янчук [57]). Спроба дослідити громадянську освіту в Україні як інструмент формування культури участі громадян в контексті здійснення народовладдя, її структуру, форми, механізми та успішні кейси реалізації зроблена колективом авторів у науковій статті «Громадянська освіта

як інструмент формування культури участі в контексті реалізації реального народовладдя в Україні» [142]. Однак, питання осмислення громадянської освіти як інструменту вдосконалення реального народовладдя в Україні поки залишається поза увагою дослідників.

Стан вивченості теми, що досліджується, характеризується актуальністю міждисциплінарності, однак досі здійснення реального народовладдя і права на спротив, як однієї з його форм, не розглядалася науковцями з точки зору їх соціального призначення та чиннику примирення держави і суспільства.

Взаємовідносини держави і суспільства сьогодні актуалізуються в контексті побудови правової держави та становлення громадянського суспільства. Зрілість громадянського суспільства є ключовим чинником успіху демократизації держави. Адже ефективне використання різних форм реального народовладдя, в тому числі права на спротив, залежить від рівня правової обізнаності, політико-правової культури та правосвідомості кожного громадянина держави. Електоральна революція на президентських та парламентських виборах 2019 року поставила на порядок денний питання так званих соціальних фільтрів (або цензів) щодо реалізації громадянами своїх прав, зокрема використання виборчого права як права на спротив. Соціальні фільтри – це різного роду цензи, встановлені для тимчасового або постійного обмеження реалізації прав громадянина. Наприклад, це вікові цензи (право голосу на виборах мають особи з 18 років), економічні цензи (наявність стабільної роботи, певного рівня доходу або майна), освітні цензи (ідея дозволити голосувати на виборам тільки тим, хто мають певний рівень освіти). Однак, встановлення таких соціальних фільтрів суперечить власне ідеї демократії та принципу народовладдя.

Тому важливим є пошук тих інструментів підвищення ефективності реалізації реального народовладдя, які б задовільнили і державу, і суспільство. Авторці видається, що таким інструментом, який одночасно може забезпечити громадян ефективно та співмірно використання реального народовладдя, в тому числі з метою захисту своїх прав та свобод, а державі –

забезпечити кожного можливою реалізацією прав у контексті народовладдя, є громадянська освіта. Це довгий за часом та масштабний за ресурсами інструмент, але саме громадянська освіта дозволить поступово, органічно та без потрясінь перейти на якісно новий рівень взаємодії держави і суспільства. Цей рівень характеризується високим рівнем співвідповідальності держави і громадян, відповідальності громадян за все, що відбувається в державі, залученості значної більшості до політичних процесів, високою правовою культурою, обізнаністю щодо своїх прав та обов'язків, механізмів їх захисту та впливу на державу.

Таким чином, з розвитком та становленням громадянського суспільства та правової держави в Україні активно напрацьовуються теорія та практика народовладдя, реалізації різних його форм. Усе це стає предметом широкого зацікавлення з боку вчених та науковців у сфері права, політології, публічного управління та адміністрування, а також залишається в центрі уваги суспільства. Реальне народовладдя та право на спротив потребують дослідження в контексті соціального призначення, громадянської освіти та демократизації взаємовідносин держава-суспільство.

Висновки до розділу 1

Після появи та з розвитком форм безпосереднього народовладдя історично виникають представницькі форми здійснення народовладдя. Відомо, що у Давній Греції в VI ст. до нашої ери внаслідок реформ Солона зі складу найзаможніших громадян почали обирати колегіальний орган – раду чотирьохсот. У середні віки в Європі формуються станово-представницькі органи – парламенти (іспанські кортеси з XII ст., генеральні штати у Франції з XVI ст., рада королівства в Англії).

В Україні представницька форма народовладдя здійснюється безпосередньо органами первинного представництва – Верховною Радою, Президентом та органами місцевого самоврядування та органами вторинного

представництва – Кабінетом Міністрів, місцевими органами влади тощо.

Спроби правового обґрунтування права на спротив сягають античних часів та є в працях Платона, Аристотеля та Цицерона.

Результатом плідного збагачення ідеї права на спротив у середньовіччі та у новий час стало офіційне закріплення за народом права на спротив в Декларації незалежності США 1776 р. У Французькій декларації прав людини і громадянина 1789 р. закріплене право на спротив трактувалось як природне і невід’ємне право людини. Отже, в цей період право на спротив набуває нового характеру – офіційно закріпленого права і обов’язку народу, наряду із іншими невід’ємними природними правами людини. У ХХ ст. право народу на спротив вперше згадується у міжнародному документі. У преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р. право на спротив згадується як крайня міра, що дозволяє забезпечити права і свободи людини. З другої половини ХХ ст. і понині законодавчі органи ряду країн продовжують включати до Основного закону статті, що закріплюють право народу на спротив пригніченню.

Дослідники права сходяться у думці, що колективне право формується з поступовим становленням того чи іншого колективу або спільноти, тому воно не може бути природнім. Реалізація даного виду права може здійснюватися лише колективом, в той час як реалізація індивідуального права може набувати індивідуального і колективного характеру. Тож суб’єктом права на опір є фізична особа.

Визначивши суб’єкт права на спротив, варто зазначити і його адресата. Адресатом права на спротив виступає державна влада, яка діє неправомірно, порушуючи суспільний договір і конституційні норми.

Українські та зарубіжні дослідники мають різні підходи до визначення форм безпосереднього народовладдя. Дехто зараховує до таких форм референдум, вибори, загальні збори населення, мітинги, походи, демонстрації, пікетування, народну ініціативу, діяльність політичних партій, відкликання обраного народного представника. Українські дослідники продовжують список форм народовладдя плебісцитами, виявленням громадської думки,

народними обговореннями та такими немирними формами, як повстання, революції, національно-визвольні рухи громадянські війни, політичні страйки, протести, пікетування, акції громадської непокори, голодування тощо.

Протягом останніх кількох років предметом зацікавленості стали форми народовладдя, пов'язані з е-демократією та діджиталізацію суспільних відносин. Практичне застосування відкритих даних як інструменту народовладдя досліджувалось О. Лоленко. Низка дослідників (В. Політанський, А. Акімов, О. Карпенко та інші) розглядають електронну демократію як форму участі громадян, через які вони можуть реалізовувати реальне народовладдя та безпосередньо брати участь у реалізації політичних рішень.

Після 2014 року з'явилась низка досліджень, присвячених тематиці права на спротив як форми реалізації реального народовладдя. Значна частина досліджень присвячена походженню і становленню права на спротив, а також з'ясуванню змістового наповнення поняття, орієнтуючись на сучасну юридичну практику. Дослідники дають низку дефініцій праву на спротив, називаючи його «право на повстання», «право на опір», «право на громадську непокору», «право на громадянський протест» тощо. Але усі вони надають цим дефініціям практично один і той самий зміст – це право народу здійснювати реальне народовладдя у прямих та непрямих формах.

В контексті новітньої історії України та практики реалізації права на спротив дослідниками також постійно порушуються питання права громадян на мирні зібрання. Зокрема, практикуючий правознавець М. Самбор вперше у сучасній українській науці досліджує форми здійснення права на мирні зібрання та їхню конституційну інституціоналізацію. Автор доводить, що для здійснення права на мирні зібрання необхідна наявність певної форми соціальної комунікації, у якій і може знайти здійснення право на свободу мирних зібрань.

Після президентських виборів 2019 р. українські правознавці почали активно досліджувати феномен «електоральної революції» як форми реалізації

права на спротив.

Частина українських правознавців досліджують народовладдя крізь призму правової культури та правосвідомості народу. Слід визнати, що одним із інструментів підвищення правової та політичної культури, ефективності використання інструментів участі та реалізації реального народовладдя може бути громадянська освіта.

На думку авторки дисертаційного дослідження, вивчення специфіки реалізації права на спротив як форми реального народовладдя саме через його соціальне призначення дозволить встановити кореляцію між правовою культурою громадян та перспективами демократизації суспільства, де право здатне виступити каналом комунікації між рівнем правової культури суб'єкта реального народовладдя (людини, громадянина, народу), і самим процесом здійснення народовладдя.

РОЗДІЛ 2

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРОТИВ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ РЕАЛЬНОГО НАРОДОВЛАДДЯ

2.1. Класифікація форм реалізації права на спротив

У цій роботі право на спротив розуміється як невід'ємне природне право особи стояти на заваді спробам порушити права і свободи людини з боку посадових осіб чи держави у формах дозволених національним законодавством з метою збереження законності і конституційності взаємовідносин держави і суспільства, влади і громади. Для класифікації форм реалізації права на спротив, слід розуміти умови та підстави, в яких ці форми стають фактами соціальної реальності.

Українська дослідниця Ю. Разметаєва наголошує на обов'язковій наявності «легальної мети» у суб'єктів права. Такою метою, на її думку, може бути:

- зміна в публічній владі;
- припинення зловживання повноваженнями і прав людини з боку її представників;
- повернення до демократичного правового режиму або зміна конституційного ладу, спрямовані на створення правової держави;
- досягнення незалежності (в сукупності з правом на самовизначення) [198, с.33].

Однак, слід навести ще одну умову, за якої право на спротив може реалізуватись громадянином або народом. Це – відсутність, неефективність чи вичерпаність інших політико-правових засобів захисту прав і свобод, форм народовладдя (референдум, вибори, подання петицій, звернення до правоохоронних та судових органів). У разі, коли влада відмовляється звітувати та нести відповідальність перед населенням, відмовляється від своїх законних обов'язків (чим розриває зв'язок зі своїми громадянами), вона

втрачає свою монополію на використання сили, формування дієздатного законодавства, прийняття легітимних рішень, так як більше не виступає гарантом закону і не транслює його суспільству. За таких умов втрачаються і законні політично-правові засоби захисту своїх прав, так як правові засоби не діють на державну владу, що втратила правовий статус. Саме за таких обставин суб'єкти права на спротив матимуть всі підстави для його реалізації.

З огляду на усе вищесказане, варто додати, що реалізація такого права відбувається власне через суб'єкти даного права, адже саме вони своїми діями реалізують спротив як такий. *Jus resistendi* є формою політичної участі людини. Тож, для повноти цілісного уявлення про явище спротиву пригніченню варто розглянути його з точки зору політичної науки.

Спірним є питання визначення підстав для реалізації права на спротив, так як немає закріплених правових норм, які б визначали підстави для спротиву чинній владі. А. Кондрашов у своїй статті «Конституційно-правові аспекти реалізації народом конституційного права на спротив» наводить 10 підстав для реалізації даного права:

- 1) Масові обмеження прав і свобод громадян і неможливість їх ефективного захисту при зверненні до державних інститутів.
- 2) Застосування політичних репресій.
- 3) Несправедливий розподіл доходів між різноманітними прошарками суспільства, який призводить до антогонізації соціальних протиріч.
- 4) Нemoжливiсть iснування i діяльностi опозицiї в рамках дiючих полiтичних iнститутах.
- 5) Вибіркове правосуддя.
- 6) Тотальна корупція в державних та правоохоронних органах.
- 7) Зосередження закріплених в текстах правових актів і «тіньових» владних повноважень у однієї особи.
- 8) Фальсифікація виборчих процедур.
- 9) Державний контроль за ЗМІ.
- 10) Військова експансія або пошук зовнішнього ворога [103, с.176-178].

Публічні форми реалізації права на спротив та підстави їх реалізації*

№ п/п	Підстави реалізації права на спротив [103, с.176-178]	Публічні форми реалізації права на спротив (приклади)
1.	Масові обмеження прав і свобод громадян і неможливість їх ефективного захисту при зверненні до державних інститутів	Масові протести під керівництвом Нельсона Мандели та інших лідерів проти апартеїду в ЮАР у 1940 – 1990ті рр. Діяльність Африканського національного конгресу союзу молоді. Протести проти паспортної реформи і режиму перепусток. «Розстріл в Шарпевелі» (ЮАР. Березень 1960 р.)
2.	Застосування політичних репресій	Дисидентський рух в СРСР. «Справа Василя Стуса»
3.	Несправедливий розподіл доходів між різноманітними прошарками суспільства, який призводить до антогонізації соціальних протиріч	Хвилі багатотисячних страйків шахтарів та інших страт – представників бюджетних підприємств – внаслідок 10-місячної затримки зарплати та тотального товарного дефіциту. Шахтарські страйки 1989 – 1993рр., що призвели до дострокових президентських виборів в Україні
4.	Неможливість існування і діяльності опозиції в рамках діючих політичних інститутів	1999-2001рр. Венесуела. Опозиція проти узурпації влади Уго Чавесом. Об'єднання профспілок, бізнесу, військових, крупних корпорацій, ЗМІ в опозиційну організацію «Демократичний координатор громадських дій» на чолі з Педро Кармоною
5.	Вибіркове правосуддя	Бойкотування урядом Британії участі у Євро-2012 через «вибіркове правосуддя в Україні» відносно Ю.Тимошенко як лідера опозиції
6.	Тотальна корупція в державних та правоохоронних органах	Пролог Євромайдану - «Врадієвська хода» - акції народної непокори, що почалися в селищі Владіївка Миколаївської області і дійшли до Києва 30 червня – 15 серпня 2013 р. через покриття міліцією і прокуратурою капітана і старшого лейтенанта міліції, які вчинили групове згвалтування молоді жінки і закінчений замах на умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю
7.	Зосередження закріплених в текстах правових актів і «тіньових» владних повноважень у однієї особи	Громадянська війна в Лівії за встановлення демократії після 42-річної диктатури Каддафі та незаконних військових утворень Халифи Хафтара (2011-2020 рр.)
8.	Фальсифікація виборчих процедур	«Помаранчева революція» 2004 р. в Україні в наслідок фальсифікації II туру президентських виборів і «пакетного голосування» ВРУ
9.	Державний контроль за ЗМІ	Діяльність міжнародної правозахисної організації «Репортери без кордонів» і (RSF) і заклик ООН засудити уряди країн, які порушують право на інформацію, посилаючись

		на пандемію коронавірусу COVID-19 (2020 р.)
10.	Військова експансія	Російсько-українська війна в наслідок військової експансії РФ територій на сході України та анексії АР Крим (2014 р.)

**складено авторкою*

Узагальнюючи підстави реалізації права на спротив, наведені А. Кондрашовим, можна припустити, що усі вони є проявом конфлікту суспільства і держави. Зіткнення інтересів громади і влади результують публічними формами протесту. Кореляція підстав для реалізації права на спротив і реальних публічних форм дозволила говорити про певні їх класифікації.

За відкритістю реалізованих форм можна виділяти приховані типи спротиву (ігнорування суспільством рішень держави) і відкриті (публічні заяви і протести).

За шляхами реалізації права на спротив, можна виділяти прямі і непрямі форми реалізації права на опір. Безпосередньо це право здійснюється через реалізацію передбачених Конституцією України прав громадян збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи та демонстрації та права на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Непрямими ж формами виступають всенародні референдуми за народною ініціативою, громадські слухання, ініціативи, «народне вето», народна законодавча ініціатива, громадський контроль, реалізація яких сприятиме налагодженню зв'язків між владою і громадськістю.

У науково-методичних здобутках таких дослідників як Г. Спенсер [173], К. Маркс [128], Д. Челпанова [256], А. Соловйов [210], С. Терроу [240] право на спротив людини, громадянина і народу дорівнюється формі політичного протесту, бо цілеспрямованість їх дій вказує на прямий вплив суб'єктів на владу. Сформувались різні розуміння характеру і поняття політичного протесту. Так, функціоналісти порівнювали політичний протест із хворобою, відхиленням від нормального функціонування соціальної системи. В той же час політолог А. Соловйов пов'язує політичний протест насамперед із

негативною реакцією індивіда чи групи індивідів на політичну систему чи дії окремих її органів. Соціолог С. Тєроу говорить про політичний протест в контексті цілеспрямованих дій проти державних інститутів чи пануючих груп.

Існує бачення політичного протесту за межами формальних визначень. У такому контексті протестна поведінка може розглядатись як рух, що суперечить чинній політиці; як форма незгоди з діючою політикою виражена в певній дії; як особисте несприйняття суб'єктом стану політичної системи, в якій існує. Найбільш повним, на думку авторки, є визначення, яке дав український дослідник К. Шаповал. На його думку «політичний протест – це форма політичної участі громадян у політиці як реакція на протиправні дії влади, що реалізується через індивідуальні чи колективні дії громадян направлених на органи державної або місцевої влади з метою досягнення деяких вимог і цілей протесту» [261, с. 59].

Право на спротив як форма реального народовладдя в теоретико-правовому сенсі є міждисциплінарним поняттям та часто синонімізується з протестом, що має політичну мету в кінцевому варіанті своєї реалізації.

Суб'єктом політичного протесту може виступати окремий індивід, колектив (група осіб), організація (політичного, економічного, релігійного, етнічного та ін. спрямувань), інститут (політична партія, ГО) нація, народ. Політико-правовий аспект проблеми, що досліджується, вказує на те, що політичний протест (як форма реалізації права на спротив) є видом політичної участі. Він так само як і решта форм спротиву набуває двох основних форм: 1) ненасильницький спротив; 2) насильницький спротив. Для ненасильницького притаманне застосування несилових методів вираження спротиву. Такі дії не несуть фізичної загрози адресату – протестні демонстрації, страйки, висміювання влади у формі шаржів, дебатів, публічних політичних заяв. Відповідно, насильницька форма характеризується силовими засобами вираження спротиву: захоплення адміністративних будівель, революція, екстремізм, тероризм. Екстремізм та тероризм є крайніми радикальними формами протесту, вони несуть пряму фізичну загрозу іншим

членам суспільства, часто направлені на залякування населення. Такі форми протестної поведінки не мають законних підстав для їх реалізації і об'єктами протесту стають звичайні громадяни. Тому розглядати цей вид політичного протесту в контексті права на спротив не вважається за доцільне. Для ненасильницького спротиву притаманне не застосування силових методів вираження спротиву тим чи іншим діям, рішенням влади. Такі дії є законними і не несуть фізичної загрози іншим членам суспільства чи об'єктам на яких направлений даний протест. До ненасильницької форми протесту можна віднести: звернення до органів влади, страйки, мітинги та демонстрації, пікети. Американський дослідник Дж. Шарп нараховував 198 методів ненасильницького спротиву. Серед них він визначав такі категорії:

- методи ненасильницького протесту і переконання;
- методи відмови від соціальної співпраці;
- методи відмови від економічної співпраці;
- методи відмови від символічної співпраці;
- методи відмови від політичної співпраці;
- методи ненасильницького втручання [262, с. 76].

Американський дослідник зазначає, що до цих методів люди звертаються у разі, коли більш м'які засоби вираження незадоволення ігноруються владою або ж є недоступними. На думку авторки, політичний протест, що оформлений як право на спротив, є природньою невід'ємною конституційною можливістю індивіда або групи індивідів чинити спротив пригніченню з боку влади держави, яка перестала бути правовою і не здатна (відмовляється) забезпечувати свободи і права людини і громадянина.

Українська дослідниця М. Орос у своїй кваліфікаційній науковій праці доводить, що «право на спротив впливає з права на самооборону, але не дивлячись на їх схожу специфічну юридичну конструкцію та принципово схожі ідеї, у той же час вказані інститути мають відмінні ознаки, зокрема, така відмінність полягає у предметі захисту. Окрім суб'єктивних прав і свобод, які

є предметом захисту як права на спротив, так і права на необхідну оборону, захист конституційного ладу являється виключним предметом захисту тільки права на спротив» [159, с. 198-199].

Щодо конституційного оформлення форм спротиву. Деякі форми політичного протесту, такі як демонстрації, мітинги, страйки, акції протестів, революція знайшли своє закріплення у Конституціях держав світу. Дані форми є проявом прямого народовладдя протестного характеру, а отже є атрибутом демократичного суспільства і держави. Дослідник конституційного права С. Авакьян писав «... в демократично організованій державі спектр прояву протестів може бути досить широким, охоплює конституційно допустимі правовідносини і в цілому є елементом, а то і необхідним атрибутом демократичного суспільства» [1, с. 9]. Революція є досить радикальною формою спротиву, так як направлена на докорінну зміну політичної системи і суспільства. Однак, в деяких ситуаціях застосування такої форми протесту є конституційно обумовленою формою політичного спротиву.

Аналіз текстів Конституцій дозволяє навести низку прикладів (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Право на спротив в Конституціях держав світу*

№ п/п	Конституція	Цитата
1.	Конституція Беніну (прийнята 2 грудня 1990 г.)	МИ, НАРОД Бенін, ... Знову <u>підтверджуємо наш абсолютний опір всякому політичному режиму, заснованого на беззаконні, диктатурі, несправедливості, корупції, хабарництві, регіоналізмі, непотизму, вилученню влади і особистої влади.</u>
2.	Конституція Демократичної Республіки Східний Тимор (від 20 травня 2002 г.)	<i>Стаття 28.</i> <u>Право на невиконання і самозахист. Кожен громадянин має право на непокору і невиконання незаконних наказів і наказів, які зачіпають їх основні права, свободи і гарантії.</u>
3.	Конституція Гватемали (1956 г.)	<i>Стаття 73.</i> <u>Закони і розпорядження, урядові чи іншого роду, що регулюють порядок здійснення прав, які гарантує справжня Конституція, вважаються недійсними, якщо вони обмежують, зменшують або спотворюють ці права. Опір, який чиниться з метою захисту прав, перерахованих в цього Розділу є законним.</u>

4.	Конституція Гвінеї-Бісау (прийнята 16 травня 1984 г.)	<i>Стаття 18.</i> Республіка Гвінея-Бісау захищає право народів на самовизначення і незалежність, <u>підтримує боротьбу народів проти колоніалізму, імперіалізму, расизму і всіх інших форм гноблення і експлуатації</u> ; виступає за мирне вирішення міжнародних конфліктів і докладає зусиль для забезпечення миру і справедливості в стосунках між Державою і установою нового міжнародного економічного порядку.
5.	Основний Закон для Федеративної Республіки Німеччина (від 23 травня 1949 г.)	<i>Стаття 20.</i> Федеративна Республіка Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою. Вся державна влада виходить від народу, вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань і за посередництвом спеціальних органів законодавства, виконавчої влади та правосуддя. Законодавство пов'язано конституційним ладом, виконавча влада і правосуддя - законом і правом. Якщо інші засоби не можуть бути використані, <u>всі німці мають право на опір будь-кому, хто робить спробу усунути цей лад.</u>
6.	Конституція Греції (вступила в чинності 11 червня 1975 г.)	<i>Стаття 120</i> Дотримання Конституції довіряється патріотизму греків, правом і обов'язком яких є надання всіма засобами опору будь-якій спробі скасувати її насильницьким шляхом.
7.	Конституція Литви (прийнята 25 жовтня 1992 г.)	<i>Стаття 3</i> Ніхто не може обмежувати або обмежувати суверенітет народу, привласнювати суверенну волю, яка належить всьому народові. <u>Народ і кожен громадянин має право протидіяти будь-якому, хто насильницьким шляхом посягає на незалежність, територіальну цілісність, конституційний лад Литовської держави.</u>
8.	Конституція Перу (прийнята 29 грудня 1993 г.)	<i>Стаття 46</i> Ніхто не зобов'язаний підкорятися узурпаторськя уряду або будь-якій особі, яка займає державну посаду з порушенням Конституції і закону. <u>Цивільне населення має право повставати на захист конституційного ладу. Дії осіб, які узурпували державну посаду, є юридично недійсними.</u>
9.	Конституція Португальської Республіки (від 2 квітня 1976 г.)	<i>Стаття 21. Право на опір</i> <u>Кожен користується правом чинити опір</u> будь-якому наказом, який завдає шкоди його правам і свободам та їх гарантіями, а також застосовувати силу для відсічі будь-якої агресії, якщо неможливо звернутися до представникам влади.

*Узагальнено авторкою за [172, с. 28-32].

Як бачимо, Конституціями більшості держав світу визнано, що єдиним джерелом влади є народ і виключним правом народу є встановлення та зміна конституційного ладу. Проте юридична наука та міждисциплінарні дослідження права на спротив так і не напрацювали єдиного підходу до класифікації форм реалізації права на спротив.

Серед захищених дисертаційних робіт в зазначеній тематиці, слід

відзначити наукову працю М. Орос зі спеціальності 12.00.02 «конституційне право; муніципальне право», що базується на «концепції природного права та фундаментальних ідеях конституціоналізму та фактично виступає його гарантією, яка спрямована на втілення аксіологічних аспектів конституціоналізму (права людини, верховенство права, демократія, непорушність конституційного ладу)» [159, с. 195]. М. Орос вважає, що «не є обов'язковим, щоб право на спротив було безпосередньо закріплено в юридичних актах, але при цьому наявними мають бути тільки дві обставини: 1) воно має досягти визнання як емпіричний факт, що захищає конкретні соціальні явища та соціальні рухи, які практикують громадянську непокору; 2) воно має впливати з ефективності конкретних конституційних норм, таких як свобода совісті, право на страйк або принцип ідеологічного чи релігійного самовизначення осіб. З іншого боку, закріплення такого права в Основному Законі є не тільки застереженням для публічної влади, але прямим обмеженням від дій, які можуть бути спрямовані на порушення конституційного ладу» [159, с. 195-196].

Слід зазначити, що наукова праця М. Орос акцентує увагу головним чином на концептуальних конституційно-правових засадах права народу на спротив. Серед основних питань, які аналізує М. Орос, є правові вимоги до реалізації права народу на спротив, основні умови для його застосування, критерії правомірності його реалізації, місце права на спротив серед інших конституційних прав і свобод. М. Орос проводить також компаративний аналіз права на самозахист та права на спротив [159, с. 76-160]. За всієї важливості вказаних питань, наукова робота М. Орос має характер теоретико-конституційного дослідження, залишаючи осторонь прикладні, практичні аспекти взаємодії держави і суспільства з приводу реалізації права на спротив, які мають місце в сучасному світі. Навіть аналіз форм реалізації права народу на спротив розглянуто цитованим автором через призму особливостей правового регулювання цих форм [159, с. 161-187]. На відміну від праці М. Орос, дане дисертаційне дослідження має в своєму фокусі різноманіття

здійснення права на спротив як форми реалізації реального народовладдя та ті прикладні проблеми, які виникають у відносинах сучасних держави і суспільства у зв'язку з цим.

М. Орос розуміє право народу на спротив як: 1) право, що безпосередньо впливає з природних прав людини, має пріоритет над конституційним законом та існує незалежно від того, чи зафіксоване воно в ньому; 2) право, яке уможливорює захист як індивідуальних прав і свобод людини від порушень зі сторони публічної влади, так і конституційний лад від його порушення та узурпації влади [159, с. 196-199].

На думку дослідників С. Погребняк і Є. Уварової, у Конституції України немає явного визнання даного права на спротив, воно впливає з ст. 3 і ч. 3 ст. 5, відповідно до яких держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є його головним обов'язком, народ має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні і це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Також важливе значення має ст. 55 Основного Закону України, згідно з якою кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. У цілому, ще понад століття тому лише 5 % всіх конституцій світу включали в свій текст право на опір. Сьогодні конституції з закріпленим в них правом на опір гнобленню становить близько 20 % всіх текстів і число їх поступово зростає. Так, в квітні 2012 року однією з країн, що закріпили на конституційному рівні право чинити опір, стала Угорщина. Крім того, включення права на опір в текст конституції може служити меті легітимізувати постфактум зміну влади недемократичним способом. Так було, наприклад, з Конституцією Куби після приходу до влади Ф. Батісти в результаті перевороту в 1933 р. [172].

Декларування законності реалізації права на спротив у будь-яких формах за умов порушення прав і свобод громадянина – тенденція не нова, проте існує безліч механізмів залишити їх формально-декларативними.

Принцип реального народовладдя може реалізується двома шляхами: безпосередньо та через представницькі установи. Шляхом прямої демократії (що задекларована Конституцією України), коли між волею народу та її втіленням у рішення немає опосередкованих ланок: народ сам бере участь в обговоренні та прийнятті рішень (фізично чи за допомогою електронних сервісів). Безпосередня демократія реалізується в типових формах, що обумовлені національним законодавством, мають хвильовий чи точковий характер, але більшою мірою утримують баланс взаємовідносин суспільства і держави. Частина з них ініційована громадянами чи їх об'єднаннями. Решта є легально-урядовими, тобто мають легальні підстави, реалізуються відповідно до Конституції та інших нормативних актів представниками офіційних інститутів держави в інтересах суспільства. Тенденції активного поширення реалізації нетипових форм права на спротив актуалізують зміни в законодавстві демократичних держав світу, змінюють світопорядок і мають прояв у вигляді відкритого конфлікту держави і суспільства, часто із залученням зовнішнім політичних акторів і міжнародних інститутів. Індикаторами типовості виступає частота і звичність форм реалізації права на спротив, їхні цілі та масштаб наслідків (табл. 2.3).

Вибори, референдуми і громадські обговорення, що ініційовані владою, – типові форми прояву народовладдя – стають все більше симулякрами. Такі нетипові екстралегальні форми, як масові стихійні протестні майдани, «революції», «державні перевороти» в транзитивних політичних системах поступово трансформуються у типові і хвилеподібні, втрачаючи традиційний смисл. Вони вже не мають на меті змінити суспільний лад, відбувається лише зміна публічних персон державної влади при збереженні принципів реалізації влади і форм діалогу держави з суспільством. І держава в цій площині виступає його координатором, бо ступінь розвитку громадянського суспільства не завжди є достатнім для паритетного діалогу. Характер масових протестів і «революцій» (ступінь маніпулятивності/симуляційності) варіює від суспільства до суспільства, від періоду до періоду та, за певних умов, має

тенденцію переходу до категорії типових симулякрів.

Таблиця 2.3

Реалізація права на спротив: мета, типи, форми*

Типи реалізації права на спротив			
Поточні типові, що обумовлені національним законодавством, мають хвильовий чи точковий характер, але більшою мірою утримують баланс взаємовідносин суспільства і держави		Нетипові, часто неконституційні, підривають сталість системи	
поодинокі суспільні спротиви, ініційовані особою чи групою осіб	легально-урядові масові, є нормою закону та ініційовані відповідними інститутами державної влади	екстралегальні	
Мета реалізації права на спротив			
донесення до населення особливої думки і вплив на прийняття рішень відповідними органами державної влади та місцевого самоврядування.	форма волевиявлення громадян з метою формування представницьких інститутів влади та порядку денного взаємодії суспільства і держави	прояв своєї громадянської позиції за допомогою електронних сервісів (у тому числі протестної)	зміна суспільного ладу, формування нового національного суверенітету в межах державних кордонів існуючого, залякування населення/урядів задля впливу на стан системи.
Форми прояву спротиву			
публічні заяви, відкриті листи, тематичні мітинги, страйки, демонстрації, висміювання влади, акти голодування, самоспалення.	виборча активність, ініціатива та участь в референдумах, громадських обговореннях	процедури е-демократії (е-консультації, е-голосування, е-петиції, краутсорсинг)	стихійні масові протести (майдани), революції, державні перевороти, сепаратизм, тероризм військові конфлікти

*складено авторкою

Категорія «симулякр» належить французькому філософу Ж. Бодрійяру, автору книжок «Система речей» [20] і «Симулякри і симуляція» [19], де знайшли відображення його ідеї про конструювання реальності, симулякри і масову культуру суспільства споживання. Ж. Бодрійяр ввів у науковий обіг поняття гіперреальність як розвиток марксистського поняття «надбудова». Основа гіперреальності – симуляція. Одиницями гіперреальності є симулякри – знаки або самототожні феномени, що відсилаються до чогось іншого, а тому симулятивні.

Симулякр – (франц. – стереотип, псевдоріч, пуста форма) – одне з ключових понять постмодернізму. Ж. Бодрійяр бачить чотири форми існування симулякрів: просте відображення дійсності (промова лідера під час протестного мітингу по суті – персоніфікація протесту), викривлення дійсності (корекційна форма – проплачені протести), удавана дійсність (гіперреальна форма – соціалістичні революції, що маргіналізували інтелігенцію та знищили елітиську культуру), симулякр, який взагалі не має жодного відношення до дійсності, але існує в свідомості («кольорові революції», що по суті не є такими, які змінили суспільний устрій, але в масовій свідомості зберігаються як спротив, що активізував демократизацію).

Реалізація права на спротив як симулякр компромісу держави і суспільства цікавий авторці з двох причин: 1) такі симулякри формують габітус (англ. – habit, нім. – Habitus) – звички та набуті програми поведінки індивіда, оцінки ним ситуації, що є продуктами соціалізації та спотвореної свідомості («влада краще знає», «хто ми, щоб змінювати стан речей», «соціальні ліфти для заможних»); 2) симулякри спротиву мають стати предметом глибокого міждисциплінарного аналізу та кейсів у формуванні правової культури суспільства такого рівня, що змогла б спростувати усі спроби використовувати соціальні проблеми народу для вирішення питань розподілу ресурсів та задоволення політичних амбіцій.

Ж. Бодрійяр розвинув вчення про три порядки симулякрів: копії, функціональні аналоги і власне симулякри. До третього порядку симулякрів він відносив усі сучасні феномени, включаючи протести, гроші, громадську думку і моду. Вони функціонують за принципом символічного обміну. Сучасність Ж. Бодрійяр бачить як втрату реальності, де держава має досить відносний суверенитет, а органи державної влади та місцевого самоврядування виступають умовними формами представницької демократії, бо не представляють інтереси громадян. Останнім bastionом реальності стає смерть («смерть, мабуть, єдине, що не має споживної вартості»). На смерті заснована будь-яка влада і економіка. Але в цьому випадку смерть виступає не сама по

собі, а як фантазм (представлення). Може саме тому ті нетипові форми реалізації права на спротив, де смерть є індикатором (тероризм, військові конфлікти, сепаратистські рухи), залишаються в полі реальності, не переходячи до стану симулякрів, як псевдореволюції і псевдоперевороти. Часто в науковій літературі такі прояви масових протестів подають як «політику знизу». Однією з найбільш поширених форм симулякризації такої «політики знизу» – імітація громадянської непокори, продаж голосів депутатів, журналістські розслідування на замовлення, фейкові заяви опозиціонерів. Чим більший розрив між громадою і владою, тим частіше влада прагне компенсувати дефіцит своєї легітимності шляхом організації політичних шоу, вистав та інших сурогатів реалізації права на спротив. За таких умов, відбувається зрощення права на спротив народу і прагматична мета влади використовувати таке право на власну користь. Яскравим прикладом є шахтарські страйки 1993 року, ініціатором яких стала створена Незалежна профспілка гірників України НППУ за сприяння в.о. прем'єр-міністра у 1993-1994 рр. Ю. Звягільського і як наслідок – дострокові вибори президента 1994 р.

«Способи виявлення, прогнозування таких явищ у праві можуть стати ефективним чинником підвищення ефективності правового регулювання, що дозволяє стверджувати актуальність запропонованого напрямку дослідження. Способи виявлення, виокремлення таких правових симулякрів, на наш погляд, є – достатньо актуальним питанням для формування, модернізації правової системи України через процес активного правотворення. Це дає підстави говорити не тільки про теоретичну, а й про практичну актуальність висловлених пропозицій» [163, с. 32].

За сучасних умов набувають обертів ті форми реалізації народовладдя, що здійснюються за допомогою електронних сервісів. Процедури е-демократії все більше набувають системності й формують прецеденти у судових практиках. Для реалізації усіх форм е-прояву реального народовладдя національне законодавство дає легальні підстави для реалізації. Проте саме

рівень правової культури громадян стає тим чинником, що обумовлює характер реалізації реального народовладдя в такий спосіб. Чим вище рівень правосвідомості громадян, тим менше можливості маніпулювати ними в інтересах інших суб'єктів і тим більше шансів у реального народовладдя стати ефективним соціальним феноменом, що обумовлює успішність демократизації політичної системи. Сьогодні значна кількість держав, що декларують себе демократичними, йдуть шляхом обмежень реалізації права на спротив, встановлюючи соціальні фільтри на законодавчому рівні. Український дослідник О. Діденко прослідкував тенденції регулювання права обирати та бути обраним до органів публічної влади у європейських країнах на рівні конституційного і законодавчого активного і пасивного виборчого права [65, с. 33-43]. Він констатує, що національним законодавством багатьох європейських країн встановлено ряд цензів і обмежень щодо права на участь у виборах. У багатьох країнах, в тому числі зі сталими демократичними традиціями, встановлюється ценз осілості, закріплюється, що не мають права обирати особи, засуджені за вчинення злочину, поки вони відбувають покарання, а в деяких країнах як захід міри судового покарання передбачено навіть позбавлення права участі у виборах протягом відповідного строку. Надання пасивного виборчого права пов'язане з цілою низкою більш жорстких обмежень. Для кандидатів на виборні посади майже повсюдно встановлюється більш високий віковий ценз (23-25 років – у нижню палату, 30-40 – у верхню), для кандидатів на пост глави держави у Болгарії – 40 років (п. 2 ст. 93 Конституції). Щодо пасивного виборчого права, набагато частіше застосовується ценз осілості, який має зазвичай більш жорсткий характер. До кандидатів висуваються додаткові вимоги: забороняється обіймати визначені посади, кандидати повинні сповідувати певну релігію тощо. Наприклад, у ст. 56 Конституції Греції зазначено, що особи, які обіймають оплачувані посади у державних органах, Збройних Силах, в органах безпеки, а також службовці місцевих органів управління «не можуть висуватися кандидатами і бути обраними депутатами, якщо вони не підуть у відставку до свого

висунення. Відставка вважається дійсною, коли вона викладена на письмі». У виборчому процесі зарубіжних країн досить часто порушується рівність виборчого права навмисним створенням виборчих округів, які надають переваги будь-якій політичній партії («виборча геометрія») [65].

Конституціями та виборчими законами деяких країн світу передбачено підстави, за наявності яких особа позбавляється активного виборчого права (в рідкісних випадках довічно, в більшості – на термін дії відповідних обмежень). Умовно їх можна класифікувати на декілька видів: а) підстави, пов'язані зі спеціальним статусом громадянина (Великобританія, Іспанія; при цьому в Іспанії обмеження участі військовослужбовців у виборах пов'язане з тоталітарним минулим цієї країни); б) обмеження, зумовлені вчиненням протиправних дій (злочинів і адміністративних деліктів), що потягло за собою позбавлення виборчих прав; в) обмеження, пов'язані з місцем проживання особи (в Данії особи, які постійно проживають за кордоном, втрачають право обирати, крім випадків, коли таке проживання зумовлено службою, роботою в датській компанії, навчанням); г) обмеження, зумовлені психічним станом особи, непов'язаним з визнанням її недієздатною (Бельгія, Німеччина, Португалія, Угорщина). Показовим є той факт, що позбавлення виборчих прав осіб, засуджених до відбування покарання в місцях позбавлення волі на період засудження (а в окремих випадках – на період судимості або й більш тривалий строк) є дуже поширеним у європейській практиці. В Австралії кожен громадянин, який має право голосу, зобов'язаний взяти участь у виборах. За неявку на вибори накладається штраф у розмірі 20 австралійських доларів (близько 12,4 євро). На останніх парламентських виборах явка становила 91 %. У Бразилії громадяни старші за 69 років не голосують [65].

Україна не є виключенням з низки держав світу, що обмежують форми реалізації права на спротив своїх громадян. За матеріалами аналітики і наукових розвідок українських дослідників, авторкою пропонується кореляція форм права на спротив з практикою їх впровадження (Табл. 2.4).

**Практика реалізації права на спротив
як форми реального народовладдя в Україні***

№ п/п	Форма реалізації права на спротив	Практика впровадження
1.	<i>Право на мирні зібрання</i>	Відсутній правовий механізм реалізації права на мирні зібрання, тільки Конституція незалежної України вказує на те, що рішення щодо обмеження реалізації права на мирні зібрання виносяться <i>виключно судами і лише відповідно до закону.</i>
2.	<i>Народна законодавча ініціатива</i>	У проекті Конституції України, який був підготовлений Робочою групою Конституційної комісії України 15 листопада 1995 р., у ст. 70 було запроваджено таку форму реального народовладдя. Проте у чинній Конституції України ця форма відсутня.
3.	<i>Всенародне обговорення, національні та локальні референдуми</i>	Відсутні правові механізми в Україні
4.	<i>Формування народом органів державної влади</i>	Громадяни України обирають ВРУ і Президента, а вони у свою чергу формують всі інші органи державної влади

*складено авторкою

На відміну від обмежень державою реалізації права на спротив, є інший шлях, більш витратний за часом і фінансами – впровадження громадянської освіти на всіх рівнях.

Таким чином, враховуючи різні теоретико-методологічні підходи до тлумачення категорії «реальне народовладдя» та суспільне призначення права на спротив, слід констатувати, що індикаторами типологізації форм реалізації вказаного, на думку авторки, можуть бути мета, форми і частота прояву, масштабність наслідків та інституціоналізація результатів.

2.2. Революція як крайня форма реалізації права на спротив

Революція супроводжувала людство на всіх етапах розвитку *jus resistendi*

та залишається однією з найдієвіших та агресивніших форм політичного протесту. Тож в контексті дослідження світової політичної і юридичної практики реалізації права на спротив необхідно розглянути революцію, її сутність, визначення, індикатори, правові механізми, політичні форми детальніше.

Важливо визначити сутність поняття «революція». Міждисциплінарні підходи до потрактування поняття «революція», більшою мірою зводяться до наступних.

1) У соціально-політичній і юридичній літературі її визначають як «насильницьке оволодіння державною владою лідерами масових рухів з метою (дійсної або тією, що проголошується) здійснення суспільних реформ» [278]. Інше визначення зазначає, що «революції відрізняються перш за все типом соціальної чи іншої матерії, що змінюється, рушійними силами, цілями і завданнями» [174]. Політолог Х. Арендт вказує на те, що «революція, яке б визначення ми їй не дали, не ідентична простій зміні» [6, с. 18]. В своїй книзі «Про революцію» Х. Арендт наводить аргументи того, що революція – це лише ті зміни, які мають на меті змінити весь соціальний лад з ціллю досягнення свободи (мається на увазі політична свобода суспільства) [6, с. 31].

2) Революцію як специфічну форму комунікації громади і влади, при якій перші набувають владного статусу, а другі стають соціальними аутсайдерами визначають представники поведінкових наук. Український дослідник комунікаційних технологій Г. Почепцов, аналізуючи природу революції, акцентує увагу теж на зміні правлячої верхівки. «Революція радикально змінює устрій держави, коли (хоча б формально) доступ до влади отримує соціальний шар, який раніше не допускався до управління. Руйнуючи стару державну систему, цей шар спирається на масову підтримку населення країни, з'являється принципово нова правляча еліта» [182, с. 9].

3) Джерела з історії права визначають революцію як стрімку, докорінну зміну державних та соціальних структур суспільства, що

супроводжується та частково здійснюється через повстання мас, які мають класову основу» [245];

4) Практики права констатують, що революція – це внутрішні, швидкі, фундаментальні й насильницькі зміни у пануючих цінностях і міфах суспільства, у його політичних інститутах, соціальній структурі, способах діяльності й політиці керівництва [13];

5) Філософи права визначають революцію як біфуркаційний стан складних систем, що здатні саморозвиватися нелінійно, зазнають високого ступеня тиску і напруги. Стан, коли система виходить за межі своєї стабільності й переходить до фази хаосу, що може стати фатальним для неї чи створити передумови до нових більш високих форм порядку [299]. Революції в таких неврівноважних системах є стрибкоподібним і нелінійним імпульсом перезавантаження системи через процес біфуркації. Філософ Е. Ласло робить важливий висновок про те, що соціальні, економічні і політичні системи сучасності складні, нестабільні і шляхи їхнього розвитку повинні рано чи пізно біфуркувати. До того ж, біфуркації більш чітко висловлені, відбуваються частіше і розвиваються драматичніше, коли системи, що їх переживають, близькі до порогових значень своєї стабільності, тобто ведуть «небезпечний спосіб життя». Причин переходу до такого порогового, а потім і нестабільного, хаотичного стану може бути декілька: по-перше, це вплив недостатньо засвоєних чи невдало застосовуваних технічних нововведень, що Е. Ласло називає Т-біфуркаціями; по-друге, їх можуть спровокувати внутрішні і зовнішні соціальні конфлікти (війни, завоювання, революції, класові та етнічні колізії) – це С-біфуркації; по-третє, явища нестабільності можуть викликати різкий занепад соціально-економічного порядку в цьому суспільстві під впливом зростаючої кризи, що призводить до Е-біфуркацій. У ХХ столітті людство пережило дві найбільші хвилі біфуркації, перша з яких була викликана «деколонізацією» країн Азії, Африки і Латинської Америки, а друга – політикою «гласності» М. Горбачова [299];

б) Судова практика бачить революцію (повстання) як спротив, що здійснюється відносно всієї політичної системи і реалізується як повстання з метою зміни конституційного порядку шляхом формування і закріплення нової влади та вирішення питання відповідальності зміненої управлінської еліти, створення інституцій чи вдосконалення вже існуючих, які б уможлилювали ефективно залучати громадян до політичної участі в діяльності держави задля зміни на краще політичної, соціально-економічної системи в державі [301];

7) Зарубіжні політико-правові наукові розвідки останніх років все більш констатують розбіжність класичних форм революцій і сучасних форм реалізації права на спротив, що часто набувають форми симулякру класичної революції, вводячи в науковий обіг поняття «соціально-політичний протест», що виникає на підставі недовіри діючим політичним інститутам і набуває форм публічного соціального протесту. Тобто сучасні революції дорівнюються соціально-політичним протестам, що обумовлені неефективністю політичних інститутів. Дослідники С. Сендерсон, Е. Корр і Дж. Тіруньє використовують категорію «соціально-політичний протест (революція)», досліджують їх хвилеподібність, виділяють спільні та відмінні риси, моделюють світопорядок, зміни принципів міжнародного права та конституційності діалогів влади і громади держав світу [312, 306, 307].

У 2015 році вийшло розширене і оновлене видання «Революції» С. Сендерсона [306] із новим розділом про тероризм та інші суспільні рухи, включаючи джихадізм як форм протесту. Автор представляє провідні теорії революцій, описує специфіку процесу класичних революцій, висвітлює відомі революції з історії (Франція, Росія, Китай) та декілька соціальних політичних революцій країн третього світу (Куба, Нікарагуа, Іран та Філіппіни). Враховуючи частоту революційних рухів, ключовим питанням, яке піднімає книга С. Сандерсон, є подальша перспектива еволюції класичних революцій та переворотів [278].

Вказані погляди останніх десяти років мали історичну предтечу.

А. Тойнбі вважав соціальну революцію симптомом занепаду цивілізації і гальмом у розвитку суспільства. Такої ж точки зору дотримувався бердяєвський дискурс, стверджуючи, що революція, як форма соціальної дії, є неефективною, марною, пов'язаною з колосальними витратами і у всіх відношеннях поступається еволюційним формам розвитку [54].

Виходячи з вищеописаних потрактувань революції як крайньої форми реалізації права на спротив, стає зрозумілим, що вона є найбільш неконтрольованою і загрозливою для існування політичної системи та державного устрою разом із збройними конфліктами, тероризмом, що не є предметом даного дослідження. Різні форми права народу на спротив тиранії слід розуміти диференційовано, але їхнє застосування згідно із принципом пропорційності можливе лише після вичерпання всіх засобів правового захисту. Право на повстання (революцію) може розглядатися як одне з найважливіших прав, що впливає з державного суверенітету та незалежності.

Українська дослідниця М. Орос переконливо доводить принципи, умови, шляхи і форми реалізації такого права.

Право на повстання (революцію) слід розглядати в якості правового принципу, реалізація якого повинна відбуватись з урахуванням певних принципів, дотримання яких визнає їх виконавців борцями за права і свободи людини, а не злочинцями проти внутрішньої безпеки держави, а саме:

1) принцип демократизму – вимоги реального забезпеченні доступу народу до законотворчої діяльності, до формування органів державної влади та управлінні державними справами;

2) принцип пропорційності – форма реалізації права народу на спротив напряму залежить від активності протидії цьому праву з боку публічної влади, чим вища протидія з її боку тим більшої інтенсивності допускаються дії з боку народу;

3) принцип «правої, гідної справи» – відстоювання прав і свобод людини та відновлення конституційного ладу;

4) принцип вибіркової – зміщення з посад та притягнення до юридичної відповідальності тільки тих, які причетні до грубого порушення основоположних прав людини та узурпації влади [159, с.190].

Реалізація повстання (революції) здійснюється як мирним, так і насильницьким, збройним шляхом. Здійснення такої активної форми права на спротив є небезпечним та може привести до жахливих наслідків як для тих, хто його реалізовує, так і для всього суспільства. Правомірність застосування сили в порядку реалізації права на спротив у формі повстання (революції) можлива при обов'язковій наявності наступних умов: очевидна підтримка більшістю населення застосування сили проти гноблячої, тиранічної влади; застосування сили є крайнім заходом, але такий не має призвести до ексцесів у зв'язку з конкретними очікуваними вигодами; грубе порушення конституційних норм з боку правлячої влади та репресивні по відношенню до мирних противників її режиму; застосування сили має бути спрямовано виключно проти репресій влади. Форма реалізації права на спротив залежить від активності протидії цьому з боку публічної влади, проте застосування тої чи іншої форми права на спротив має бути пропорційним таким діям. У протилежному випадку буде зловживання та перевищення, що тягне за собою втрату правомірності, а в подальшому може призвести до деструктивних чинників [159, с. 191-192].

Не зважаючи на те, що раніше було зазначено як право на спротив знайшло своє юридичне закріплення, форми його реалізації так і залишились без правового регулювання. Причин тому декілька:

1) небажання публічної влади йти на явний конфлікт з народом, оскільки спроба нормативно визначити порядок реалізації прав на спротив може бути розцінена як відкритий акт втручання в сферу природних прав людини, що може стати стимулом для початку масових актів протестів;

2) закріплення такого права в Конституції – превентивний засіб стримування публічної влади від грубих та масових порушень прав людини,

але з іншого боку, це – відкриття громаді можливостей впливати на порядок денний рішень і дій влади;

3) невпевненість органів державної влади та місцевого самоврядування у своїх можливостях забезпечення правопорядку щодо таких публічних масових форм протесту.

На думку авторки, з метою запобігання небезпечних форм реалізації права на спротив необхідно закріпити в Конституції України та законодавчих актах ключові форми і правові механізми їх реалізації, як і можливість ініціювання народом України референдумів (як всеукраїнських, так і локальних). Також необхідно надати народу України право скасовувати своїм рішенням (рішенням референдумів) будь-які нормативно-правові акти Верховної Ради та рішення органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим статтю 69 Конституції України необхідно доповнити частиною другою, де слід закріпити вищевказане право народу.

На основі даних визначень і попереднього розгляду практики реалізації права на спротив у формі революції можна виокремити такі характерні риси класичної революції:

1. Докорінні системні зміни як результат реалізації революції.

Вони виражаються в різних сферах життя держави і суспільства. Першим рівнем таких змін є трансформація цінностей індивідів суспільства. Саме вони стають базою для подальших перетворень в усіх сферах життя суспільства (соціальної, політичній, економічній, культурній). Яскравим прикладом є Велика французька революція 1789 – 1793 рр. Зміна цінностей і уявлень про божественну природу влади, абсолютність влади монарха у свідомості пересічних індивідів дозволила докорінно змінити всю політичну систему країни, перейти від монархічної форми правління до республіки. Також зміни зачіпають економічну сферу життя (перехід від феодальної до буржуазної системи господарювання), політичну (зміна політичного режиму, створення нових чи заміна старих політичних інститутів). Системні зміни стосуються всієї соціальної системи (зміна соціальних прошарків, їх функції, місця в

соціальної системі, характеру взаємовідносин між ними).

2. Зміна владної еліти.

Ще однією ознакою класичної революції є прихід до влади абсолютно нової владної еліти. «Під час перевороту члени однієї політичної системи змінюють один одного; в разі повномасштабної революції більшість або всі з раніше пануючого класу втрачають владу і т.д.» [86, с. 181]. Наприклад, в результаті Кубинської революції до влади прийшли особи, представники прогресивної молоді, які до цього не були причетні до здійснення керівництва держави, лідери революції, Ф. Кастро, Р. Кастро, Е. Ч. Гевара.

3. Масова участь населення у реалізації революції і суспільних змінах, які вона за собою тягне.

Масова участь і підтримка населення є основною відмінністю революції від державного перевороту, змови, узурпації влади. Вона визначається не лише формальною кількістю осіб, які здійснюють дії, з метою спротиву владі, а й тією кількістю людей, які підтримують даний спротив не приймаючи прямої участі в досягненні змін у суспільстві чи політичній системі.

4. Застосування насильницьких методів спротиву.

Аналізуючи історичні приклади реалізації права на спротив у формі революції, можна помітити, що класичними методами спротиву є активні силові методи (захоплення будівель, сутички з іншою стороною, погроми, партизанська війна). Дані методи обумовлені тим, що зазвичай держава, намагаючись загасити революційні настрої, використовує силовий апарат примусу і при цьому майже відсутні правові механізми вираження невдоволення (судочинство контролюється владою, держава перестає керуватись правовими принципами).

Сучасні дослідники називають нові форми революцій – «кольорові революції», які притаманні сучасній політичній практиці ряду країн (Революція троянд в Грузії, Тюльпанова революція в Киргизії, Революція лотоса в Єгипті, Помаранчева революція та Революція Гідності в Україні та інші). Аналізуючи приклади «кольорових революцій» можна виокремити

наступні характерні риси:

- 1) Відсутність докорінних змін в соціальній, економічній чи політичній системах держави.
- 2) Циркуляція еліт, заміна політичної верхівки на представників старої політичної системи (наприклад, Революція Троянд в Грузії 2003 році).
- 3) Використання ненасильницьких засобів реалізації революції.
- 4) Порівняно нетривалий період від початку заворушень до досягнення мети повстанців (наприклад, Революція у Грузії здобула перемогу за 2 місяці, революція в Єгипті за 1 місяць, а українська Революція Гідності за 3 місяці).
- 5) В центрі революції питання «цивілізаційного вибору» [91, с.270].

«Революції взагалі-то інструмент досить небезпечний. Жодна з відомих мені революцій не давала в своєму результаті швидкого економічного розвитку та процвітання. Скоріше навпаки, наслідками революцій зазвичай бувають терор та громадянська війна. Такі наслідки мали найбільш відомі революції: Французька 1789-го та Російська 1917-го року. І закінчилися вони обидві диктатурою», – зазначає сучасне академічне середовище [цит. за 112].

Щодо класичних революцій, то слід зазначити, що політична влада змінюється разом з ідеологією, відбувається певне переформатування. І якщо дивитися з цієї точки зору, то зараз революції все більше і більше дрібнішають. Вже не з великої букви пишем революція, як колись писали, а з малої. Вони стають банальнішими. А з другого боку, вони трапляються все частіше і частіше. Статистика показує, що у ХХ столітті – в світовому масштабі – революції відбувалися в середньому два рази на рік. За перші десять років ХХІ століття відбулося уже сорок революцій, тобто чотири революції на рік. Революції стають чимось таким, що трапляється майже щодня. Відомий історик Ч. Тіллі сказав, що зараз революції відбуваються приблизно так, як корки на дорогах: ти ніколи не можеш передбачити, де корок станеться, але він стається. Головне – чому стається, бо є якась дисфункція. Тобто як в організмі щось перестає функціонувати. Трапляються

якісь місцеві паралічі, і тоді організм суспільний починає реагувати, творячи революцію [49].

Аксіомою є те, що революції робить влада, а не опозиція. Саме дії влади призводять до створення революційної ситуації. Втрата інстинкту самозбереження, пихатість та самовпевненість влади збільшують вірогідність революції.

Статистика доводить справедливість тези, що більшість революцій відбуваються чи то на фазі економічного підйому, чи одразу після нього [83].

Зазвичай революції починаються тоді, коли в суспільстві визріла критична маса населення, що прагне змін, інколи навіть будучи внутрішньо неготовою до них. Часом тривале дозрівання передує початку революції, а інколи швидка іскра збігу обставин може породити сплеск громадянського опору або підтримки. Але завжди присутній передреволюційний каталізатор, або прекурсор, як ми його назвали. «Precursor» з латинської мови — «попередник». Прекурсор для революції — це попередник швидкого переходу на новий еволюційний рівень [199].

У той же час можна виділити ряд критеріїв, які об'єднують як мінімум всі «класичні» революції.

1. Революція – це соціально-політичний конфлікт, тобто такий конфлікт, до якого залучено широкі соціальні верстви, масові рухи, а також політична еліта (це супроводжується або розколом існуючої владної еліти, або її зміною, або істотним доповненням представниками інших соціальних верств). Важлива ознака революції (на відміну від локального бунту) – розкол в масштабі всього соціуму (загальнонаціональний характер там, де склалася нація).

2. Революція передбачає прагнення однієї або декількох сторін конфлікту до зміни принципів суспільного устрою і системоутворюючих інститутів. Визначення цих системоутворюючих інститутів і принципів, критеріїв зміни «якості» системи – предмет дискусії істориків. Але справа в тому, що в ході революції провідні соціально-політичні сили самі вказують,

які соціальні інститути вважають найбільш важливими, системоутворюючими. Як правило, це принципи вертикальної мобільності.

3. Революція – це соціальна творчість, вона долає обмеження, пов'язані з існуючими інститутами вирішення протиріч і прийняття рішень. Революція прагне до створення нових «правил гри». Вона заперечує існуючу легітимність (іноді спираючись на колишню традицію легітимності, як Англійська революція). Тому революційні дії переважно незаконні і неінституціоналізовані. Революція не обмежена існуючими інститутами і законом, що іноді призводить до насильницької конфронтації [276].

У науковій літературі часто постає питання чим відрізняється революція від державного перевороту. В тому і в іншому випадку проявляється невдоволення встановленим порядком у формі соціально-політичного протесту. Проте відмінність перевороту від революції можна помітити вже у поставлених цілях. Головний намір ідеологів заколоту – повалити тих, хто стоїть біля керма держави. При цьому залучаються сили для захоплення центрів зосередження влади і здійснення фізичної ізоляції діяли до цього моменту керівників. Як правило, все відбувається стрімко з попереднім створенням змови. Подібна ситуація не пов'язана з глобальними змінами в устрої суспільства, в той час як метою революційних дій є глибинне якісне перетворення існуючої державної системи. Якщо зусилля протестантів спрямовані на реорганізацію політичного режиму і політичних інститутів й персон, таке повстання є переворотом. Коли справа стосується зміни всього суспільного ладу, грандіозні події класифікуються як соціальна революція.

Весь революційний процес триває досить довго. Спочатку всередині держави зароджується хвилювання, причиною якого є обмеження в правах людей, що належать до певних верств і класів суспільства. Процес розвивається, його динаміка наростає, все більше загострюється атмосфера. Логічним завершенням стає безпосередньо революція, нерідко супроводжується кровопролиттям і переходом в збройний конфлікт.

Отже, революція – це набагато більш масштабне явище. Вона являє собою

рух великих народних мас, становлять чималу частину всього населення країни. Переворот ж не підкріплюється в такій мірі народною підтримкою. В його плануванні та здійсненні бере участь обмежене коло осіб. Іноді процесом керує якась політична партія, якій не вдається пробитися до влади традиційним шляхом – через вибори.

У чому різниця між переворотом і революцією крім сказаного. «У тому, що остання відбувається під впливом сформованої класової ідеології, здатної повністю змінювати свідомість людей. Переворот ж, подібно до бунту чи повстання, дещо не дотягує до класових ідеологічних принципів. В цьому відношенні він набагато простіше» [257].

Революція, хоч в науковій літературі часто і перекладається як «переворот», від перевороту відрізняється тим, що «перевернути» все назад уже неможливо. Революційні завоювання непорушні й неминущі. Як, наприклад, завоювання Великої французької революції — історичний крок Франції до конституційного ладу змушені були визнати навіть повернуті в епоху реставрації Бурбони (моральне питання про ціну зробленого «кроку» можна адресувати рівною мірою як революціонерам, так і тим, хто «підготував» революційний вибух) [78].

Революція передбачає зміну суспільно-політичного, соціально-економічного ладу. Це дуже серйозні зміни. А переворот – це зміна влади, яка настільки глибоких і масштабних змін не несе. Революція і переворот включають використання будь-якої сили, при цьому є і приклади безкровних революцій, переворотів [242].

Революційні рухи, як правило, мають власну ідеологію і шлях розвитку. Державний переворот не має уявлення про свої подальші дії, хоча він часто прикривається популістськими гаслами. По суті державний переворот може як привести до революції, так і не справити серйозних змін в країні. Наприклад, спочатку Жовтневий переворот привів вже до соціалістичної революції. У тій же Великій Французькій революції відбулося кілька переворотів, але саме завдяки корінним змінам в суспільстві цей переворот

увійшов в історію як революція.

Підводячи підсумок, можна сказати, що головна відмінність революції від перевороту полягає в ступені змін після них. Варто відзначити, що не так давно з'явилося поняття як «кольорова революція». Воно являє собою мирну зміну влади і незважаючи на те, що в назві є слово «революція», кольорові революції бувають і просто переворотами [24].

Проаналізувавши потрактування категорії «революція», відокремивши її від тих категорій, що часто декларуються синонімічними, розібравшись у характерних рисах класичних революцій та зробивши висновок про те, що сучасності більш притаманні соціально-політичні протести, що не несуть собою докорінних змін політичної системи, конституційного ладу та цінностей суспільства, слід класифікувати революції.

Так, розрізняють два типи революцій – західний і східний. Західні революції відбуваються внаслідок слабкості традиційних режимів і характеризуються двома фазами: правлінням поміркованих та приходом радикалів, котрі зазвичай спричиняють початок терору. Східний тип революцій відбувається унаслідок вузькості модернізаційних режимів і характеризується слабкістю поміркованих сил [227]. Концептуально підходять до класифікації революцій науковці О. Ону і Ш. Ейзенштадт. О. Ону запропонував класифікацію революцій на основі їх об'єму та ступеня поширеності: – універсальні, світові революції; – місцеві, які за змістом діляться на політичні, соціальні та національні. Ш. Ейзенштадт класифікує революції на два типи: – революції, якими супроводжувалася модернізація феодального Заходу; – різні сучасні революції XIX–XX століть, якими супроводжується модернізація традиційних суспільств інших типів [228].

Дослідники революційних рухів Р. Тантер, М. Мідларський за ступенем участі мас, тривалістю революцій, рівнем насильства та цілями повстанців виділяють 4 типи революцій:

- 1) революція мас (повстання знизу),
- 2) революційний переворот (революція згори),

- 3) переворот – реформа (опозиційний переворот за підтримки мас),
- 4) «палацова» революція (конфлікт кланів) [211, с. 53].

На їх погляд, революції притаманні «масові соціальні рухи», революція веде до широкомасштабних реформ чи змін, передбачає загрозу насиллю чи його застосування з боку учасників масового руху. Поряд з цим, держава зможе зберегти боєздатність та єдність своїх військових сил, а революціонери не зможуть будь-яким чином запобігти їхньому втручання у конфлікт.

Суттєвим аспектом в розгляді революційних процесів є визначення соціально-політичних індикаторів, які визначають зміни в соціально-політичній системі суспільства. Система таких індикаторів дозволяє визначити революційні настрої та спрогнозувати можливість революційного «вибуху» в суспільстві, відрізнити справжню революцію від фейкової.

На історичних прикладах (Велика французька революція, Кубинська революція тощо) можна прослідкувати умови, які передують революції: системна криза політичної системи, внаслідок чого зростало соціальне напруження. Маючи певну картину передреволюційного суспільства можна виокремити соціально-політичні індикатори революцій.

1. Ріст незадоволення і напруженості в суспільстві.

Основна причина реалізації права на спротив являє собою наростання напруження в середині суспільства через пригнічення або утиски прав чи можливостей людини з боку держави чи правлячої верхівки. Соціолог П. Сорокін в роботі «Соціологія революції» наголошує «які б конкретно не були умови, з яких складається загальна, основна і вічна причина революцій, вона завжди складається в зростанні «пригнічення» головних інстинктів у значної частини суспільства, в неможливості їх мінімально-необхідного задоволення, чим би і ким би таке зростання «пригнічення» не викликалось» [223, с. 320]. До зростання напруження призводить або тотальне обмеження однієї з важливих соціальних, економічних чи політичних можливостей або ж незначне обмеження цілого ряду таких можливостей [223, с. 373]. Ще одним

показником незадоволення і напруженості всередині суспільства є недовіра до влади, підрив її авторитету. Найбільш показовими для виміру напруженості і зростання недовіри є статистичні дані, отримані в ході соціологічних досліджень і опитувань, які визначають рейтинг довіри населення до політичних та державних інститутів.

2. Конфлікт цінностей.

Поява численних противників існуючої системи призводить до формування нових цінностей у суспільстві. Визначаючи поняття і суть цінностей в контексті дослідження революційної форми права на спротив, звернемось до визначення, яке дає американський дослідник Т. Гарр. Згідно йому, цінності, які найбільш релевантні теорії політичного насилля – це загальні категорії умов, які цінуються багатьма людьми, а не ті до яких прагнуть окремі індивіди [44, с. 62]. В даному випадку, розглядаються економічні цінності, які визначають добробут людей, і цінності влади. Невідповідність цінностей, які бажає задовольнити маса і тих цінностей, що транслює існуюча система призводить до конфлікту.

Важливу роль при цьому відіграє інтелігенція, громадські діячі і медійні особи. «На наступній стадії відбувається «зміна позицій Інтелектуалів»: поширення критичних поглядів, різноманітних форм агітації, філософських або політичних памфлетів, доктрин, спрямованих проти існуючого режиму [223, с. 374]. Коли, до основних «трансляторів» нових цінностей долучається маса, ціннісний конфлікт переростає в демонстрації, пікетування і революцію.

3. Депривація суспільства.

Дане явище тісно пов'язане насамперед із ціннісними орієнтаціями суспільства і є одним із базових понять в теорії політичного насильства. Американський дослідник Т. Гарр наводить поняття відносної депривації, яке він визначає як результат критичної розбіжності між «ціннісними очікуваннями» та «ціннісними можливостями». Коли змінюються ціннісні орієнтації, можливості і рівень життя, існуючий до цього перестає прийматись суспільством як такий, що задовольняє їх потреби [44, с. 61]. Така розбіжність

між новими ціннісними очікуваннями і реальними можливостями за певних масштабів та інтенсивності може вилитись в акти політичного насильства і провокувати революційні дії, які Т. Гарр називає «революцією зростаючих очікувань». Ще однією причиною виникнення депривації у суспільстві є різке зниження життєвих стандартів, зниження ресурсів, які раніше мали індивіди в суспільстві. Такий стан може викликати висока економічна диференціація у суспільстві, зростаюча інфляція, зниження життєвого рівня населення. Масштаб та інтенсивність депривації можна визначити за допомогою соціологічних опитувань, інтерв'ю та контент-аналізу.

Усі три показники взаємопов'язані та, поєднуючись створюють систему соціально-політичних індикаторів, яка прямо пов'язана із характеристиками революції, які ми визначили на початку розділу.

До індикаторів сучасних революцій звертається дослідник теорій революції четвертого покоління політолог Дж. Голдстоун у статті «До теорії революції четвертого покоління». Дослідження виявило, що «найтісніше пов'язані з політичними переворотами три змінні – тип режиму, міжнародна торгівля і дитяча смертність» [47, с.91]. Демократії так і автократії є стабільними режимами, в яких ризик виникнення протестів дуже низький. В часткових демократіях суспільство було схильне до протестних дій, так як даний режим виявлявся нестабільним. Нестабільність держави підтверджує і низька участь в міжнародній торгівлі, так як це загострює конфлікт усередині еліт, які створюють фракції для захисту своїх бізнес-інтересів. Високий рівень дитячої смертності зачіпає загальні уявлення про рівень життя та ефективність держави і викликає напруження усередині суспільства. Дані індикатори не заперечують, попередньо наведених, а лише доповнюють і розширюють їх.

Означене нами міждисциплінарне поняття права на спротив, політичні форми його реалізації, легальні умови та індикаторів створюють політико-правову теоретичну базу для аналізу конкретних революційних ситуацій.

Дослідник революцій Ч. Тіллі, базуючись на всій відомій історії людських колективів, вийшов на три чинники політичної революції [86].

Перший – революційна ситуація або революційна спроба. Це момент, коли уряд втрачає монополію на владу і стає лише одним з багатьох центрів влади. Така поліцентричність влади була в Україні у грудні 2013р., коли частина обласних і міських рад заявляє, що не виконуватимуть рішення центрального уряду. Це – створення революційної ситуації, підваження монополії на владу.

Другий елемент – боротьба цих центрів за встановлення власної монополії на владу. У застосунку до нещодавніх подій в Україні, це – фактично період між 20 лютого і травнем 2014 р., тобто фактично до виборів Президента. Ось у цей період у нас йде боротьба за те, щоб повернути монополію на владу одною з багатьох груп. Ч. Тіллі вказує, що статистично у більшості випадків у цей момент громадянський конфлікт супроводжується інтервенціями іноземних держав. Зовнішні політичні групи підтримують ворогуючі групи в революційній країні для найшвидшого отримання монопольної влади і відновлення регулярної держави.

За Ч. Тіллі цих двох елементів достатньо, щоби політична революція сталася. Без третього елемента – це т.зв. «тиха революція». «Велика революція» відбувається, якщо вона набуває ще й третього елемента: створення міфу про себе, свою легітимність. І Французька революція, і Славна революція в Британії, і т.д. – вони всі створюють свій великий міф, який легітимізує владних монополістів. Так само і Жовтнева революція в Радянському Союзі мала ту саму функцію, та ще й видозмінювала його. Такий міф, приміром, творить Дзига Вертов у фільмі «Одинадцятий». У фільмі ідеться про одинадцятий рік після 1917 р., після Жовтневої революції. Д. Вертов візуалізує ідеологему, ми – переможці, ми – вільні, ми – в прогресі; це і був більшовицький міф про Жовтневу революцію. З часом, Й. Сталін створив новий міф. Якщо більшовицький міф був заснований на образі Леніна – революціонера, то сталінізм просував культ «живого вождя». Потім – десталінізація і повернення до більшовицького тлумачення революції. Потім – неосталінський період і початку образу Брежнєва. Потім – знову неоленінізм в

Застої. Чимало епох переживали тлумачення Французької та Американської революцій. Отже, цей міф про ототожнення революцій з особистістю – лідером динамічний процес, що може змінюватися. Проте, соціально-політичні протести, що не визрівають так довго, як революція, і не формують нових інституціональних форм, часто не асоціюються з конкретною персоною. Політичні протести відбуваються і як боротьба за право того, щоби встановити, хто і як буде трактувати пам'ять про «велику революцію». І так встановлюється ідеологічна монополія в постреволуційній державі.

Якщо ми не можемо говорити про чисті типи класичних революцій сьогодні, можна аналізувати революційні (протестні) програми. База даних, із якою працював Ч. Тіллі, демонструє, що всі революції в перший і другий момент мають конфліктні програми, які можна розрізнити на консервативні й прогресивні. Консервативні мають орієнтир на минуле: ідеальна ситуація чистоти раси, етносу чи мовної групи була в минулому, і консервативна революція має лише відновити «справжній», ідеальний споконвічний порядок. Виходячи з програм революцій, можна говорити, що є революції:

1) які дивляться в майбутнє як на поле для творчості та нових починань, зберігаючи попередні здобутки, як ключові індикатори розвитку. Такі революційні програми є консервативними, їх не слід розглядати як елемент суспільного прогресу. «Кольорові» революції сучасності, що не змінили устрій, не створити нові інститути та не змогли подолати причини, які призвели до революційного стану (корупція і низький рівень підтримки інститутів державної влади, особиста небезпека громадян, соціально-економічні показники системної кризи) чи інституціональний вимір розвитку політичних систем, а по суті були «палацовими». Серед консервативних утопічних теорій революцій слід назвати аристократичні революції, яким притаманні прагнення повернутися до станових ієрархій, «природного» владного розподілу, влади обраної на фоні люмпенізації населення. Німецький філософ Ф. Шлегель та австрійський політик-декадент Г. фон Гофмансталь намагалися надати їм політичного забарвлення, стверджуючи, що справжній

порядок у сучасному світі можуть встановити тільки аристократи. Якщо аристократичні революційні ідеї були радше уявленими, ніж практико-орієнтованими, то націоналістичні революційні практики ставали реальністю. Навколо національних ідей формувалася низка повстань, втілювалася вона за підтримки політичної доцільності, історичної справедливості, колективної відповідальності. Соціальна справедливість видавалася цінністю не стільки для живих, скільки для здебільшого мертвих героїв. Е. Юнг, Е. Юнгер, Б. Муссоліні, К. Шмітт, М. Гайдеггер, М. Сціборський – лише кілька таких ідеологів соціально-політичних революцій.

2) які впроваджують прогресивні цілі. Революції, які ведуть до прогресу в термінах модерності – до нових начал, до ідеального майбутнього, яке передбачає більший вибір, більше права, більше інклюзії, можуть бути названі прогресивними. Серед них є два ідеальних типи. Ліберальні з наголосом на зростанні прав, публічній політичній рівності та програмі вдосконалення набутого. Наприклад, Американська революція (політичні події у британських колоніях 1775 – 1783 рр.) встановлює права не для нащадків у майбутньому, а тут і тепер. Судові інститути виводяться з виконавчої гілки вади, а виконавча влада, за результатами протестів, підпорядковується парламентському нагляду – тут і тепер. Соціально-політичні революції роблять наголос на соціально-економічному праві, на соціальній справедливості, на встановленні нових політичних інститутів чи суверенітетів (утворення США у даному випадку).

Таким чином, крайні форми реалізації права на спротив трансформуються в частині свого суспільного призначення. Збройні конфлікти набувають гібридних форм, терористичні акти політизуються, а революції все більше походять на публічні соціально-політичні протести, мета яких – зміна правлячих еліт при збереженні основних принципів та інститутів управління. Незмінним залишається той факт, що в умовах крайніх форм протесту, навіть якщо вони є симулякром, право не діє. І жодна Конституція в світі не може передбачити створення такого тимчасового правопорядку, де право однозначно сприймалось би як синонім справедливості

2.3. Трансформація форм реалізації права на спротив в сучасних умовах

На сучасному етапі розвитку світу відбувається швидке переформатування багатьох аспектів суспільних та політичних відносин та їх реалізації. Вочевидь, механізми та форми реалізації права на спротив зазнають відповідних змін. Простежимо деякі з основних тенденцій таких змін сучасності.

Важливою формою реалізації права на спротив є різноманітні прояви громадської ініціативи. Практика реалізації, в різний спосіб, громадської ініціативи має багату традицію та сягає античності. Водночас майже загальноновизнаною є наявність зв'язку між ступенем проникнення у систему державного урядування народної ініціативи: що більшим є обсяг участі громадської ініціативи в управлінні державою, то вищим є рівень демократичності такої держави. Верифікація цієї тези виходить за межі предмету даного дослідження, але слід зазначити, що навіть за демократичних форм урядування народна ініціатива часто може набувати й елітистських форм. Певною мірою елітистською формою реалізації права на спротив, що сягає ще часів середньовічної французької Фронди, можна вважати суспільні зібрання та форуми різного рівня (часто у вигляді різноманітних круглих столів або навіть наукових конференцій).

В сучасній Україні подібні заходи набули подальшого розвитку з 2014 року. Можна згадати кілька круглих столів, до яких залучалась місцева адміністративна та наукова еліта, що були присвячені етнічним особливостям різних національних груп півдня Одеської області (серед яких природним чином виділялись болгари), що були проведені навесні та влітку 2014 року. Причому під час цих круглих столів та зібрань робились і спроби переходу від власне наукової складової до практичної – до певного обґрунтування сепаратистських закликів, що ховались за уявну необхідність забезпечити місцеве болгарське населення від уявної ж небезпеки від «київської хунти».

Залучення преси до цих заходів водночас перетворювало їх на реальний важіль впливу на слабку в той момент державну владу. Походження таких закликів, як і, власне, риторики, з-за східного кордону України не відмінняє того факту, що за формою подібні зібрання були проявами саме реалізацією населенням права на спротив. Власне факти проведення таких заходів швидко стали предметом слідства Служби безпеки України та були зведені нанівець [291]. Водночас така форма реалізацій ініціатив громадян використовувалась і в подальшому в інших регіонах України.

Наприклад, саме подібним чином в Закарпатті навіть в 2018 році відбувались цілком легалізовані наукові заходи у вигляді міжнародної науково-практичної конференції «Полікультурність та різноманітність у 21 столітті» (м. Берегове, 27–28 березня 2018 року). Конференція пройшла на базі Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II, що розташований у м. Берегове, та спонсорується угорським урядом. Під час урочистостей з відкриття цієї конференції, між інших питань, акцентувались і проблеми забезпечення національної автономії угорського населення України в плані мови викладання в середній школі [303]. В той час мовне питання в освітньому процесі було актуалізоване Законом України «Про освіту» [194], прийнятим 5 вересня 2017 року.

Іншим прикладом спроби налагодження певної конструктивної системи діалогової взаємодії громадян з представниками державної влади та місцевого самоврядування можна вважати започаткування в середині 2013 року постійно діючого національного круглого столу «Порозуміння заради європейського майбутнього» [50]. Ініціаторами цього процесу виступили почесний Президент НаУКМА В. Брюховецький, громадсько-політичний діяч С. Бондарчук, професор УКУ Я. Грицак, редактор «Історичної правди» В. Кіпіані, експерт корпорації «Гардарика» К. Матвієнко, відомий юрист В. Мусіяка та ін. [50]. Перший етап Круглого столу відбувся у червні та його наслідком стало утворення робочої групи, яка мала працювати як з владою, так і з опозицією. Метою цієї групи було встановлення порядку денного для постійно діючого

круглого столу, який мав напрацювати План дій для всіх політичних суб'єктів, спрямований на виконання вітчизняних зобов'язань у рамках можливого та бажаного, на думку організаторів круглого столу, підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [50].

Організатори планували, що Національний Круглий стіл буде відслідковувати євроінтеграційний процес, давати рекомендації та створювати простір для публічних дискусій усіх сторін політичного процесу. Його робота мала бути прозорою та відкритою для участі усіх зацікавлених та відповідальних суб'єктів громадсько-політичного життя. Отже, можемо констатувати, що вплив громадськості на свідомість та суспільно відомі кроки стосовно асоціації з ЄС політичних акторів в даному випадку мали бути каналізовані саме цим Круглим столом. Серед організаторів Круглого столу переважали представники так званої «інтелектуальної опозиції» [50]. Подальша політична практика та події Революції гідності показали, що цей «Круглий стіл» не досяг тієї мети, яку ставили перед собою його організатори. Характерним є те, що із початком Революції гідності згадуваний круглий стіл «Порозуміння заради європейського майбутнього» зійшов з порядку денного.

Слід зазначити, що починаючи з 2015 р. частіше кажуть про «Форуми», маючи на увазі майже такий формат, як і круглі столи, тільки у більшому масштабі як з точки зору представництва, так і з точки зору кола питань, що підлягають обговоренню. Крім того, якщо Круглий стіл за визначенням залишається місцем в першу чергу для обговорення і лише у другу – для надання певних вимог або рекомендацій владі, то Форум, в силу ширшого представництва соціуму, претендує головним чином на артикуляцію певного порядку денного. Водночас Форум включає в себе й позитивні риси Круглого столу, пов'язані з організацією фахового обговорення суспільних проблем. Приклад подібного заходу надає Міжнародний форум соціальної дії «Захист прав дітей під час окупації та збройних конфліктів», проведений Донецьким національним університетом імені Василя Стуса 1 червня 2019 року у м. Вінниця. У цьому Форумі взяло участь понад 100 учасників з усієї України

та із-за кордону [241]. Після проведення дискусій з приводу нагальних потреб суспільства у зв'язку із необхідністю організації та підтримки захисту прав дітей під час окупації та збройних конфліктів, форумом було вироблено ґрунтовні та конструктивні рекомендації для влади щодо вдосконалення механізмів захисту прав дітей під час збройних конфліктів. Водночас варто констатувати, що ці пропозиції, наскільки нам відомо, не були взяті до відома владою.

Слід зазначити, що елітарність заходів, що було наведено для прикладу, водночас із високим інтелектуальним рівнем залучених осіб, як правило, ніяк не впливала на помітність цих заходів для влади (можливо, за виключенням випадків явних сепаратистських закликів на деяких з них, що тиражувались засобами масової інформації, були помічені, у свою чергу, органами захисту державної безпеки та, відповідно, локалізовані). Можна припускати, що елітарність заходів прояву народного спротиву у вигляді подібних ініціатив пропорційно нівелює ступінь їх впливу на державну владу.

Отже, складно зробити однозначний висновок про перспективи використання інструменту форумів та різноманітних зібрань у подальшому розвитку народовладдя в Україні, але можна констатувати, що реальна їх результативність поки що далека від бажаної.

Більше того, можна також констатувати, що інструмент форумів та круглих столів придатний для використання різними прошарками політичної еліти із явно маніпулятивними цілями, хоча ззовні це може виглядати та подаватись організаторами як «залучення громадськості до політичного впливу».

Важливим механізмом реалізації права на спротив в межах народовладдя постає підготовка, складання та доведення до влади народних петицій. Цей механізм не має довгої історії – він налічує менше двох століть. Водночас цей механізм швидко зазнає змін у сучасному світі.

Дійсно, майже вперше масовий збір підписів під петицією відбувся у Великобританії менше ніж два століття тому – в 1838 році, коли нещодавно

утворена Лондонська спілка робітників підготувала програму політичних перетворень у вигляді законопроекту «Народна хартія» та організувала збір підписів під петицією із текстом хартії. Збір підписів проходив на мітингах, які проводились під гаслом «Захист інтересів народу має бути ввірено самому народу!», на фабриках, у робітних будинках і в 1839 р. до парламенту було подано петицію з підписами понад 1,2 млн. осіб [146, с.26]. Другу петицію чартистів (від «charter» – хартія) із 3,3 мільйонами підписів було подано в 1842 році, а останню петицію в 1848 році. З огляду на те, що усе населення Великобританії складало близько 15 млн. осіб, загальна кількість підписів виглядає значною. Однак, як відомо, петиції чартистів були відхилені парламентом, а до чартистів було застосовано репресії. Водночас слід констатувати, що п'ять із шести головних політичних вимог чартистів були реалізовані Британським парламентом протягом кількох наступних десятиліть [146, с. 26]. Отже, маємо справу із справжньою ситуацією віддаленого результату народовладдя, коли незважаючи на відхилення прямих народних вимог, згодом вони були втілені в життя.

Досягненню результатів щодо вимог чартистів сприяло й чітке формулювання цих вимог:

1. Загальне виборче право для чоловіків, які досягли 21 року.
2. Рівність виборчих округів.
3. Таємне голосування.
4. Скасування майнового цензу для кандидатів.
5. Виплата платні членам парламенту.
6. Щорічне переобрання парламенту [146, с.26].

У зв'язку із кількісними показниками підтримки петицій чартистів доречно пригадати досвід Єгипту, в якому в травні-червні 2013 року було зібрано неймовірну кількість підписів під петицією про відставку Президента країни Мухаммеда Мурсі та проведення позачергових президентських виборів – понад 22 млн. підписів, що складає майже чверть усього населення країни [156]. Підписи було зібрано за ініціативою кількох ліберально налаштованих

єгиптян під час акції під назвою «Тамарруд» (арабською – «повстання») силами близько 6 тис. волонтерів, які майже по усій країні пропонували перехожим підписатися під петицією. На меті акції було зібрання 15 млн. підписів, що на кілька мільйонів перебільшувало кількість голосів виборців, відданих на підтримку Мухаммеда Мурсі на виборах 2012 року [156]. Активісти збирались спрямувати петицію у вищі судові інстанції країни, але до цього так і не дійшло: петицію підтримала єгипетська опозиція і згодом збройні сили країни, що фактично привело до зміщення Президента Єгипту з посади.

Характерно, що прибічники діючого президента також оголосили збір підписів під петицією про його підтримку та заявляли наприкінці червня 2013 р. про те, що вже зібрали 10 млн. підписів. Але ця петиція не мала політичних наслідків [156].

Отже, розвиток інституту народних петицій в сучасному світі пов'язується або з давніми традиціями прямої демократії, або ж із надзвичайними кризовими обставинами (економічними чи політичними), які примушують населення таким чином реалізувати право на спротив хибним, з точки зору населення, діям державної влади.

Новою, перспективною формою реалізації права на спротив, яка відповідає сучасному тренду розвитку суспільних комунікацій та, водночас продовжує наявні традиції інституту петицій, слід вважати інтернет-петиції.

Чи не найпершою країною, де було запроваджено механізм інтернет-петицій, спочатку на регіональному рівні, стала Великобританія. В 1999 році щойно відновлений парламент Шотландії дав старт порталу «E-petitioner» [311], на якому майже вперше в світі можна було надіслати через електронну форму свою пропозицію депутатам.

Представляється символічним, що ідею першої петиції для цього порталу надала саме громадська організація – Всесвітній фонд дикої природи, який запропонував створити національний парк на кількох прибережних територіях. Ця петиція збирала голоси під гаслом «Наше море заслуговує голосування».

Трохи згодом, у 2006 році, механізм інтернет-петицій з досить лояльними правилами було запроваджено на загальнодержавному рівні Великобританії. Але вже в перші місяці уряду довелось стикатися з досить різноманітними петиціями, на які, згідно прийнятих правил, треба було реагувати. Наприклад, автори петицій примусили прем'єр-міністра Г. Брауна принести вибачення за те, що майже 60 років тому відомого математика А. Тьюрінга було засуджено до лікування від гомосексуалізму [265]. Інші автори петицій кілька разів намагалися домогтися відставки прем'єр-міністра та виступали проти запланованих урядом реформ. Невдовзі британський уряд вимушений був закрити портал петицій. В 2011 році уряд Великобританії відкрив новий урядовий портал петицій з більш логічно і детально прописаними правилами подання петицій, їх підтримання громадянами та реагування влади на них [265]. Якщо інтернет-петиція після її оприлюднення отримає підтримку більше 100 тис. осіб, вона має бути винесена на слухання Парламенту, де вона або буде втілена в певні законодавчі кроки, або ж буде відхилена [297].

Серед найбільш відомих до сьогодні онлайн-петицій слід пригадати наступні. Найбільш відомою була вимога, підтримана більше ніж 2 млн. осіб, щодо відхилення законопроекту про запровадження плати за користування автомобільними дорогами. Парламент, йдучи назустріч такому широкому громадському протесту, відхилив відповідний урядовий законопроект. Успішною стала й петиція із закликом до виходу із Євросоюзу. Причому в даному випадку Парламент відхилив петицію, але прем'єр-міністр Д. Кемерон встиг надати обіцянку про проведення референдуму з цього питання [265].

Слід зазначити, що деталізація правил складання, подання та подальшої підтримки петицій не позбавила Парламент Великобританії зобов'язання реагувати на петиції, що стосуються, можливо, не найбільш нагальних суспільних потреб. Наприклад, після отримання 600-тисячної підтримки пропозиції про запровадження урядового дозволу на продаж індійських слонів у британських зоологічних магазинах, було проведено відповідні парламентські слухання та обґрунтовано рішення про відхилення цієї

пропозиції – продаж слонів у британських зоомагазинах було офіційно заборонено.

У Німеччині окрему сторінку для розміщення онлайн-петицій було створено на сайті бундестагу в 2011 році. Право подання петиції до бундестагу закріплено в конституції Німеччини: «Кожен може подати в письмовій формі особисту чи колективну скаргу у відповідні державні органи та представникам волевиявлення народу» – записано в ст. 17 Основного Закону Німеччини. З 2005 року звернення можна відправляти через інтернет [124]. Отже, згідно Основного Закону, громадяни мають право на подання індивідуальних та колективних петицій, а запровадження спеціальної інтернет-сторінки на сайті бундестагу започаткувало справжній процес подання інтернет-петицій [294]. Цей процес виглядає наступним чином: спеціальна петиційна комісія при бундестазі аналізує петицію за формальними ознаками та вирішує, чи слід її опублікувати на сайті бундестагу. Якщо після публікації під петицією підпишуться більше 50 тис. осіб, петиція має бути розглянута на відкритому засіданні петиційної комісії бундестагу у присутності її ініціаторів. Зауважимо, що наявність у складі цієї комісії депутатів федерального парламенту однозначно підвищує її статус та де-факто наділяє її широкими повноваженнями. Наприклад, ця комісія може викликати на своє засідання міністрів федерального уряду, якщо зміст розглядуваної петиції якимось стосується компетенції їх міністерств. Водночас в результаті розгляду петиції комісія не приймає остаточного рішення. Комісія лише може передати пропозиції, що містяться в петиції, на розгляд бундестагу разом зі своїми коментарями та рекомендаціями [124].

Так само, як у Великобританії, на сайті бундестагу реєструються найрізноманітніші петиції. Наприклад, вже пропонувалося заборонити зоопарки в Німеччині та продаж деяких видів чаю. Водночас, є приклади й соціально значущих петицій, які мали позитивний результат: в 2011 році було подано петицію, що набрала достатню кількість голосів для подальшого розгляду, щодо видачі довготермінового дозволу на перебування в Німеччині

циганам, які були піддані дискримінації. Проблему, підняту в петиції, було розглянуто парламентом та прийнято позитивне рішення по її суті [124].

Лише в 2011 році до бундестагу було подано понад 15 тис. петицій. Водночас накопичена практика дозволяє стверджувати, що в Німеччині даний механізм народного спротиву має певні обмеження за масштабом можливих змін: за допомогою петиції досягти відміни одного-двох непопулярних рішень уряду можливо, а примусити бундестаг відмінити чи, навпаки, прийняти певний закон вкрай складно [124]. Станом на 20 січня 2020 року на сайті зареєстровано вже понад 106 тис. електронних петицій [294].

Характерно, що не завжди платформа сайту бундестагу є єдиною можливістю для просування політично значущих онлайн-петицій. Важливим маркером можливостей та обмежень застосування механізму інтернет-петицій як інструменту народного спротиву став випадок 2012 року, коли влітку депутати нижньої палати німецького парламенту прийняли законопроект про особисті дані. Остаточне затвердження цього законопроекту дозволило б державним службам продавати особисті дані громадян приватним фірмам з метою розповсюдження реклами або стягнення боргів. Причому голосування відбувалось одночасно із проведенням трансляції півфінального матчу Євро-2012 Німеччина-Італія, тобто за сесійними подіями майже ніхто не спостерігав. Але вже за кілька днів обурення суспільства досягло такого напруження, що ще за кілька днів було зібрано 120 тис. підписів під петицією проти даного законопроекту. Зауважимо, що, оскільки у розміщенні цієї петиції на офіційному сайті бундестагу було відмовлено з суто формальних, законних підстав (бо за формальними ознаками її вже було запізньо там розміщувати), то петицію було оприлюднено на незалежному порталі громадянської дії Campact.de (Demokratie in action) [293]. В результаті настільки явно вираженої громадської думки у вересні 2012 року депутати верхньої палати німецького парламенту відхилили законопроект про особисті дані [265].

Як бачимо, певну роль в успішності подібного механізму народовладдя

відіграє не лише дотримання формальних умов реалізації цього механізму (розміщення петиції на офіційному сайті), а, скоріше, налаштованість системи державного управління на подібний діалог.

У США народні петиції до останнього часу використовувались досить нечасто. Водночас випадки їх використання завжди торкались певних «гучних» проблем. Наприклад в 2003 році в Каліфорнії було зібрано понад 1,5 млн. голосів на підтримку вимоги про відсторонення губернатора у зв'язку з втратою довіри жителів штату.

У США в 2011 році було запроваджено сайт «We the People», на якому громадяни можуть розміщувати петиції та організувати збір підписів під ними. Важливим є те, що розміщувати власні петиції можуть не лише громадяни США. Згідно початкових умов, кожне прохання, яке набрало понад 5 тис. підписів протягом 30 днів, мало отримати офіційну обґрунтовану відповідь Адміністрації Президента США. Внаслідок вкрай швидкого набрання популярності таких запитань та їх масової підтримки, вже в жовтні 2011 року граничну кількість підписів було підвищено до 25 тис. [295]. Після поступового дещо повільного зростання загальної кількості користувачів та підписантів цього сервісу до кінця 2012 року (з приблизно 250 тис. осіб до 3 млн. осіб) виник вибухоподібний сплеск активності на цьому сайті, що призвело до реєстрації майже 5,5 млн. осіб до середини січня 2013 року та до зростання загальної кількості поданих підписів понад 9 млн. За два останні місяці 2012 року на сайті було зареєстровано для підписання понад 70 тис. петицій [дані за: 295]. На думку М. Гарбера, саме внаслідок такого кількісного зростання, на початку 2013 року необхідну для офіційного реагування кількість підписів було збільшено до 100 тис., які мають бути зібрані все також протягом 30 днів [295]. Станом на кінець 2016 року загальна кількість користувачів сайту петицій налічувала понад 29 млн. осіб, що здійснили понад 40 млн підписів під 480 тис. петицій [313].

Серед майже 500 тис. петицій, що були зареєстровані на сайті «We the People» з початку його заснування до кінця 2016 року [313] (наразі немає

статистики часів президентства Д. Трампа), переважаючи більшість не отримала потрібної кількості підписів, а багато з тих, що були підтримані, представляли собою скоріше дотепні розіграші. Наприклад, в 2013 році з'явилась та була «із запасом» підтримана пропозиція щодо будівництва «Зірки смерті», на що Адміністрації прийшлося надати відповідь про те, що це є не зовсім виправданим витрачанням грошей в умовах спроб уряду зменшити дефіцит бюджету, Крім того, у відповіді було вказано, що «адміністрація Президента не підтримує ідею знищення планет» [295]. Саме цим Білий дім й пояснив в завуальованій формі збільшення кількості необхідних підписів: «виникла добра проблема», яка стала результатом того, що популярність сайту петицій «перевищила найсміливіші очікування» і підвищення бар'єру здійснене «зайнятими людьми, для того, ... щоб вони могли й надалі приділяти найбільш популярним ідеям стільки часу, скільки вони заслуговують» [цит. за: 295]. На думку М. Гарбера, з одного боку, подібна ініціатива уряду є абсурдною в плані заяв на кшталт «Зірки смерті», які заповнили сайт і, варто відзначити, отримали масову підтримку, з іншого боку, така можливість реалізації народовладдя є важливим кроком до прямого характеру взаємовідносин між громадянами та державною владою [295].

Крім дотепних, на сайті «We the People» були підтримані й украй важливі петиції щодо визнання екстремістською та закриття баптистської церкви Уестборо, щодо ветоування законопроекту SOPA відносно боротьби з піратством в інтернет, щодо посилення заходів контролю над комерційними фірмами із розведення собак тощо. На подібні петиції населення також отримало відповіді Білого дому, причому із подальшим втіленням їх у законодавство та суспільно-політичну практику [314]. Слід зазначити, що за президентства Д. Трампа портал «We the People» переживає певний занепад активності як за кількістю зареєстрованих петицій, так і за їх підтримкою з боку населення та, відповідно і президентської адміністрації.

Фінляндія запозичила основні риси системи електронних підписів в Німеччині. Сервіс збору петицій, який було названо сервісом «збору ідей»

було розміщено на сайті фінського Міністерства державної служби [284]. Там також встановлено ценз у 50 тис. підписів, які можна збирати протягом терміну, який вказав автор петиції, але не довше 6 місяців. Голосувати можна не лише за, але й проти ідеї петиції. Відповідно, поруч із текстом петиції наводиться кругова діаграма, яка різними кольорами відображає розподіл голосів «за»/«проти». Фінський сервіс відрізняється від аналогів ще й тим, що передбачає можливість авторизації на ньому навіть через Фейсбук, що не лише значно спрощує реєстрацію ініціаторів та підписантів нових петицій, а й фактично долучає сервіс приватної іноземної компанії до системи вирішення внутрішньодержавних справ. Такий стан речей поступово стає звичним в сучасному світі. Слід зазначити також, що, на відміну від решти розглянутих країн, електронні петиції, які набрали необхідну кількість підписів, автоматично стають законопроектами, які Парламент Фінляндії зобов'язаний розглядати в пріоритетному порядку.

Водночас слід констатувати, що у Фінляндії електронні петиції поки що є зібранням дотепних пропозицій на кшталт оголошення Дня рушника державним святом, або щодо оренди в'язниць в Росії для фінських злочинців чи щодо оголошення англійської мови другою державною. Відповідно й набирають такі підписи лише до десятків голосів.

Отже, підсумовуючи особливості застосування інтернет-петицій як механізму реалізації народного спротиву у країнах розвинутої демократії, слід зазначити, що найбільш розвинутими та результативними за якістю організації подібної системи народовладдя можна вважати системи організації подання та розгляду електронних петицій у США, Великобританії та Німеччині.

Наразі особливості цих систем на різних етапах їх функціонування виглядають наступним чином [297, 314, 294]:

З точки зору організації ініціювання та подання петицій:

В США передбачаються наступні кроки:

1) створення петиції, причому ініціатор петиції заохочується до факультативної перевірки своєї петиції з уже наявними задля уникнення

дублювання;

2) людина, що створила петицію, набирає 150 підписів, після чого петиція оприлюднюється на сайті і з'являється в каталозі петицій;

У Великобританії передбачаються наступні кроки:

1) створення петиції;

2) премодерація (на цьому етапі відхиляються петиції, які не задовольняють формальним умовам);

3) публікація на сайті. Після публікації петиція доступна на сайті впродовж року.

В Німеччині процедура включає наступні елементи:

1) створення петиції;

2) попередня модерація петиції комісією бундестагу та відхилення петицій, які не задовольняють формальним вимогам;

3) публікація петиції на сайті. Петиція доступна для підписання на сайті протягом чотирьох тижнів.

Запобіжником щодо «помилкових або хибних запитів» для реагування на петицію виступає:

в США – набрання петицією понад 100 000 голосів за 30 днів;

в Великобританії – набрання петицією понад 100 000 голосів де-факто протягом року;

в Німеччині – набрання петицією понад 50 000 голосів де-факто за 28 днів.

Запобіжником від злочинного та/або маніпулятивного використання інструменту петицій виступають наступні засоби авторизації користувачів систем електронного голосування за петиції:

В США використовується найпростіший механізм – реєстрація на сайті з верифікацією через адресу електронної пошти. Необхідно надати своє ім'я, поштову адресу та e-mail. Власне, це відкриває можливість подання петиції громадянином будь-якої країни.

У Великобританії також реалізується реєстрація на сайті з верифікацією

через адресу електронної пошти. Серед даних, які необхідно надати – ім'я, поштовий індекс (ZIP код) та e-mail.

У Німеччині використовується реєстрація на сайті з верифікацією через адресу електронної пошти. Серед того, що необхідно надати користувачеві системи – ім'я, місце проживання та e-mail.

З точки зору подальшого розгляду петицій (після набрання ними необхідної кількості підписів на підтримку) та власне державного реагування на висловлені таким чином вимоги народу.

В США петиція потрапляє на офіційний розгляд Адміністрації Президента США.

У Великобританії звернення ще раз перевіряється на коректність і відповідність предмету ведення Палати Общин, після чого петиція передається на обговорення до Палати Общин.

У Німеччині спеціальна комісія бундестагу проводить засідання, присвячене проблемі петиції з обов'язковою участю її авторів та надалі передає свої рекомендації бундестагу.

Звернемо увагу на те, що інструмент інтернет-петицій у вказаних країнах має вкрай демократичний характер: згідно з описаними нами правилами функціонування цього інструменту для того, щоб потрапити на розгляд парламенту, петиція має набрати підтримку лише 0,53% кількості виборці у США, лише 0,22% кількості виборців у Великобританії та взагалі лише 0,08% від кількості виборців у Німеччині. Отже, завдяки запровадженню системи інтернет-петицій громадяни набувають де-факто право законодавчої ініціативи. Причому в такому своєрідному втіленні, як онлайн-петиції, наразі встановлений досить низький кількісний бар'єр для реалізації цього права – лише доля одного відсотка від усіх громадян-виборців. Якщо зважити на 94-95% рівень проникнення інтернет в сучасних розвинутих країнах [215], то дійдемо до висновку, що це означає, що не більше 5-6% громадян відповідної країни мають певні технічні обмеження у користуванні даним правом. Отже право використання онлайн-петицій як інструменту реалізації права на

спротив стає майже загальним у згадуваних вище розвинутих країнах.

Проаналізуємо, як функціонує правова та організаційна складова інструменту інтернет-петицій в авторитарних та недемократичних країнах. У Російській федерації у 2012 р. згідно з ініціативою В. Путіна було започатковано спочатку не легалізоване правило, згідно якому народна ініціатива або звернення до Президента чи Державної Думи, яку підтримало більше 100 тисяч осіб, повинна бути розглянута нижньою палатою Державної Думи. Йшлося про можливість виявлення такої підтримки або через паперові підписні листи, або через мережу Інтернет. В березні 2013 році ця ініціатива була закріплена відповідним Указом Президента РФ [152].

Для того, щоб подати петицію на відповідному порталі Російська суспільна ініціатива [203], (висувати громадську ініціативу за термінологією російського законодавця, або «опублікувати» її за термінологією вказаного порталу) громадянину необхідно мати реєстрацію в Інформаційній системі «Єдина система ідентифікації та аутентифікації в інфраструктурі, яка забезпечує інформаційно-технологічну взаємодію інформаційних систем, що використовуються для надання державних і муніципальних послуг в електронній формі» [16]. Простіше кажучи – особа, яка подає (реєструє) петицію, має бути однозначно ідентифікована державними органами, оскільки для реєстрації потрібен код активації. Його можна отримати або особисто в сервісних центрах або через пошту. В обох випадках потрібно пред'явлення паспорта громадянина РФ. Отже, є очевидною наявність суцільного контролю за тим, хто саме подає петицію. Важливою відмінністю від зарубіжних аналогів є те, що, наприклад, в системі онлайн-петицій США зареєструвати петицію може й не громадянин цієї країни. Для системи державного управління сучасної Російської федерації це є неприйнятним та, відтак, неможливим.

Усі отримані пропозиції проходять попередню модерацію з боку адміністрації вказаного ресурсу, яка або відхилятиме, або прийматиме їх на підставі ряду критеріїв, – відповідності пропозиції нормам права, актуальності

поставленої проблеми і її рішень. Якщо петиція пройде таку премодерацію, вона з'являється на сайті. Доступна можливість голосування як у підтримку «ініціативи», так і «проти» її [203]. Далі, якщо за громадську ініціативу проголосує від 100 тис. громадян або (у разі пропозиції на рівні регіону або муніципального утворення) не менше 5% жителів протягом 1 року, вона потрапляє на розгляд спеціально створюваної експертної групи федерального, регіонального або муніципального рівня. Ця комісія розглядає «ініціативу» до двох місяців та приймає рішення про реалізацію або про відхилення ініціативи.

Слід зазначити, що станом на лютий 2020 року в системі «Російської суспільної ініціативи» зареєстровано лише 16755 ініціатив. Причому до цієї кількості входять як федеральні, так і регіональні ініціативи (петиції) [203]. Власне, кількісне порівняння із демократичним країнами є дуже показовим.

Слід зазначити, що в авторитарних країнах пострадянського простору, наприклад у Російській федерації та Білорусі досить популярними є незалежні сервіси збору підписів під петиціями. Зауважимо, що в жодній країні світу недержавні сервіси збору інтернет-петицій ще не набули конституційної чи законодавчої підтримки, тому вони можуть бути визнані такими, що є лише суцільно громадянськими інструментами прояву народного спротиву, що існують поза правового поля. Водночас приклад із боротьбою проти проекту закону про персональні дані у Німеччині показує, що й такі інструменти в певних умовах стають дієвим чинником реального народовладдя. В Російській федерації для збору підписів під петиціями із загально-політичними та соціальними вимогами часто використовують міжнародну платформу для громадянських компаній «Change.org» [45] та сервіс онлайн-петицій «OnlinePetition.Ru» [167]. Окремі громадські організації використовують власні можливості збору петицій. Найбільш вдалим прикладом є Російське відділення Всесвітнього фонду дикої природи, яке протягом 2013 року успішно зібрало на своєму сайті понад 100 тис. підписів з метою примусити Державну Думу РФ внести певні зміни до Лісового Кодексу [80]. Слід

вказати, що онлайн-петиції, які збираються через недержавні платформи, мають певні шанси на втілення лише за умов залучення певних політичних або інформаційних партнерів. Як правило, ними можуть виступати засоби масової інформації [224]. Власне після масової підтримки петиції до її просування долучаються засоби масової інформації, після яких на проблему, за певних обставин, можуть звернути увагу або органи влади, або окремі опозиційні чи провладні депутати. З цієї точки зору можна констатувати, що подібні онлайн-петиції лише умовно можуть бути віднесені до механізму прояву народного спротиву – скоріше вони є механізмом «випускання пари».

Ставлення авторитарних держав до таких петицій яскраво демонструють події в Білорусі: в 2012 р. там було зібрано понад 160 тисяч підписів під «паперовою» петицією про відміну смертної кари, але це не зупинило владу Білорусі від продовження практики застосування смертної кари та від чергових двох страт засуджених у тому ж 2012 році [229]. Слід відзначити, що зібрання до літа 2013 року ще понад 100 тисяч підписів вже під електронною петицією також про відміну смертної кари не зрушило нічого у відношенні державної влади Білорусі до цього питання.

В Україні конституційну основу інституту петицій складає стаття 40 Конституції, згідно з якою «усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк».

За часів президентства В. Януковича в Україні було створено спеціальний державний інтернет-портал «Єдиний інформаційний веб-ресурс звернень громадян», який, за словами замовників, поєднував найкращі риси аналогічних порталів у США та Російській Федерації [84]. На жаль, подання звернення, на яке державні органи обов'язково повинні відповідати, на цьому порталі було можливе лише за умови володіння особою електронним цифровим підписом, що, по-перше, дійсно однозначно ідентифікує особу, а, по-друге, значно

обмежувало коло осіб, які зможуть користуватися даним порталом [62]. Крім того, фактично цей портал представляв собою розширення сайту Урядового контактного центру, який існує з 2012 року для забезпечення електронних звернень громадян до Уряду [63]. Обидва сайти дозволяють громадянам з різним ступенем простоти спрямувати звернення до органів державної влади або органів місцевого самоврядування, але не передбачають можливості підтримки іншими громадянами поданих звернень. Дійсно, «Державна система електронних звернень» дозволяє подати хоч індивідуальний, хоч колективний запит, але підтримка колективного запиту має бути отримана громадянином заздалегідь та іншими засобами. Була й ще одна важлива відмінність цього сайту від зарубіжних аналогів: тексти звернень не публікувалися на сайті ані при їх подачі, ані при отриманні відповіді громадянином. Відповідно, дана система уособлювала комунікаційно-інформаційну підтримку лише звернень громадян, що наближає її до варіантів авторитарних режимів та дуже віддалено стосується народовладдя.

За зразком зарубіжних аналогів громадських сайтів для збору петицій на теренах українського Інтернету в 2011 – 2013 рр. були створені також громадські сайти OnlinePetition [304] та Petitions247 [305], які, щоправда, не користувалися великою популярністю. Станом на початок 2020 року обидва сайти ще існують, але мають невеличку аудиторію та, відповідно, незначну кількість петицій із такою ж незначною кількістю їх підписантів – від 2-3 до 600-800 осіб. Характерно, що усі існуючі в Україні громадські сайти інтернет-петицій є поки що певною «річчю в собі», які лише публікують петицію, надають змогу підписати її і на цьому закінчують свою активність відносно петиції, надаючи можливість або випадково потрапити комусь у вічі (для цього треба, щоб ця особа зайшла на відповідний сайт петицій), або ж залишитися невідомою. Якщо для міцних міжнародних організацій такий підхід може бути дещо виправданим завдяки їх популярності та постійному моніторингу їхньої діяльності з боку ЗМІ (дієвий зразок цього надають сервіси публікації петицій та збору підписів за них <http://change.org> [45] та

<https://secure.avaaz.org/> [283]), то у випадку діяльності в рамках окремої країни в сучасних умовах це представляється безперспективним.

Після перемоги Революції Гідності згідно із Законом України № 577-VIII від 02.07.2015 було доповнено Закон України «Про звернення громадян» статтею 23¹, що регулює порядок подання та розгляду електронних петицій до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та органів місцевого самоврядування. Згадувана стаття Закону передбачає, що процедури розгляду електронних петицій має регулюватися окремими Порядками, що мають прийняти відповідні органи влади. Наразі такі Порядки затверджено Президентом та Кабінетом Міністрів України.

Згідно п. 1 статті 23¹ Закону України «Про звернення громадян» громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції. Цитована стаття також визначає загальні вимоги щодо організаційно-технічного забезпечення подання електронних петицій. Серед цих вимог:

- безоплатність доступу та користування інформаційно-телекомунікаційною системою, за допомогою якої здійснюється збір підписів;
- електронна реєстрація громадян для підписання петиції;
- недопущення автоматичного введення інформації, у тому числі підписання електронної петиції, без участі громадянина;
- фіксація дати і часу оприлюднення електронної петиції та підписання її громадянином.

Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України було затверджено Указом Президента України від 28 серпня 2015 року № 523/2015 [181] та з початку вересня 2015 р. в Україні запрацював офіційний сайт інтернет-петицій, адресованих Президентові України [68]. Спочатку реєстрація на цьому ресурсі для подання петиції чи її підтримки потребувала,

за західними зразками, лише вказувати адресу електронної пошти. Достатньо швидко, протягом кількох місяців, стало очевидно, що в умовах інтенсивного інформаційного протистояння та активного використання різними політичними силами всередині та ззовні країни інформаційно-комунікаційної зброї, необхідно підвищувати рівень захищеності процесу участі у подання та підтримці петицій. Відтоді було запроваджено можливість реєстрації в системі за ідентифікаційним податковим кодом чи за даними реєстрації в Приватбанку та Ощадбанку (які, відповідно, мали такі самі дані про людину). Це не виглядає дуже демократично, бо деанонімізує громадянина, який подає або підтримує петицію але, водночас, зменшує можливості для зовнішнього маніпулювання процесом. Навіть такий захід не позбавив деяких діячів можливостей втручання в процедури подання та підписання петицій – бо залишилась можливість використання паспортних даних людини, які наявні, наприклад, у відділах кадрів підприємств та організацій, але це стало набагато складніше. Прикладом такого незаконного втручання у процес підтримки петицій стало використання співробітниками Національного університету «Одеська юридична академія» даних нинішніх та навіть колишніх студентів цього вишу з метою набрати потрібне число голосів на підтримку петиції №22/011459-еп під назвою «Припинити політичне переслідування одного з найкращих юридичних вищих навчальних закладів України Національного університету «Одеська юридична академія» і його фундатора Сергія Васильовича Ківалова» (<https://petition.president.gov.ua/petition/11459>) [239].

Згідно з Законом України «Про звернення громадян» та «Порядком розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України», електронна петиція, адресована Президентові України, розглядається за умови збору на її підтримку не менш як 25 тисяч підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції. Електронна петиція, яка в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, після завершення строку збору підписів на її підтримку розглядається як звернення громадян відповідно до Закону України «Про звернення громадян».

Інформація про початок розгляду електронної петиції, яка в установлений строк набрала необхідну кількість голосів на її підтримку, оприлюднюється у розділі електронних петицій на сторінці «На розгляді» не пізніше як через три робочі дні після набрання необхідної кількості підписів на її підтримку. Розгляд електронної петиції здійснюється невідкладно, але не пізніше десяти робочих днів від дня оприлюднення інформації про початок її розгляду. Про підтримку або не підтримку електронної петиції, адресованої Президентові України, публічно оголошується Президентом України на веб-сайті Офіційного інтернет-представництва Президента України. Відповідь на електронну петицію не пізніше наступного робочого дня після закінчення її розгляду оприлюднюється у розділі електронних петицій на сторінці «З відповідями», а також надсилається у письмовому вигляді автору (ініціатору) електронної петиції. У відповіді на електронну петицію повідомляється про результати розгляду порушених у ній питань із відповідним обґрунтуванням [279].

У разі визнання за доцільне викладені в електронній петиції пропозиції можуть бути реалізовані Президентом України шляхом прийняття відповідного рішення з питань, віднесених до його компетенції. Главою держави за результатами розгляду електронної петиції можуть розглядатися та вноситися в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроекти, спрямовані на вирішення порушених у петиції питань [279].

Станом на травень 2018 року в системі електронних петицій до Президента України було зареєстровано понад 45 тисяч електронних петицій. Нам не відомі випадки гучного реагування на петиції на цьому порталі та подальших дій з боку Президента. Зазвичай відповіді на петиції складаються достатньо гнучко та юридично коректно. Наприклад у відповідь на одну з перших петицій, що набрала потрібну кількість голосів, – щодо скасування депутатської недоторканості (№22/000035-еп «Подача закону про відміну депутатської недоторканості на засідання Верховної ради, від 31 серпня 2015 р.) було дано відповідь, в якій між іншим, вказувалось, що «Поділяючи

стурбованість щодо порушеної проблеми, хочу зазначити, що ще 16 січня 2015 року на розгляд Верховної Ради України мною було внесено проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України та суддів)» (реєстр. № 1776), який Конституційним Судом України визнано таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Таким чином, вирішення питання по суті електронної петиції належить до повноважень Верховної Ради України (пункт 3 частини першої статті 85 Основного Закону України) (<https://petition.president.gov.ua/petition/35>).

Другий приклад, у відповіді щодо петиції про зменшення кількості народних депутатів України до 100 осіб (<https://petition.president.gov.ua/petition/33>), демонструє ще кілька вад даного способу відносин народу із владою. У відповіді на цю петицію Президент зазначає, що спроба зменшення кількості народних депутатів мала місце під час проведення всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року, на якому 89,91% громадян України проголосували за скорочення кількості народних депутатів України до 300 осіб. Отже, Президент констатував, що ідея зміни чисельності депутатського корпусу не перестає бути актуальною та, водночас, зауважив, що зміна кількості народних депутатів є компетенцією Верховної Ради України та повідомив про відповідні звернення, які він зробив до Голови Конституційної Комісії та Голови Верховної Ради України з цього приводу (<https://petition.president.gov.ua/petition/33>).

На погляд авторки, проблема не в тому, що петиція була подана не до Верховної Ради, що, згідно Конституції, компетентна змінювати Конституцію, а в тому, що поточна система електронних петицій є «однокроковою» – вона не передбачає можливості відстеження результату, якщо він не може бути досягнений за один простий крок або рішення відповідного органу державної влади.

Безсумнівною проблемою авторка вбачає ситуацію, коли за майже 5 років існування системи інтернет-петицій до Президента України з понад 86 тис

петицій лише 57 петицій набрали кількість голосів, потрібну для права отримання відповіді Президента (дані станом на лютий 2020 року). Більше того, можна побачити спадний тренд у кількості подання інтернет-петицій. Після буму осені 2015 року та отримання перших відповідей, зразки яких було наведено, стало очевидно, що хоча портал електронних петицій і дозволяє отримати офіційну відповідь Президента, реальних зрушень, як правило, не настає. Більше того, усі наявні на сайті відповіді демонструють, що цілком формальна відповідь на петицію була можлива і за президента П. Порошенка і є можливою за президента В. Зеленського (див., наприклад, відповідь на петицію щодо відставки голови адміністрації президента А. Богдана: <https://petition.president.gov.ua/petition/53984>). Отже, можливість для Президента цілком легально та безкарно надавати формальні відповіді, які не мають жодних наслідків, робить сам процес подання інтернет-петицій безсенсовним. На думку авторки, саме це й було помічено користувачами порталу петицій на сайті Президента вже на початку 2016 року та поступово відвадило від процесу подання та підписання петицій багатьох громадян України.

Подання петицій до Кабінету Міністрів України регулюється «Порядком розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 457 від 22 липня 2016 р. [180]

Відповідно до цього Порядку громадяни можуть звернутися з петиціями до Кабінету Міністрів України або безпосередньо через офіційний веб-сайт Кабінету Міністрів України (Єдиний веб-портал органів виконавчої влади) [71] або через веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів громадян на підтримку петиції.

Про ступінь ефективності цього інструменту, наразі низький, свідчить те, що з початку роботи порталу «Електронні петиції до Кабінету Міністрів України» з кінця листопада 2016 р. до нього було подано лише трохи більше двох тисяч петицій (дані станом на березень 2020 р.), причому відповідь

отримали лише вісім петицій [71].

Процедури подання та розгляду електронних петицій до Верховної Ради України регулюється Розпорядженням Голови Верховної Ради України № 1494 від 28 жовтня 2015 р. «Про деякі питання організації роботи з реєстрації та супроводження електронних петицій, адресованих Верховній Раді України» [190]. Від початку роботи офіційного порталу електронних петицій до Верховної ради 1 березня 2016 р., на цьому порталі було зареєстровано трохи більше 2000 петицій, з яких перетнули поріг у 25 тис. підписів та отримали відповіді лише 14 петицій [30]. Більшість відповідей були зроблені комітетами Верховної Ради, оскільки згідно з Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 18 лютого 2016 року № 61 «Про внесення змін до Розпорядження Голови Верховної Ради України від 28 жовтня 2015 року № 1494 «Про деякі питання організації роботи Апарату Верховної Ради України з реєстрації та супроводження електронних петицій, адресованих Верховній Раді України» [188] відповіді на електронні звернення надають комітети Верховної Ради України.

Слід зауважити, що як стаття 23¹ Закону України «Про звернення громадян», так і згадувані Порядки розгляду електронних петицій Президентом та КМ України передбачають, що подання електронних петицій можливе як через веб-сайт Офіційного інтернет-представництва відповідного органу влади у спеціальному розділі з питань електронних петицій, так і шляхом отримання електронної петиції від громадського об'єднання. Але згадувані акти не конкретизують цього другого шляху подання електронних петицій, що закладає у дану форму певний маніпулятивний потенціал.

Отже, можна констатувати, що практика застосування паперових та, головне, інтернет-петицій дозволяє стверджувати, що цей інструмент народовладдя відповідає самій сутності демократії. Можна сподіватись, що в Україні цей інструмент поступово подолає перші «хвороби зростання», які властиві будь-якому новому соціально-політичному явищу.

Слід зазначити, що подібний інструмент народовладдя на місцевому рівні

почали запроваджувати в Україні ще на початку 2010-х років. Одним із перших його було запроваджено в 2013 році в м. Дніпропетровську рішенням міської ради. Після Революції Гідності в багатьох містах України було започатковано подібні ресурси з різним ступенем обов'язковості реагування для місцевої влади. Наприклад, в м. Києві було започатковано «Сервіс електронних петицій Київської міської ради» [214]. Згідно з його правилами, у разі отримання 10000 підписів протягом 90 днів, ініціативи громадян «будуть розглянуті відповідальними особами при можливості виконані, та надана офіційна відповідь» [214]. Станом на початок 2020 року на цьому сервісі було зареєстровано понад 5,5 тис. петицій, серед яких лише кожна сота петиція отримала достатню кількість підписів [214]. Але важливо, що серед цих 56 петицій, що набрали достатню кількість підписів, 77 % (43 петиції) були підтримані міською владою. Зауважимо й показник залученості – майже 700 тис осіб є активними користувачами «Сервісу електронних петицій Київської міської ради», що віддали понад 2,5 млн підписів [214]. Для того, щоб можна було вповні оцінити масштаб залученості громадян до сервісу електронних петицій Київської міської ради слід згадати, що наразі нараховується близько 2,5 млн жителів Києва із дітьми включно. Відповідно, можемо стверджувати, що майже кожен другий дорослий киянин залучений до користування цим сервісом.

Станом на початок 2020 року подібні сервіси або вже створені та активно використовуються, або знаходяться на стадії створення в усіх великих містах України.

Доречно згадати думку П. Юргенса, експерта Інституту публіцистики м. Майнц, про те, що ще зовсім недавно «... петиції ...відігравали незначну роль в демократіях, оскільки вкрай рідко призводили до політичних змін. Але останнім часом їх значущість помітно зросла завдяки засобам масової інформації та, в першу чергу, Інтернет» [124]. П. Юргенс зазначає, що інтернет-петиції відкривають поле для політичної участі крупних організацій, які таким чином можуть привернути увагу громадян та уряду до актуальних

проблем. На прикладі Німеччини вже можна бачити можливості впливу крупних корпорацій на перебіг процесів прийняття тих чи інших політичних документів та, ширше кажучи, на певний шар політичного процесу в країні. Ця можливість пов'язана із тим, що, згідно із діючим законодавством Німеччини, німецький уряд не має права залишити поза розглядом петицію, яку підписали більше 100 тис. осіб [124].

Отже, механізм інтернет-петицій виступає певним засобом каналізації права на спротив у електронне русло. Це має різнобарвні наслідки. серед яких як поширення потенційних можливостей з реалізації народовладдя засобами електронної комунікації, так і власне, поширення подібних ідей, так і, насамкінець, поглиблення можливостей симулякризації процедур електронного народовладдя. У останньому випадку йдеться про розширення можливостей з імітації народної волі шляхом використання, наприклад, ботів в соціальних мережах та, відповідно наведеного формування певних думок у користувачів соціальних мереж, та, відтак і у сучасного суспільства в цілому.

Важливим побічним ефектом поширення інституту інтернет-петицій є виникнення зацікавленості в інститутах народовладдя тих осіб, які зазвичай перебували осторонь політичного життя країни. Йдеться про появу феномену слайктивізму. Термін слайктивіст походить від поєднання слів «slacker» (ледарь, нероба) та «activist» [125]. На початку виникнення цей неологізм мав зневажливий відтінок і використовувався при вказуванні на людей, суспільна активність яких не сягає далі висловлення більш чи менш радикальних ідей, не відриваючись від дивану. Сучасне значення терміну включає й тих активних користувачів соціальних мереж, чия активність в мережах виходить за межі приватного нарцисизму. Ці люди зазвичай проводять багато часу в соціальних мережах та активно підтримують коментарями та ініціативними дописами ті чи інші соціально значущі ідеї та ініціативи. Це можуть бути як суто соціальні ініціативи, так і такі, що мають політичне забарвлення та, відповідно, безпосередньо відносяться до інституту народовладдя. Слайктивісти є найбільш активними розповсюджувачами та «підписантами» електронних

петицій. Український дослідник Н. Ляшенко виділяє наступні ознаки, що характеризують звичайні дії слайктивістів:

- поширення інформації про події засобами соціальних мереж,
- участь у тематичних бойкотах,
- змінення власного статусу або аватара у соціальних мережах на підтримку певних подій,
- приєднання у соціальних мережах до спільнот громадських організацій без подальшого сприяння їхнім зусиллям в офлайн-просторі,
- надання пожертв у відповідь на звернення в мережі Інтернет,
- розміщення тематичних відміток на своєму автомобілі,
- носіння тематичних прикрас, браслетів тощо,
- купування продуктів, частина доходів від яких йде на благодійність,
- підписання онлайн-петицій [125].

Системи інтернет-петицій є одним з перспективних інструментів реалізації права на спротив, що корелює з комунікаційними можливостями сучасного інформаційного суспільства. Водночас деякі держави здійснюють спроби ще більш широкої інтеграції комунікаційних технологій в системи управління. В Україні прикладом цього виступає проект держави в смартфоні, оголошений Президентом України В. Зеленським [64]. Згідно цього проекту планується переведення 100% усіх державних послуг в режим онлайн до 2024 року [255]. Це допоможе втричі зменшити кількість взаємодії громадян і бізнесу з владою та, на думку влади, досягнути нульового рівня корупції у сфері державних послуг [61].

Загалом до кінця 2020 року уряд планує реалізувати через цей застосунок та відповідний портал [64] 50 державних послуг, а протягом 3 років – до 2024 року перевести усі державні послуги у режим онлайн [147].

Слід зауважити, що незважаючи на досить перспективні проекти керівництва української держави, запровадження хоча б і усіх державних послуг у онлайн-формат не вирішить проблеми електронної нерівності. Дійсно, можливість електронної участі в референдумах, виборах, подання

електронних петицій ніби відкриває громадянам можливості реалізації свого права на спротив. Проте, враховуючи, що рівень проникнення Інтернет в Україні за найбільш оптимістичними підрахунками складає близько 71% [94], це означає, що кожен четвертий громадянин не матиме змоги реалізації цих можливостей.

Є-демократія має й позитивні перспективи. За умов її впровадження можна передбачати, наприклад, запровадження громадянських онлайн-ботів, що колекціонуватимуть запити громадян та агрегуватимуть їх до форм, придатних для використання в інтернет-петиціях. В подальшому цілком можлива й ситуація організації прямого спілкування цих «громадянських» ботів із ботами, створеними державою тощо.

Важливо, що законодавче закріплення механізму онлайн-послуг [179] разом із закріпленням системи електронних петицій крім того, що несе із собою певний заряд потенційних можливостей демократизації відповідної країни, водночас має результатом підвищення рівня легітимності державної влади. Запровадження такої системи надає чіткий сигнал громадянам про те, що влада тепер готова вислуховувати ідеї суспільства та підтримувати найбільш популярні та життєздатні пропозиції народу.

Звернемо увагу на ту обставину, що громадська ініціатива у вигляді підготовки та подання петицій, навіть у найбільш сучасній – електронній – формі, має досить подвійний характер: з одного боку, це, без сумніву, прояв саме народовладдя з боку більше чи менше розвинутого громадянського суспільства, з іншого боку, це – своєрідний прояв того, що Г.Алмонд називав культурою підданства, прояв уявлень в населення (чи громадянського суспільства, активність якого уособлює це населення) щодо зверхності державної влади та, відповідно, стану певного підкорення населення цій владі.

Слід вказати також на важливу рису, яка відрізняє інтернет-петиції від звичних механізмів прояву народовладдя – виборів та референдумів: на відміні від вказаних механізмів, в системі інтернет-петицій спостерігається певний відхід від концепту втаємниченості індивідуального політичного вибору

громадянина. Дійсно, якщо колись запровадження загального виборчого права із забезпеченням таємниці голосування вважалось однією із головних ознак демократії, то тепер, в умовах суцільної відкритості онлайн-петицій, участь народу все також залишається загальною, та, певним чином, навіть із полегшеним доступом до участі, але саме тайна індивідуальних політичних уподобань апріорі не може бути дотримана. Чи достатньо власне демократичності державної системи для того, щоб убезпечити громадянина від можливих переслідувань за ясно висловлені в інтернет-петиції політичні уподобання? Це питання залишається відкритим. Власне наразі ми маємо лише можливість для порівняння кількості онлайн-петицій в демократичних та недемократичних державах. Переважання на порядок кількості петицій в демократичних державах на перший погляд, слугує свідченням того, що власне з певного рівня демократичності державних інститутів, громадяни можуть полишити побоювання щодо покарання за висловлення власної політичної думки. Але питання того, як це співвідноситься із конституційним правом на збереження таємниці власних політичних переконань, ще потребує подальших досліджень із накопиченням матеріалів практики.

Важливо й те, що в межах систем інтернет-петицій змінюється й сутність використання сучасних комунікаційних технологій в урядуванні – якщо ще в 1998 році американський теоретик Р.Даль стверджував, що «...сучасні технології комунікацій посилюють можливість контактів у одному напрямку – від лідерів до громадян...», що дає лідерам «додаткові можливості контролювати громадян, однак не забезпечує контроль громадян за лідерами» [53], то тепер власне інтернет-петиції обертають це твердження у повну протилежність – саме застосування цього інструменту відкриває важливий важіль народовладдя, можливий як раз завдяки появі та поширенню сучасних засобів комунікації.

Слід зазначити, що правове закріплення інституту інтернет-петицій, як найбільш дієвого інструменту реалізації права на спротив в числі інструментів, що надає сучасна інформаційна епоха, додає важливий важіль реалізації

реального народовладдя, який позбавлений зарегульованості виборів і непрозорості референдумів, віддає усю ініціативу народові та, водночас, спрямований на вирішення конкретних суспільних проблем. Важливо, що і власне використання цього механізму, й запобігання неправовому або маніпулятивному його використанню потребують наявності певного рівня громадянської культури та її виховання. Аналізу цієї проблеми буде присвячено наступний підрозділ дисертації.

2.4. Громадянська освіта як умова вдосконалення реального народовладдя в Україні

Відповідно до Конституції України суб'єктом здійснення реального народовладдя в Україні є народ. В цьому контексті є важливим є визначення змісту власне поняття народ. У радянській юридичній науці недооцінювали зміст і правову природу цієї категорії. Визначаючи діалектичну єдність форми та змісту в праві, радянські вчені завжди віддавали значну перевагу дослідженню його соціально-класових аспектів [148, с. 182]. Як і вся правова дійсність, категорія «народ» вивчалася ними з позицій протиставлення двох протилежних соціальних систем (соціалістичного та буржуазного права). І тільки прийнятій у 1996 році Конституції України була закріплена нова політико-правова категорія «український народ».

В юридичній та інших науках існує безліч підходів до визначення категорії «народ». Розглянемо кілька основних підходів. Так, частина дослідників визначає народ як сукупність всього населення (людей), які проживають у державі. Український конституціоналіст В. Шаповал розглядає народ як населення держави, що утворює єдину спільність незалежно від кількості національних спільнот, які в ній існують [260, с. 46]. Акцент прихильників цього підходу зроблений на зв'язку населення з конкретною територією. Крім того, поняття «народ» тісно пов'язане з демографічною

категорією «населення». Народу як населенню держави притаманні такі визначальні характеристики, як: кількість і щільність населення, статеві-вікові характеристики, рівень і тривалість життя, міграційні процеси тощо. Територіальна ознака є вирішальною для категорії «населення» і не має такого значення для категорії «народ» як політико-правової категорії [148, с. 184].

Народ також розглядається як сукупність осіб, які мають повну дієздатність, зокрема можуть реально здійснювати свої політичні права (право брати участь у державному управлінні, виборче право, право на свободу слова, мирних зібрань, об'єднань тощо). Французький правознавець М. Прело наполягає, що народ – це частина населення держави, яка складається з індивідів, яким Конституція надає виборчі права [185, с. 374-376]. Але такий підхід значно звужує або повністю позбавляє народ правосуб'єктності.

Найбільш виваженим та змістовним в рамках дисертаційного дослідження видається визначення народу як громадян держави. На думку Л. Шипілова, народ є історично мінливою категорією, її наповнення визначається відповідно до ступеню цивілізаційного розвитку епохи. Незмінним лишалася його субстанція – історико-територіальна спільнота. Як результат, в сучасній демократично-правовій традиції народ (незважаючи на етимологічне застосування різних термінів – нація (політична) та народ), визначається через призму громадянства держави [266, с. 46–47]. Критерій громадянства, а не національної приналежності, є визначальним для категорії народ.

Засновниця української політико-правової школи І. Кресіна вважає, що центральною ланкою громадянського суспільства слід визнати громадянина, який є особистістю суверенною, вільною, самостійною і відповідальною [117, с. 11].

Тобто під категорією «народ» у даному дослідженні розуміємо усіх громадян держави незалежно від їх національності, кожен з яких наділений правосуб'єктністю, а також визнається конкретним носієм і індивідуальним суб'єктом здійснення реального народовладдя.

У той же час поняття «громадянин» має кілька тлумачень:

- особа, яка на правовій основі належить до постійного населення даної держави, користується її захистом, має правоздатність і наділена сукупністю прав та обов'язків;
- людина, яка служить батьківщині, народу, турбується про суспільне благо;
- член громади чи народу, що перебуває під єдиним управлінням;
- кожна особа чи людина, яка складає народ, землю, державу [69, с. 123].

Держава наділяє свого громадянина правами та можливостями брати участь у громадському та політичному житті суспільства. Крім того, політико-правовий статус громадянина зобов'язує до відповідальності за дотримання гарантованих прав, здійснення обов'язків, підтримка інших у реалізації їх прав, прагнення до покращення стану речей навколо. Авторка пропонує розуміти громадянина як першопочаткового суб'єкта здійснення реального народовладдя через безпосередню (вибори, референдуми, реалізація права на спротив, використання інструментів е-демократії тощо) та представницьку форми (через органи державної влади та політико-правові інститути).

Визначальним чинником дій громадянина в державі постає рівень правової культури та правосвідомості. У правовій культурі, яка є складовою загальної культури людства, зосереджуються досягнення суспільства в розвитку права, правових ідеалів та цінностей, ступінь досягнення держави у сфері захищеності прав і свобод людини [34, с.1]. Крім того, існує поняття правової культури особистості, яка визначається рівнем правосвідомості.

Правосвідомість як феномен соціокультурного світу є сукупністю поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість особистості є одним з елементів, з одного боку, її правової культури, а з іншого – правової культури суспільства загалом (поряд із такими елементами, як право, правові відносини, правова наука, правові установки, правотворча

діяльність тощо) і, крім того, формує уявлення про бажане право, що суттєво розширює її межі порівняно з визначенням поведінки як правомірної чи неправомірної [137, с.13].

Правосвідомість формує поведінку особистості, яка проявляється у діях або бездіяльності. Для громадянського суспільства бажаною є активна правова поведінка громадян, яка передбачає включеність до політико-правових процесів, активність у відносинах з державою, високий рівень розуміння власних прав, свобод та обов'язків, вміння використати свої права, виконання обов'язків та дотримання законів тощо.

Засобами безпосереднього впливу на правосвідомість традиційно вважаються правове виховання та правова освіта, які відіграють визначальну роль у перманентно кризовому, зневіреному суспільстві, чим наразі характеризується Україна. Дослідниця Т. Міхайліна під правовим вихованням пропонує розуміти систему заходів, які здійснюються державою, громадянами, їх об'єднаннями, громадськими організаціями з метою формування позитивної правової свідомості та правової культури особистості й суспільства в цілому, а під правовою освітою – процес набуття та засвоєння систематизованих правових знань, оволодіння навичками та вміннями у сфері реалізації права [137, с.33]. Здійснення реального народовладдя кожним громадянином не можливе без знань, вмінь, навичок реалізації конкретних форм народовладдя, ціннісних та виховних орієнтирів. Тому перед демократичною державою або тією, що перебуває в процесі демократизації, постає питання набуття громадянами держави конкретних громадянських компетентностей (знань, навичок, ставлень), з метою формування громадянського суспільства та відповідальної реалізації громадянами форм реального народовладдя. Така мета може бути реалізована через освіту – політичну, економічну, правову тощо.

Однак, на думку авторки, прив'язка до конкретного типу освіти за галуззю певним чином обмежує вплив тієї чи іншої освіти на особистість. Тільки поєднання різних типів освіти дозволить досягнути вищезазначеної

мети. Такою освітою є громадянська освіта, в якій поєднуються елементи правової, політичної, національної, історичної, економічної освіти. Громадянська освіта є освітою зі спеціальним фокусом, що включає поєднання елементів, методів та форм освіти і виховання та спрямування їх на підвищення рівня обізнаності та культури, необхідних для функціонування громадянського суспільства.

Після Революції Гідності 2014 року в Україні актуалізувалися питання реалізації реального народовладдя. Зовнішньополітичні загрози, недосконалість правого регулювання форм здійснення народовладдя, невизначеність політико-правового статусу інститутів влади, реформування низки сфер суспільного життя, в тому числі правосуддя, активізація громадських рухів та зростання активності інститутів громадянського суспільства особливого значення набули питання підвищення рівня культури участі громадян, обізнаності в політичних процесах, відповідальності за прийняті рішення та використання інструментів громадянської участі. За цих умов необхідним є пошук та застосування інструментів вдосконалення реального народовладдя в Україні, одним з яких, на думку авторки, є громадянська освіта.

Варто дати визначення поняттю громадянської освіти. В зарубіжній науковій та педагогічній літературі щодо громадянської освіти використовуються переважно два терміни «Civic Education» і «Citizenship Education», походження та утворення яких є різним. Поняття «Civic» означає «цивілізаційний», тому «Civic Education» визначається як навчання особи жити в цивілізованому суспільстві, тобто демократичному. Щодо поняття «Citizenship Education», то частина «Citizenship» перекладається як «громадянство», буквально поняття означає «освіта з громадянства». Отже, ці два терміни вказують на те, що громадянська освіта передбачає набуття необхідних знань та навичок громадянина, що живе в демократичному суспільстві, та цінностей культури участі, що притаманні такому суспільству.

На сьогодні не існує єдиної думки щодо визначення поняття та сутності

громадянської освіти. З розвитком суспільства, владно-політичних відносин, правових систем, зміною форм державного правління, політичних режимів змінювались і тлумачення цього поняття.

Початком формування поняття громадянської освіти як самостійного явища вважається період появи теорій демократії наприкінці XVIII століття. Громадянська освіта тоді розглядалася виключно у контексті виховання громадян. Разом зі зміною розуміння державної влади, суспільства, їх взаємодії та появою концепції суспільного договору постало питання формування через виховання нових ціннісних орієнтирів, вироблення поведінкових патернів народу як свідомих громадян, які підтримували б суспільний договір. В такому контексті громадянську освіту цього періоду можна вважати інструментом соціалізації активних громадян.

Наступний етап становлення громадянської освіти розпочався на початку XX століття і був пов'язаний з хвилею імміграції до Північної та Західної Європи і США. В цей період громадянська освіта з наукової теорії переходить у практичне поле застосування у вигляді навчальної програми в закладах освіти і поступово виходить за межі включно виховного процесу громадянина. На цьому етапі становлення метою громадянської освіти була адаптація та асиміляція іммігрантів в демократичному суспільстві та виховання у них відчуття патріотизму та відданості державі, що їх прийняла, формування «хорошого» громадянина («Good Citizen»).

Найбільшого розвитку громадянська освіта як навчальна дисципліна досягла в США. Основне її завдання полягло в «американізації» іммігрантів, які стали громадянами США. «Американізація» включала набуття іммігрантами цінностей та поведінкових патернів, характерних для американського суспільства. Однак, такий підхід залишав поза увагою питання культури участі.

Третій етап розвитку громадянської освіти у 60-тих роках XX століття був спричинений новою хвилею імміграції, появою мультикультуралізму, масштабними рухами за громадянські права, студентськими протестами,

кризою громадянської культури у США. Сповідання більшою мірою етноцентричних цінностей в такому суспільстві в США стало не актуальним. Громадянська освіта відмовилась від просування ідеї патріотизму і асиміляції громадян як основної місії її реалізації. На цьому етапі громадянська освіта частково звернулася до початкових теорій її розуміння, однак у формі навчальної програми. Вона трактувалась та використовувалась як інструмент набуття цінностей демократичного суспільства, поведінкових патернів культури участі та мала на меті сприяти усвідомленню населенням себе як громадян.

На сучасному етапі, початком якого можна умовно визначити 90-ті роки ХХ століття, громадянська освіта трактується неоднозначно. Різноманітні країни впроваджують громадянську освіту в свої державні освітні системи в залежності від особливостей своїх політичних систем. Так, тоталітарні держави спотворюють суть громадянської освіти, трактуючи її як механізм розвитку патріотизму та лояльності до режиму, контрольованої культури участі громадян, використовуючи її як метод пропаганди та маніпуляції свідомістю. В країнах розвиненої та ліберальної демократії й тих, що перебувають у стані транзиту, вона спрямована на розвиток культури участі та формування відповідального громадянина. Головним завданням на сучасному етапі є узагальнення тлумачення та концептуалізація громадянської освіти в науковому дискурсі, а також, визначення її мети та завдань на національному і міжнародному рівнях.

За сучасних умов розвитку суспільства громадянська освіта стає міждисциплінарним поняттям, яке включає правову, політичну, економічну, педагогічну складові. Сьогодні в науковому дискурсі не існує єдиного узагальненого тлумачення громадянської освіти. Так, у «Концепції громадянського виховання дітей і молоді» (2000 р.) громадянській освіті надано широке визначення як «навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від влади задоволення їхніх правомірних

потреб, як бути громадянином демократичного суспільства» [107].

У вузькому сенсі громадянська освіта трактується як інструмент залучення громадян до суспільного життя та активної участі в ухваленні рішень або як процес становлення політичної та громадянської свідомості й поведінки особистості, прийняття та виконання політичних ролей, виявлення активності в них, формування громадянської культури [51, с.11].

На міжнародному рівні Хартія з освіти з демократичного громадянства та освіти з прав людини визначає, що освіта громадянської демократії – це навчання, підготовка, підвищення обізнаності, інформація, практики і діяльність, які мають на меті, за рахунок надання учням знань, навичок і розуміння, і розвитку їх ставлення та поведінки, щоб дати їм можливість здійснювати і захищати свої демократичні права та обов'язки в суспільстві, цінувати різноманітність і відігравати активну роль у демократичному житті з метою заохочення та захисту демократії і верховенства права [252].

Автори статті «Громадянська освіта як інструмент формування культури участі в контексті реалізації реального народовладдя в Україні» надають власне визначення громадянській освіті як систему освітніх, просвітницьких, менторських, соціальних та політичних технологій, що має на меті формування відповідального громадянина та його культури участі через засвоєння знань щодо демократичного устрою та публічного управління, поведінкових патернів та навичок критичного мислення, демократичних цінностей [142].

В контексті дослідження авторка пропонує розуміти під поняттям «громадянська освіта» систему освітніх технологій, теорії та прикладних практик демократії (політичних, юридичних, інформаційних, соціальних), спрямовану на формування відповідального громадянина через набуття ним необхідних теоретичних знань, поведінкових патернів, демократичних цінностей для реалізації реального народовладдя через інтерактивні та проєктні методики навчання.

Щодо цільової аудиторії (об'єкт) громадянської освіти, то за сучасних

умов розвитку освіти та поширення концепції навчання впродовж життя (LLL – life long learning) громадянська освіта поширюється на дітей, молодь та дорослих. Зокрема, як зазначає Європейська комісія, навчання протягом життя надає не лише додаткові професійні знання, а й підвищує соціальну включеність, активне громадянство та особистісний розвиток [282].

Суб'єкти впровадження громадянської освіти поділяються на формальні та неформальні. Формальні суб'єкти, до яких належать профільні відповідальні центральні органи виконавчої влади (наприклад, Міністерство освіти і науки), заклади освіти і установи, які безпосередньо впроваджують її (заклади середньої, професійно-технічної, фахової передвищої та вищої освіти, міжнародні організації тощо). До неформальних відносимо інститути громадянського суспільства та медіа (телебачення, радіо, соціальні мережі, тощо).

Стаття 8 Закону України «Про освіту» визначає три види освіти: формальну, неформальну та інформальну [194]. Ці ж види можна екстраполювати на громадянську освіту, виокремивши:

- 1) формальну громадянська освіта;
- 2) неформальну громадянська освіта;
- 3) інформальну громадянська освіта;

Формальна громадянська освіта – це перш за все освітні компоненти, які інтегровані в навчальні плани закладів освіти (загальносередньої, професійно-технічної, фахової передвищої та вищої освіти), що належать до національної системи освіти. Формальна громадянська освіта надає учням та студентам такі теоретичні знання та компетентності, як розуміння функціонування політичних систем (національної та інших країн); усвідомлення взаємозв'язку громадянина та державних інститутів управління; розуміння свобод, прав та обов'язків громадян; усвідомлення відповідальності та громадянського обов'язку як фундаменту демократичної держави та громадянського суспільства.

Така форма громадянської освіти традиційно зосереджена на засвоєнні

теорії та постійно ризикує втратити у процесі навчання та викладання практичний компонент, під час якого слухачі здобувають та відпрацьовують практичні навички участі в суспільному житті.

Формальну громадянську освіту активно використовували під час другого етапу її становлення в США з метою виховання «хорошого» американського громадянина. Сьогодні ця форма громадянської освіти також використовується в країнах розвиненої демократії як одна з навчальних дисциплін в системі шкільної, професійно-технічної, вищої освіти і доповнюється іншими формами. Однак, в українській практиці, до 2018 – 2019 н.р. такий курс не був інтегрований як навчальна дисципліна в закладах загальносередньої освіти, незважаючи на розроблену ще на початку століття концепцію впровадження громадянського виховання [193].

Неформальна громадянська освіта реалізується окремо від обов'язкових навчальних планів у закладах загальносередньої, професійно-технічної, передвищої фахової та вищої освіти, а також іншими суб'єктами надання освітніх та/або просвітницьких послуг (інститути громадянського суспільства, приватні заклади освіти, фізичні особи підприємці, які надають освітні послуги тощо). Вона слугує альтернативою формальній освіті та/або є її доповненням і частіше використовується в реалізації навчання протягом усього життя завдяки гнучкості програми та графіку навчання.

Цей вид освіти є цілеспрямованим, організованим процесом навчання, спланованим особою або організацією. Відмінними рисами неформальної громадянської освіти від формальної є:

- відсутність вікових, професійних чи інтелектуальних обмежень щодо учасників;
- необмеженість (простором, аудиторією, часом, форматом) та гнучкість (адаптивність матеріалів до запитів аудиторії) проведення заходів;
- практичні короткострокові цілі заходів;
- проведення у формі тренінгів та короткотермінових курсів.

До неформальної освіти також можна віднести онлайн-освіту. Так, наприклад, українська платформа масових відкритих онлайн-курсів Prometheus пропонує цілий цикл курсів з громадянської освіти, які включають модулі з економіки, урбаністики, боротьби з корупцією, гендерні студії, соціальних досліджень, основ державної політики та лобіювання. Така форма неформальної громадянської освіти є ефективним інструментом формування навичок громадянської та політичної участі через свою простоту викладення матеріалу та доступність.

Неформальна громадянська освіта є достатньо ефективним інструментом формування навичок участі, саме через які можливе вдосконалення реального народовладдя. В контексті вдосконалення реального народовладдя громадян практична спрямованість неформальної форми громадянської освіти є перевагою порівняно із формальною. Однак, недоліком є те, що вона пропонує короткострокове несистемне навчання і охоплює окремі групи населення.

Інформальною громадянською освітою є система цілеспрямованих, не інституціолізованих, спланованих заходів, що мають на меті розвиток громадянських компетентностей та практичне напрацювання поведінкових патернів активного громадянина. До інформальної освіти відносять навчальну та просвітницьку діяльність в родині, професійній діяльності, повсякденному житті. Учасники інформальної громадянської освіти самостійно обирають її спрямованість або вона визначається родиною чи суспільством. Надання інформації через медіа для розвитку громадянських компетентностей та формування культури участі також можна вважати заходами, що відносять до інформальної громадянської освіти.

Всі три види доповнюють одне одного та у комплексі складають систему впровадження громадянської освіти як інструменту вдосконалення реального народовладдя.

Незалежно від виду освіти, громадянська освіта включає три обов'язкові компоненти, наведені американською дослідницею М. Брансон [288]. Це громадянські знання, громадянські навички, громадянські ставлення (traits of

public).

Громадянські знання включають зміст того, що повинні знати громадяни. Цей компонент включає положення, які повинен знати і розуміти свідомий громадянин, а також напрацювання політичних філософів, істориків, юристів, політологів, політиків. Такими знаннями в національних концепціях громадянської освіти є знання про історію розвитку демократії, громадянське суспільство, суть політики, урядування держави, основи національної політичної системи, цінності та принципи демократії, ролі громадян в демократичній політичній системі країни.

Громадянські навички поділяють на інтелектуальні громадянські навички (навички критичного мислення) та навички участі [298]. До інтелектуальних навичок відносять визначення, опис, аналіз, пояснення, пояснення та аналіз інформації про політичне та громадянське життя, оцінку, прийняття та захист власних позицій щодо громадських подій та питань, критичні міркування щодо умов політичного та громадянського життя, а також конструктивне мислення щодо покращення політичного та громадянського життя.

Навички участі пов'язані з напрацюванням вмінь, необхідних для усвідомленої, відповідальної, ефективною участі громадян у громадянських та політичних процесах як частини громадянського суспільства. Такі вміння поділяють на навички взаємодії, моніторингові та навички впливу.

Навички взаємодії включають вміння, необхідні громадянам для спілкування та співпраці з іншими з метою просування особистих та спільних інтересів. Моніторингові навички передбачають відслідковування публічних подій, питань, проблем, а також контроль за виконанням рішень владою та вирішенням питань, що турбують громадянське суспільство. Навички впливу стосуються здатності громадяни брати участь у розробці рішень з суспільно-важливих питань та впливати на процеси їх прийняття, брати участь у реалізації цих рішень та процесі управління в громадах, вживати заходів щодо покращення політичного та громадянського життя.

Громадянські ставлення стосуються особистої позиції та дозволеної, необхідної або недопустимої поведінки громадянина демократичного суспільства. У США громадянські ставлення вважають частиною служіння громадянина суспільству [292]. Ставлення, як і навички, формуються повільно у результаті засвоєння їх практично – в приватному (в родині, під час навчання, в невеликих групах за інтересами тощо) та у громадянському житті (участь в громадських заходах, організаціях тощо).

Громадянські ставлення включають наступне:

1) Визнання людиною потреби брати на себе особисту, політичну та економічну відповідальність як громадянина.

Громадянин поводить себе як незалежний член суспільства, добровільно дотримується особистих патернів поведінки без зовнішнього контролю, приймає відповідальність за наслідки своїх дій. Крім того, варто додати дотримання громадянином особистих, політичних та економічних обов'язків, які включають турботу про себе, підтримку сім'ї, догляд та виховання дітей; поінформованість про громадські, політичні та суспільнозначливі питання, голосування; сплату податків, виконання державних обов'язків та зайняття керівних посади відповідно до здібностей особи тощо.

2) Повага до цінності та гідності кожної людини. Толерантність до поглядів та стилів життя, що відрізняються від власних.

Громадянин поважає інших, що означає прислухання до їхньої думки, врахування їх прав та інтересів і дотримання принципу верховенства більшості, але визнання права меншості на відмінну думку. Також включає повагу громадянином особистого вибору стилю життя кожного, проявів такого вибору в різних сферах суспільного життя.

3) Повага та довіра до інституцій влади; повага до верховенства права.

Громадянин поважає та приймає рішення інститутів влади, якщо вони прийняті у законний спосіб та не несуть загрозу демократичному суспільству. Повага до верховенства права передбачає прийняття громадянином того факту, що усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставляться

до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону. Крім того, громадянин обізнаний, що кожен має можливість оскаржити незаконність рішень у незалежному суді та забезпечений справедливими процедурами захисту.

4) Відчуття здатності ефективно впливати на досягнення змін у своїй спільноті.

Громадянин знає, яким чином він може вплинути та досягнути змін у своїй спільноті через конкретні інструменти громадянської участі: монологіві (запит на інформацію, звернення громадян, електронна петиція тощо), діалогові (прийом у місцевого чиновника, зустріч депутата з виборцями тощо), полілогові (громадські обговорення, слухання, публічні консультації тощо), голосування (місцеві вибори).

5) Відчуття громадянської відповідальності, що розглядається як сприяння здоровій, дієвій демократії через поінформовану, вдумливу та ефективну участь у суспільному житті.

Громадянин демонструє поінформованість та уважність щодо суспільних справ, приймає, вивчає та обговорює конституційні принципи, транслює через свою поведінку цінності, відстежує відповідність дій політичних лідерів та державних органів зміцненню демократичних та конституційних цінностей і принципів та вживає відповідних законних заходів у разі відсутності відповідності. Це ставлення також потребує від громадянина мирними, законними засобами діяти щодо зміни законів, які вважаються нерозумними або несправедливими.

Загальним результатом формування ставлень є громадянськість як риса відповідальних громадян, тобто здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації, або ж вона є незначною [140]. Засвоєння громадянських ставлень сприяє підвищенню

політичній ефективності особистості, що виражається у її участі у громадському та політичному житті, здоровому функціонуванню політичної системи, почуттю гідності, трансляванню цінностей.

Саме формування навичок участі та ставлень як складової громадянської освіти є інструментом вдосконалення реального народовладдя в Україні. Адже здійснення реального народовладдя неможливе без знань, цінностей, норм і уявлень про політико-правову систему, володіння інструментами участі та впливу на процес прийняття рішень, механізму захисту прав та свобод. Громадянська освіта через конкретні методи навчання надає громадянам усвідомлення та конкретні алгоритми дій для здійснення реального народовладдя через безпосередні та представницькі форми.

Навички та ставлення формуються під час занять з громадянської освіти з використанням інтерактивних методів навчання (симуляція виборчого процесу, засідань органів самоврядування, прийняття рішень, вирішення кейсів тощо). Задля формування стійких навичок та зміни патернів поведінки, такі заняття мають бути системними та комплексними. Це повинна перш за все забезпечувати формальна освіта.

Формальна громадянська освіта є основним інструментом вдосконалення реального народовладдя в країнах розвиненої демократії як одна з обов'язкових навчальних дисциплін в системі шкільної та вищої освіти і постійно доповнюється іншими формами освіти. Такий підхід дозволяє державі побудувати відносини з громадянами на принципах «good governance» – довіри, співуправління та співвідповідальності.

Зі здобуттям незалежності Україною почалася побудова демократичного устрою та громадянського суспільства. Однак громадянська освіта довгий час залишалася поза увагою державних інститутів та мала переважно неформальний і інформальний характер, ознаки безсистемності провадження, ситуативності навчання (наприклад, навчання власних спостерігачів на конкретні вибори за ініціативи та за рахунок політичних партій). Але обов'язковою умовою запровадження системної і наскрізної громадянської

освіти є наявність нормативно-правової бази, яка б визначала місце в загальній системі формальної освіти, стратегію і мету громадянської освіти, її ключові етапи та складові в рамках всіх рівнів освіти (дошкільної, шкільної, вищої, освіти дорослих), ключові громадянські компетентності та результати навчання за кожним етапом (знання, вміння, ставлення). Однак, довгий час громадянська освіта не була пріоритетом у системі формальної освіти, незважаючи на низку спроб, проєктів та документів, концепцій, положень.

Сьогодні правове регулювання громадянської освіти здійснюється в межах Закону України «Про освіту» [194], де у ч. 5 ст. 5 визначено зобов'язання держави створити умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина. У ст. 6 цього ж Закону визначено однією з засад державної політики у сфері освіти та принципів освітньої діяльності формування громадянської культури та культури демократії. У Законі також визначено дванадцять ключових компетентностей, які формує повна загальна середня освіта. Серед них обов'язковими є громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей.

Окремо державний підхід до громадянської освіти зафіксовано у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016 – 2020 рр. [145]. Серед стратегічних завдань створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій громадянського суспільства передбачено активізація комплексних заходів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення щодо можливості захисту своїх прав та вираження інтересів через різні форми демократії участі.

Згідно з цією стратегією, на Міністерство освіти і науки було покладено

відповідальність за узагальнення досвіду та розробку нової концепції і програми громадянської освіти.

Розробка першої Концепції громадянської освіти (виховання) особистості [107] в незалежній Україні здійснювалася на виконання завдань Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, прийнятій в 1999 р.[143]. Концепція була розроблена Академією педагогічних наук та представлена у 2000 р. Відповідно Концепції, поняття громадянської освіти розумілось як «виховання», що стосується суспільної та приватної сфери, а саме як процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Підхід Академії педагогічних наук розділив поняття громадянської освіти як виховання та громадянської освіти як «формальної освіти», орієнтованої на отримання знань та вмінь, пов'язаних з правами та обов'язками людини/громадянина: «Громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства» [107].

Паралельно з цим Інститутом громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська Академія» за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні у 2000 році був розроблений проєкт Концепції політичної освіти. Цей проєкт передбачав, що формування демократичного, відповідального, соціально та політично залученого громадянина мало відбуватись через формування політичних уявлень (знань про права і свободи, способи й механізми їх здійснення і захисту, про функціонування інститутів публічного урядування і способи впливу на них, вмінь критичного аналізу), політичного досвіду політичної активності, політичних ставлень (до себе як громадянина, до інших, політичної системи та

інститутів влади, до політичного світу) [108]. Впровадження такої освіти мало відбуватись наскрізно через всю систему освіти (дошкільну, загальносередню, вищу, післядипломну). Окреме місце відводилось недержавним організаціям, що здійснювали неформальну громадянську освіту.

Подальший розвиток концепцій і підходів в громадянській освіті відбувався завдяки першим великим проектам з громадянської освіти, які співфінансувались міжнародними донорами, такими як: «Демократична освіта», українсько-канадський проект Університету Квінз, Онтаріо; Українська мережа громадянської освіти – UCEN, заснована IREX; «Освіта для демократії в Україні» в рамках Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні [23, с.1]. Зокрема, в рамках останнього з перерахованих проєктів була розроблена Концепція громадянської освіти в середній школі України, де громадянську освіту визначили як спеціалізовану, систематичну підготовку людей до суспільного життя в умовах демократії [85, с. 14].

Ці напрацювання стали підґрунтям для включення громадянської освіти до шкільних програм, а також до програм неформальної освіти та освіти для дорослих. Однак, громадянська освіта все-таки залишилась поза державною освітньою політикою. Пілотні програми та матеріали до них були рекомендовані Міністерством освіти і науки України як факультативні у системі шкільної освіти. Крім того, усі ці проєкти не мали системного поширення та продовження через брак державного фінансування та завершувались, як тільки припинялася донорська підтримка.

Знову повертаються до громадянської освіти у 2012 році, коли був представлений проєкт Концепції громадянської освіти і виховання [197]. Проєкт був суперечливим та неузгодженим, адже створений на основі різних текстів. Концепція фокусувалася на патріотизмі, моралі і духовному розвитку, демократії, правах людини та обов'язках. Проєкт так і не був ухвалений.

В контексті освітньої реформи питання громадянської освіти актуалізувалося у 2016 році. З метою розробки нового проєкту Концепції у

2018 році було утворено робочу групу при Міністерстві освіти і науки України. Низка неурядових організацій (Український незалежний центр політичних досліджень, Громадянський сектор Євромайдану, Пласт, Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) разом з Міністерством освіти і науки України стали координаторами процесу створення Концепції. Загалом до складу робочої групи увійшли більше 50 представників громадськості, центральних органів виконавчої влади і міжнародних організацій [251].

Так, у жовтні 2018 році на державному рівні затверджено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. Відповідно до Концепції основними цінностями, які має формувати громадянська освіта є «цінності активної життєвої позиції, особистої ефективності, істини, правдивості та критичного мислення, взаємоповаги, відкритого спілкування та ефективної співпраці, прав людини та спільного захисту цих прав» [109]. А також передбачено формування таких цінностей та ставлень, як європейські цінності (цінності демократії), повага до прав та свобод людини, рівність та недискримінація, толерантність, соціальна справедливість, власна громадянська (державна), національна та культурна ідентичності, повага до інших культур та етносів. Як зазначено у концепції, ці цінності та ставлення повинні стати основою поведінкових патернів громадян.

Окрім політичних знань, що включають знання про суспільний державний устрій та державне управління, громадянська освіта відповідно концепції має включати в себе практичний компонент:

- розвиток інтелектуальних навичок («здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення» [109]);
- навичок участі, до яких входить участь в суспільно-політичному житті через усвідомлення громадянських ставлень відповідального громадянина, участь та прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівнях та розв'язання проблем спільнот різного рівня,

зокрема шляхом волонтерської діяльності. Патріотизм та волонтерська діяльність є окремими блоками громадянської освіти, що мають засвоїти громадяни.

Окремо зазначено, що засвоєння цих компонентів громадянської освіти має відбуватись через підхід «навчання через участь». Він передбачає створення умов та залучення учасників освітнього процесу до активної діяльності, співуправління та практичного вирішення питань. Тобто громадянська освіта на державному рівні визнана інструментом вдосконалення реального народовладдя та формування громадянської політичної культури.

Громадянська освіта не може бути втілена без правового виховання.

У зазначеному контексті актуалізується питання вдосконалення системи правової освіти і правового виховання громадян України. В 2001 р. Указом Президента України було запроваджено Національну програму правової освіти населення [144]. Серед основних завдань цієї Програми було визначено підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. Правова освіта населення була визначена Програмою, як здійснення комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків. Зазначена Національна програма передбачала запровадження правової освіти на усіх рівнях системи виховання та освіти – в усіх дошкільних, загальноосвітніх,

професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

Реалізація завдань громадянської освіти як інструменту формування політичної участі правосвідомих громадян в Україні покладається на систему формальної освіти у вигляді провадження окремих курсів громадянської освіти та інтеграції її в інші навчальні дисципліни починаючи з дошкільної освіти і завершуючи освітою дорослих. Неформальній та інформальній освіті також приділяється увага з акцентом на злагодженість і взаємодію у впровадженні громадянської освіти та співпрацю з інститутами формальної освіти.

Системне впровадження спеціальної дисципліни у школах розпочалося тільки разом з реформою загальної середньої освіти та затвердженням Концепції розвитку громадянської освіти в Україні. Так, концепція «Нової української школи» [150] передбачає серед десяти компетентностей для життя соціальну та громадянську компетентності, які включають усі форми поведінки, які потрібні для ефективною та конструктивною участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів, повагу до закону, дотримання прав людини і підтримку соціокультурного різноманіття.

Сьогодні в українських школах громадянська складова освіти реалізується шляхом інтеграції змісту таких предметів, як історія України, всесвітня історія, географія, основи правознавства, а також за рахунок варіативної складової: «Права дитини», «Права людини», «Практичне право», «Міжнародне гуманітарне право», «Ми – громадяни» (9-10 класи), «Громадянська освіта» (9-11 класи). З 2011 – 2012 н.р. у шкільних закладах освіти впроваджено обов'язкове вивчення громадянсько-правового курсу «Людина і суспільство» для учнів 11 класів, а з 2018 – 2019 н.р. – предмета «Громадянська освіта» для учнів 10 класів.

Протягом останніх трьох років активізувався процес впровадження

курсів громадянської освіти у закладах вищої освіти за підтримки Міністерства освіти і науки України та неурядових організацій. Так, наприклад, з 2018 р. у ЗВО системно впроваджується курс «Демократія: від теорії до практики». Станом на початок 2020 р. до курсу залучились 30 ЗВО з усієї України. Це є чи не єдиним успішним кейсом системного впровадження інтерактивного навчального курсу з громадянської освіти у ЗВО України. Проект реалізується Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) за підтримки USAID Ukraine, Міністерства міжнародних справ Канади та британської допомоги від уряду Великої Британії. Організація має досвід запуску та реалізації аналогічного навчального курсу в Грузії в 2011 році. Сьогодні цей навчальний курс викладається в усіх державних університетах Грузії.

У перший рік впровадження проекту «Демократія: від теорії до практики» в Україні долучилися 8 закладів вищої освіти, серед яких і Донецький національний університет імені Василя Стуса. Міжнародна фундація виборчих систем та ДонНУ імені Василя Стуса здійснюють реалізацію навчальної дисципліни «Демократія: від теорії до практики» у партнерстві відповідно до угоди про співпрацю від грудня 2017 року. Міжнародна фундація виборчих систем забезпечує Університет навчальними матеріалами для викладання та організовує підготовку викладачів дисципліни. Університет у свою чергу сприяє інтеграції навчальної дисципліни до освітнього процесу.

Викладання навчальної дисципліни «Демократія: від теорії до практики» стартувало в ДонНУ імені Василя Стуса в 2018 – 2019 навчальному році. Цю навчальну дисципліну опанували більше 200 здобувачів вищої освіти. У 2019 – 2020 навчальному році «Демократію: від теорії до практики» вивчали понад 120 здобувачів вищої освіти 1 – 4 курсів різних спеціальностей (історія, біологія, фізика, економіка, право, політологія, математика, інформаційні технології) [142].

Структура цієї навчальної дисципліни відрізняється від більшості

дисциплін, які викладаються в ЗВО. Вона складається з трьох основних компонентів: навчальний план та матеріали, інтерактивні методи навчання, студентський проєкт.

Перший компонент передбачає засвоєння політико-правових та громадянських знань. Засвоєння цього елемента здобувачами вищої освіти сприяє формуванню системи демократичних цінностей та уявлень на основі отриманих знань про права людини, суспільне, громадське та політичне життя [142]. Серед основних тем, які включає знаннєвий компонент дисципліни: демократичне управління, права людини, громадянське суспільство та участь громадян. Наскрізні теми охоплюють такі питання, як: гендерна рівність, вибори, права меншин, інклюзія та доступність для осіб з інвалідністю, практики передового врядування, верховенство права, медіаграмотність, використання цифрових технологій, різноманітність, роль грошей у політиці, роль молоді, корупція [58].

Оцінка рівня засвоєння громадянських знань відбувається через спеціальне тестування. Так, на початку вивчення дисципліни робиться вхідний замір знань, а по завершенню – підсумковий. Усі результати передаються до IFES.

Показовими є результати перших таких замірів щодо 5 університетів, які реалізовували навчальний курс у першому семестрі 2018 – 2019 н.р. Прохідний бал збільшився на 25% між вхідним та підсумковими тестуваннями [59, с. 19]. А за результатами опитування 88% студентів вказали, що курс «допоміг їм краще розуміти методи громадянської участі» [59, с. 20]. Це також підтвердили результати проведених 8 фокус-груп зі здобувачами вищої освіти.

Другим компонентом є інтерактивні методики викладання, які спрямовані на формування та закріплення громадянських навичок у студентів, як інтелектуальних (критичне мислення, оцінка політичної реальності тощо), так і навичок участі (у вирішенні суспільно важливих проблем, побудові компромісу, громадських слуханнях, прийнятті рішень тощо). Так, викладачами застосовуються такі методи, як «Континуум», «Людський

барометр», «Карусель», аналітична дискусія, дебати, «Чотири кути», «Мозаїка» тощо. Вправи спрямовані на розвиток критичного мислення, оцінки та аналізу суспільно-політичних подій, навичок медіації, фасилітації, використання різних методів громадянської участі. За результатами фокус-груп із викладачами курсу більшість викладачів на високому рівні оцінила розвиток навичок критичного мислення та участі у студентів. Найбільше здобувачі вищої освіти, на думку викладачів, засвоїли навички розгляду питання з різних позицій (що можна прирівняти до навичок толерантності та цінності плюралізму) та роботи з іншими задля спільної мети. Варто зауважити, що всі інтерактивні методики навчальної дисципліни були розроблені на основі міжнародної методології громадянської освіти «Посилення участі шляхом освіти у сфері демократії» [59, с. 9].

Третій компонент є ключовим у навчальній дисципліні «Демократія: від теорії до практики». Це студентський проєкт, що спрямований на вирішення суспільно важливої проблеми у своїй громаді. Цей компонент дозволяє попрактикувати навички участі, а найголовніше – формує демократичні патерни поведінки та ставлення відповідальних і свідомих громадян у здобувачів вищої освіти. Обов'язковим критерієм оцінки проєкту є початок його реалізації. Так, здобувачі вищої освіти ДонНУ імені Василя Стуса, які вивчали навчальну дисципліну у 2019 – 2020 навчальному році, розробили і реалізували наступні проєкти: «Не потрібна горілка, не потрібен абсент! Є кращий варіант – завітай на івент!», «Дихай вільно. Живи тверезо», а також проєкти, що стосувались тем інклюзивного навчання, булінгу та кібербулінгу, гомофобії в Україні, насильства щодо жінок [142]. Варто підкреслити, що переважна більшість проєктів, які студенти реалізують в рамках курсу стосуються наскрізної теми – права людини і громадянина.

Крім того частина здобувачів вищої освіти продовжують активну громадську діяльність і після завершення вивчення дисципліни і захисту проєкту. Так, випускники курсу стали регіональними координаторами та лекторами серії інтерактивних лекцій та моделювань виборчого процесу для

молоді, яка голосувала вперше «Молодь не лайкає. Молодь голосує» напередодні президентських та парламентських виборів в Україні у 2019 році. Ця просвітницька кампанія реалізовувалась Міжнародною фундацією виборчих систем спільно з Міністерством юстиції України та ГО «Я маю право» і мала на меті ознайомити цільову аудиторію з основними юридичними аспектами, правами та навичками участі у виборчому процесі [315]. Випускники «Демократії: від теорії до практики» з усієї України створили громадську організацію «YoDA» (Youth Democratic Association), яка займається просвітою молоді, її залученням до волонтерської та громадської діяльності [32]. Все це свідчить про реальні результати громадянської освіти – формування знань, практичних навичок та ставлень відповідального громадянина, а закладенням основ для здійснення реального народовладдя в Україні.

Для вдосконалення реального народовладдя в Україні через громадянську освіту ключовими є формування навичок участі та засвоєння громадянських ставлень. Індикаторами формування навичок участі можуть бути частка громадян, які взяли участь в електоральних процесах, кількість існуючих громадянських об'єднань, членство у політичних партіях у динаміці. А індикаторами засвоєння ставлень – частка громадян, які мають політичні та громадянські орієнтації спільні з тими, що проголошує політична система; відсоток довіри до держави, громадських організацій, політичних інститутів; частка громадян, які відчують задоволеність функціонуванням політичної системи.

Усі три елементи громадянської освіти (знання, навички та ставлення) повинні спонукати громадян до дій – активних дій з реалізації та захисту прав, виконання обов'язків, громадянської участі в суспільних та політичних процесах, демонстрації власної позиції, не порушуючи права та свободи інших тощо. Усе це результує у вдосконалення реального народовладдя (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Вдосконалення реального народовладдя через громадянську освіту*

*Розроблено авторкою

Через засвоєння знань, навичок та ставлень громадянська освіта формує основу вдосконалення реального народовладдя в Україні. Через громадянську освіту реальне народовладдя перестає бути декларативним поняттям з першого пункту статті 5 Конституції України, де зазначено «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Реальне народовладдя передбачає використання механізмів участі громадян як безпосередньо – через конституційні форми (вибори, референдуми) та інші форми (петиції, мітинги, запити, інструменти е-демократії, реалізація права на спротив тощо), так і опосередковано – через представницькі установи. Однак, ефективна реалізація цих форм реального народовладдя потребує від громадян високого рівня політико-правової обізнаності, сформованої культури участі

громадян та міцних ціннісних демократичних орієнтацій. Усе це можливе через системне запровадження та підтримку громадянської освіти на рівні державної політики через формальну, неформальну та інформальну форми освіти.

Висновки до розділу 2

Більшість держав світу визнають на рівні Конституцій народ як єдине джерело влади. Водночас Україна належить до тих держав, в яких обмежені форми реалізації права на спротив своїх громадян.

Декларування законності реалізації права на спротив у будь-яких формах за умов порушення прав і свобод громадянина є досить поширеною тенденцією, проте існує безліч механізмів залишити їх формально-декларативними.

Принцип реального народовладдя може здійснюватись двома шляхами: безпосередньо та через органи державної влади та місцевого самоврядування. Безпосередня демократія реалізується в типових формах, що обумовлені національним законодавством, мають хвильовий чи точковий характер, але більшою мірою утримують баланс взаємовідносин суспільства і держави. Частина з них ініційована громадянами чи їх об'єднаннями. Решта є легально-урядовими, тобто мають легальні підстави, реалізуються відповідно до Конституції та інших нормативних актів представниками офіційних інститутів держави в інтересах суспільства. Водночас тенденції активного поширення реалізації нетипових форм права на спротив актуалізують зміни в законодавстві демократичних держав світу, змінюють світопорядок і мають прояв у вигляді відкритого конфлікту держави і суспільства, часто із залученням зовнішнім політичних акторів і міжнародних інститутів.

Вибори, референдуми і громадські обговорення, що ініційовані владою, – типові форми прояву народовладдя – стають все більше симулякрами, які формують систему цінностей, мотивацій, форм поведінки. Симулякри

спротиву мають стати предметом глибокого міждисциплінарного аналізу та практик у формуванні правової культури суспільства такого рівня, що змогла б спростувати усі спроби використовувати соціальні проблеми народу для вирішення питань розподілу ресурсів та задоволення політичних амбіцій.

Черговим кроком трансформації форм реалізації права на спротив в сучасних умовах виступає широке запровадження інституту круглих столів та форумів як певної «елітистської» форми прояву права на спротив. Елітизм цієї форми проявляється в тому, що до організації подібних заходів, як правило, долучаються представники суспільної еліти – не лише політичної, а й культурної, економічної. тощо. З одного боку, це дозволяє підтримувати досить високий рівень мотивації та обґрунтування вимог до влади, що виробляються під час таких заходів, з іншого – суспільний рівень учасників таких заходів гарантує увагу засобів масової інформації, що автоматично робить подібні кругли столи та форуми чинниками поточного суспільного життя. Причому цей чинник тим більше важливий, що більше розвинуті сучасні засоби інформації та комунікації. Слід додати також, що сформульовані під час подібних заходів вимоги у вигляді резолюцій та рішень завдяки вказаним вище особливостям досить швидко потрапляють до владних кабінетів. Водночас участь широких верств населення в таких заходах априорі не передбачається, тому вони можуть бути віднесені до числа дієвих форм реалізації права народу на спротив лише з певними застереженнями – реалізація цього права відбувається в даному випадку через активні дії певних представників соціальної еліти.

Водночас слід зазначити, що користуючись відсутністю правового забезпечення даного виду реалізації права на спротив, досі владі більшості країн світу вдається де-факто ігнорувати рекомендації та вимоги, що висувуються учасниками подібних заходів.

Іншою формою мирної реалізації права народу на спротив в сучасну епоху виступають інтернет-петиції. Незважаючи на те, що власне інструмент петицій бере свій початок у традиції звернень та прохань до влади, сучасні

інформаційно-комунікаційні можливості дозволили кардинально трансформувати як цей інструмент, так і можливості його застосування в сучасній державі.

Запровадження системи інтернет-петицій дозволяє різко розширити прозорість владно-правових відносин в державі. Громадяни отримують реальний, закріплений в праві, важіль діалогу з владою та впливу на неї. В даному випадку право народу на спротив отримує апріорі мирний канал для своєї реалізації. Важливо вказати також на суспільно-виховну роль систем інтернет-петицій, пов'язану із тим, що загальна публічність та прозорість подібної форми спілкування народу із владою справляють саме виховний ефект на обидві сторони цієї взаємодії: суцільна відкритість петицій та відповідей на них у демократичних системах примушує уряд утримуватись від бюрократичних відписок на петиції. Водночас і громадяни, в результаті, отримують кращі зразки порядності щодо провадження комунікації з державою та її органами.

Більше того, інструмент онлайн-петицій справляє такий вплив на власне організацію системи управління державою, який має дуже віддалені але водночас вкрай важливі наслідки – завдяки цьому інструментові відбувається поступовий відхід від конституційно закріпленої втаємниченості індивідуального політичного вибору громадянина. Дійсно, в умовах, коли таємниця голосування є одним із базових важелів демократії, запровадження суцільно відкритої системи інтернет-петицій, з одного боку, є відходом від подібної втаємниченості, з іншого – його можна вважати певним поверненням до вільного відкритого висловлення власних думок на зразок античних демократій. Система інтернет-петицій передбачає саме відкритість та, відповідно, вона знаменує собою важливий крок до зміни індивідуалістичної парадигми прояву власної політичної волі громадянином. Наскільки публічність такого прояву врятує громадянина від можливих переслідувань? – на це питання досі є лише теоретичні відповіді, пов'язані із упованням на те, що публічність інтернет петицій не лише розкриває їх учасників, а й, водночас,

захищає їх від можливих переслідувань з боку влади. Власне порівняння кількості інтернет-петицій у справжніх демократичних державах із кількістю петицій в авторитарних державах дозволяє передбачати правильність подібного трактування. Але лише аналіз подальшої практики застосування інтернет-петицій зможе надати більш обґрунтовану відповідь на це питання.

Іншим важливим результатом запровадження систем онлайн-петицій стає фактичне розширення набору механізмів реалізації реального народовладдя – крім виборів, що є регулярними, та референдумів, ініціатива щодо яких не завжди належить народові, а підготовка та використанні в управлінні держави, як правило, є непрозорими, у випадку онлайн-петицій громадяни отримують ще один механізм для реального прояву народного спротиву, який, з одного боку, включений у правову систему держави, з іншого, передбачає іррегулярне застосування та, насамкінець, усю повноту ініціативи надає саме громадянам. Водночас потребує удосконалення законодавче забезпечення та певна уніфікація процесу подання онлайн-петицій та реагування на них з боку органів державної влади. Оскільки наразі цей процес регулюється значною кількістю нормативно-правових актів різного рівня, то існує потреба у створенні єдиного законодавчого акту, який регулював би усі відносини суспільства та держави з приводу «онлайн-народовладдя».

З метою вдосконалення представницьких форм народовладдя та зміцнення впливу безпосередніх форм народовладдя на якість діалогу держави і суспільства авторкою запропоновано модель впровадження громадянської освіти на всіх рівнях соціалізації і ресоціалізації народу України, яка має базуватись на правовій і політичній освіті. Синергія правової і політичної компонент як основ громадянської освіти здатна сформувати активного громадянина України – носія знань, навичок, ставлень і громадянських практик, що сприятиме трансформації реального народовладдя в його існуючих сьогодні формах у запоруку конструктивного діалогу держави зі суспільством.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження теоретико-правових аспектів права на спротив як форми реалізації реального народовладдя, авторкою була досягнута мета, яка полягала у розробці та обґрунтуванні нових теоретико-концептуальних положень щодо трансформації форм реалізації права на спротив у контексті провадження реального народовладдя, їх змісту, суспільного призначення та правових наслідків для політичної системи та в наданні теоретичного підґрунтя пропозицій в контексті вдосконалення національного законодавства з окреслених питань.

Основні висновки розкриваються в наступних положеннях.

- Право на спротив пройшло довгий історичний шлях становлення і має законодавче закріплення в ряді країн. Дослідження поняття, генези, основних політико-правових характеристик права на спротив дозволило виявити теоретико-правові аспекти (суб'єкт, адресат, умови реалізації), основні політичні форми реалізації даного права та вивести його міждисциплінарне потрактування. Право на спротив, що є предметом дослідження, слід віднести до прав індивіда, яких він набуває з народження. Реалізація даного виду права може набувати індивідуального і колективного характеру. Тож, суб'єктом права на спротив у контексті реалізації реального народовладдя, з точки зору юридичної науки, можуть виступати індивід, громадянин, народ. Реалізація права на спротив завжди орієнтована на інститути державної влади. Концептуально саме в цьому для авторки полягає конфлікт держави і суспільства, форми втілення якого лежать в площині реалізації права на спротив як форми провадження реального народовладдя. Отже, право на спротив – це невід'ємне природне право окремого індивіда чи групи індивідів протидіяти владі в активній чи пасивній формі політичного протесту, основною метою якого є гарантування і збереження законності влади і конституційності державного устрою. Становлення форм реального народовладдя в історії людської цивілізації пройшло тривалий шлях від права

більшості у давньогрецьких полісах, магдебурзького права на самоуправління територією, представницьких форм, класичних революцій, збройних конфліктів, імітаційних форм (симулякрів), соціально-політичних протестів до форм е-врядування.

- Аналіз теоретичного трактування права на спротив показує, що воно розуміється вченими здебільшого як елемент реального народовладдя, яке, в свою чергу корелює з концептом безпосередньої демократії. Згідно із усталеним трактуванням, нетипові форми безпосередньої демократії виникають як: - реакція суспільства на втрату необхідного зв'язку між народом і органами державної влади та місцевого самоврядування; - результат розвитку та діджиталізації суспільства. Класифіковано форми безпосереднього (реального) народовладдя за такими критеріями: за визначеністю Конституцією України: - конституційні (ті, які чітко прописані у Конституції – вибори, референдуми); - неконституційні (ті, які входять до невичерпного переліку інших форм: збори, петиції, опитування громадської думки тощо); за правовими підставами: - легітимні (ті, які реалізуються в межах правового поля та регулюються Конституцією та/або іншими нормативно правовими актами); - нелегітимні (ті, які реалізуються поза правовим полем); за взаємодією з органами державної влади та місцевого самоврядування: - типові (ті, які загальноприйняті, усталені та мають правові традиції); - нетипові (ті, які виникли як реакція суспільства на втрату впливу на органи державної влади та місцевого самоврядування та зв'язку з ними, та/або розвиток технологій та передбачають використання права на спротив). Досліджуючи теоретико-правові аспекти реалізації права на спротив та інших форм народовладдя в Україні, авторка дійшла висновку, що політико-правові практики впровадження реального народовладдя в Україні демонструють незрілість правової культури суспільства (у тому числі й суб'єктів влади) та безпорадність правових інституцій через їх політизованість. Тому важливим є пошук тих інструментів підвищення ефективності реалізації реального народовладдя, які б задовільнили б і державу, і суспільство.

- Дослідження стану наукової розробки проблеми та окреслення авторської позиції в дослідженні обраної проблеми доводить, що реальне народовладдя та право на спротив впроваджувалися у контексті соціального призначення, громадянської освіти та демократизації суспільних відносин по осі держава – суспільство авторкою вперше. Незважаючи на те, що тема, що досліджується, характеризується актуальністю міждисциплінарності, досі здійснення реального народовладдя і права на спротив, як однієї з його форм, не розглядалася науковцями з точки зору їх соціального призначення та чиннику примирення держави і суспільства. Сьогодні фокус правових досліджень зосереджений на таких актуальних формах народовладдя, як народна законодавча ініціатива, громадський контроль органів влади, всеукраїнський референдум, парламентські слухання тощо. Отже, авторка розуміє право на спротив як невід’ємне природне право особи. Таке право на спротив може бути здійснено індивідуально чи колективно в активній або пасивній протестній формі і стояти на заваді спробам порушити права і свободи людини з боку посадових осіб чи держави у формах дозволених національним законодавством з метою збереження законності і конституційності взаємовідносин держави і суспільства, влади і громади. Водночас є очевидним, що саме взаємовідносини держави та суспільства є тією базою, на якій будуються як інститути реального народовладдя, так і їх правове закріплення. Авторська наукова гіпотеза в дослідженні доведена. Чим вище рівень правосвідомості громадян, тим менше можливості маніпулювати ними в інтересах інших суб’єктів і тим більше шансів у реального народовладдя стати ефективним соціальним феноменом, що обумовлює успішність демократизації політичної системи.

- Авторкою було систематизовано існуючі класифікації форм реального народовладдя та запропоновано власну авторську типологію цих форм. Дослідження показує, що конституціями більшості держав світу визнано, що єдиним джерелом влади є народ і виключним правом народу є встановлення та зміна конституційного ладу. Проте юридична наука та

міждисциплінарні дослідження права на спротив так і не напрацювали єдиного підходу до класифікації форм реалізації права на спротив. Для класифікації форм реалізації права на спротив, слід розуміти умови та підстави, в яких ці форми стають фактами соціальної реальності. Зазвичай висувається вимога обов'язкової наявності «легальної мети» у суб'єктів права. Такою метою може бути зміна владних еліт; припинення зловживання повноваженнями і обмеження прав людини з боку влади; повернення до демократичного правового режиму або зміна конституційного ладу, що спрямовані на створення правової держави; досягнення незалежності як результат реалізації права на самовизначення.

Ще однією умовою, коли право на спротив може реалізуватись громадянином або народом, є відсутність, неефективність або вичерпаність інших політико-правових засобів захисту прав і свобод, форм народовладдя таких як референдум, вибори, подання петицій, звернення до правоохоронних та судочинних органів. Саме за таких обставин суб'єкти права на спротив матимуть всі підстави для його реалізації. Важливо, що механізмом реалізації такого права стають самі суб'єкти даного права, адже саме вони своїми діями реалізують спротив як такий. *Jus resistendi* є формою політичної участі людини. Кореляція підстав для реалізації права на спротив і реальних публічних форм дозволила говорити про певні їх класифікації. За відкритістю реалізованих форм можна виділяти приховані типи спротиву (ігнорування суспільством рішень держави) і відкриті (публічні заяви і протести). За шляхами реалізації права на спротив, можна виділяти прямі і непрямі форми реалізації права на опір. Суб'єктом політичного протесту може виступати окремий індивід, колектив (група осіб), організація (політичного, економічного, релігійного, етнічного та ін. спрямувань), інститут (політична партія, ГО) нація, народ.

Політико-правовий аспект проблеми, що досліджувалась, вказує на те, що політичний протест (як форма реалізації права на спротив) є видом політичної участі. Він так само як і решта форм спротиву набуває двох

основних форм: 1) ненасильницький спротив; 2) насильницький спротив. Для ненасильницького притаманне застосування несилових методів вираження спротиву. Індикаторами типологізації форм реалізації права на спротив, на думку авторки, можуть бути мета, форми і частота прояву, масштабність наслідків та інституціоналізація результатів.

- Доведено, що право на повстання (революцію) зазнало суттєвих трансформацій в останні двісті років. Авторкою з'ясовано, що такі трансформації відбивались у характеристиках, умовах реалізації та наслідках класичних революційних форм і сучасних соціально-політичних протестів. Визначено, що класичне розуміння революції трактує її як спротив, що здійснюється відносно всієї політичної системи і реалізується як масове повстання з метою зміни конституційного порядку шляхом формування і закріплення нової влади та вирішення питання відповідальності зміненої управлінської еліти, створення інституцій чи вдосконалення вже існуючих, які б уможлилювали ефективне залучення громадян до політичної участі в діяльності держави задля зміни на краще політичної, економічної, соціокультурної систем. Право на повстання (революцію) може розглядатися як одне з найважливіших прав, що впливає з державного суверенітету та незалежності держави. Головна відмінність революції від державного перевороту полягає в ступені змін після їх здійснення. Сучасні революції XXI століття за своїми характеристиками і правовими наслідками є соціально-політичними протестами, що обумовлені неефективністю політичних інститутів. Ґрунтовний аналіз трансформації форм права на повстання дозволяє стверджувати, що крайні форми реалізації права на спротив трансформуються в частині свого суспільного призначення. Збройні конфлікти набувають гібридних форм, терористичні акти політизуються, а революції все більше походять на публічні соціально-політичні протести, мета яких – зміна правлячих еліт при збереженні основних принципів та інститутів управління.

- Аналіз змін форм реалізації права на спротив за сучасних умов довів факт пом'якшення крайніх форм протестів у бік електронних форм

спротиву та симуляцій революцій. Право на спротив (у тому числі й право на самовизначення) набуває маніпулятивних форм і використовується державами світу для формування прикордонних конфліктних зон і утримання впливу на інші держави, які не здатні контролювати інформаційний простір, державні кордони та цілісність своїх територій. У роботі було виявлено зміни форм реалізації права на спротив в сучасних умовах. За останнє десятиліття питання реального народовладдя актуалізувалося в зв'язку з виникненням та активізацією нетипових форм реалізації в Україні та світі: поточних, як процедури е-демократії (е-консультації, е-голосування, е-петиції, краудсорсинг), та екстралегальних, як стихійні майдани, революції, державні перевороти, сепаратизм, тероризм. Сервіси е-демократії швидко набирають обертів в Україні, зокрема електронні петиції та звернення громадян, а Революція Гідності спонукала до пошуку правових механізмів реалізації права на спротив. Електоральна революція на президентських та парламентських виборах 2019 року поставила на порядок денний питання так званих соціальних фільтрів (або цензів) щодо реалізації громадянами своїх прав, зокрема використання виборчого права як права на спротив. Можна припустити існування в практиках реалізації реального народовладдя правових симулякрів – явищ, що за своїми цілями, змістом і наслідками принципово відрізняються від традиційного їх розуміння. До таких явищ можна віднести революцію в сучасному розумінні. Подальшими кроками в цьому напрямку може стати напрацювання правових механізмів запобігання симулякризації суспільних відносин.

- Сучасний стан системної кризи та показники соціального захисту та економічного розвитку держав сучасності, зокрема України обумовлюють рівень правосвідомості та правової культури народу, що виявляється у свідомій відмові брати участь в процесі прийняття суспільно важливих рішень, прямому ігноруванні виборів та зростанні рівня політико-правової девіантності суспільства. Взаємовідносини держави і суспільства сьогодні актуалізуються в контексті побудови правової держави та становлення

громадянського суспільства. Зрілість громадянського суспільства є ключовим чинником успіху демократизації держави. Адже ефективне використання різних форм реального народовладдя, в тому числі права на спротив, залежить від рівня правової обізнаності, політико-правової культури та правосвідомості кожного громадянина держави. Запропоновано інструменти вдосконалення реального народовладдя в Україні. Законодавче закріплення механізму системи електронних петицій, яке несе із собою певний заряд потенційних можливостей демократизації відповідної країни, водночас має результатом підвищення рівня легітимності державної влади. Запровадження такої системи надає чіткий сигнал від влади для населення про те, що влада тепер готова вислуховувати ідеї суспільства та підтримувати найбільш популярні та життєздатні пропозиції звичайних людей. Громадяни можуть використати, а можуть і не використати ці потенційні можливості, але усвідомлення їх наявності, без сумніву, додає легітимності тій владі, яка наважилася на такий крок. Очевидно, що реальне втілення у життя пропозицій, які висловлюються через системи електронних петицій, має долати кілька бар'єрів у вигляді формальних вимог щодо кількості голосів на їх підтримку та проміжних перевірок пропозицій спеціальними комісіями. Водночас внесок таких систем у процеси демократизації державного управління, а, відтак, і у розвиток народовладдя представляється безсумнівним.

Звернемо увагу на ту обставину, що громадська ініціатива у вигляді підготовки та подання петицій, навіть у найбільш сучасній – електронній – формі, має досить подвійний характер: з одного боку, це, без сумніву, прояв саме народовладдя з боку більше чи менше розвинутого громадянського суспільства, з іншого боку, це – своєрідний прояв того, що Г. Алмонд називав культурою підданства, прояв уявлень в населення (чи громадянського суспільства, активність якого уособлює це населення) щодо зверхності державної влади та, відповідно, стану певного підкорення населення цій владі. На думку авторки, з метою запобігання небезпечних форм реалізації права на спротив необхідно закріпити в Конституції України та національному

законодавстві ключові форми і правові механізми реалізації права на спротив, як і можливість ініціювання народом України законодавчих референдумів (як Всеукраїнських, так і локальних). Також необхідно надати народу України права скасовувати своїм рішенням (рішенням референдумів) будь-які нормативно-правові акти Верховної Ради та рішення органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим статтю 69 Конституції України необхідно доповнити частиною другою, де слід закріпити вищевказане право народу.

Авторка вважає, що дієвим інструментом, який одночасно може забезпечити громадян засобами ефективного та співмірного використання реального народовладдя, в тому числі з метою захисту своїх прав та свобод, а державу – засобами забезпечення реалізації прав у контексті народовладдя, є громадянська освіта. Це довгий за часом та масштабний за ресурсами інструмент, але саме громадянська освіта дозволить поступово, органічно та без потрясінь перейти на якісно новий рівень взаємодії держави і суспільства. Запровадження такої моделі взаємодії стане запорукою високого рівня відповідальності держави і громадян, відповідальності громадян за все, що відбувається в державі, залученості значної більшості до політичних процесів, високої правової культури, обізнаності щодо своїх прав та обов'язків, механізмів їх захисту та впливу на державу. Ефективна реалізація місії громадянської освіти в Україні можлива лише за умов її запровадження на базі політичної грамотності та систематичної правової освіти населення. Очікуваним результатом такої синергії стане конструктивний діалог держави і суспільства в контексті здійснення реального народовладдя в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Авакьян С. А. Протестное поведение и конституционное право. *Вестник ТвГУ*. 2012. № 31. С. 6-13.
2. Аквинский Ф. О правлении государей. Книга I. Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI-XVII вв., 1990. URL: www.unavoce.ru/library/aquinas_ruling.html.
3. Акімов А. В. Електронна демократія як альтернативна форма управління в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Т. 29(68), № 3. С. 23-27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sntvupa_2018_29_3_7.
4. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні. За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. Київ: Атіка. 2007. 864 с.
5. Алешкевич Я.А. Органи влади та управління Стародавньої Греції доелліністичного періоду. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. 2011. Вип. 27. С. 227-231.
6. Арндт Х. О революции. Москва: Европа. 2011. 464 с.
7. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. Библиотека Михаила Грачева. URL: <http://grachev62.narod.ru/aristotel/arpol5.html>.
8. Бабин Б.В. Право на сопротивление как глобальное право. *Юридические исследования*. 2013. № 5. URL: http://e-notabene.ru/lr/article_817.html.
9. Барабаш Ю.Г. Установча влада Українського народу як конституційний феномен. *Право України*. 2010. №11. С. 73-80.
10. Барабаш Ю.Г. Шляхи оптимізації конституційної моделі інституту референдуму в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 6. С.31-40.
11. Батанов О. В. Муніципальна влада у теорії та практиці народовладдя: проблеми співвідношення та взаємодії. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 47-53.

12. Батанов О.В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні: монографія. За заг. ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Ін Юре, 2003. 512 с.
13. Бевз Т.А. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців: монографія. Київ, 2012. 176 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/fenomen-revolution_151.pdf.
14. Белов Д.М., Громовчук М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія "Право"*. 2017. Випуск 42. С. 27-31. URL: www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.42/No.42.pdf.
15. Бинцаровский Д. Политическое сопротивление в ранней реформатской традиции. *Реформатский взгляд*. 2015. №1. С. 51-92.
16. Блог о государственных сайтах и государственных услугах в интернете. URL: <http://gov-gov.ru/?p=3204>.
17. Богів Я. Роль правосвідомості в процесі реалізації народного суверенітету. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 540-547. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_861_80.
18. Богів Я. С. Місцеве самоврядування як одна із форм реалізації принципу народного суверенітету. *Часопис Національного університету "Острозька академія". Сер.: Право*. 2014. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2014_2_8.
19. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція. Пер. з франц. В. Ховхуна. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи». 2004. 230 с.
20. Бодрийяр Ж. Система вещей. Пер. с франц. и сопроводит. статья С. Зенкина. Москва: Рудомино, 1999. 224 с.
21. Бондар М.Ю. Конституційний референдум: теорія та практика: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2017. 220 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7214/Diss.pdf?sequence=4&isAllowed=y>.

- 22.Бондаренко Н.О. Набуття досвіду парламентської діяльності галицькими українцями та його значення у формуванні національної правосвідомості (1848–1914 роки). *Forum Prava*, 2019. 57(4). 6–14. URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3403541>.
- 23.Боренько Я. Громадянська освіта в Україні, вересень 2017. 8 с. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf.
- 24.В чем разница между переворотом и революцией? URL: https://zen.yandex.ru/media/id/5bfe3aa5dbe55800aa8c4874/v-chem-raznica-mejdu-perevorotom-i-revoliuciei-5c0eccbf9c61f000_aaf6bb5c.
- 25.Васильева И. Документы французской революции. *Родина*. 1998. №7. URL: <http://bagira.guru/secret-history/200-let.html>.
- 26.Васильченко О.Ю. Розвиток інституту народного представництва в Україні: дис. ... канд. наук з держ. управління. Київ, 2017. 238 с.
- 27.Васьковська О.В. Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2007. 21 с.
- 28.Великая хартия вольностей. Восточная литература. Середневековые исторические источники Востока и Запада URL: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XII/1120-1140/Charta_1136_1215/charta_1136_1215.phtml?id=12823.
- 29.Веніславський Ф. Ідея народовладдя в теорії та практиці українського державотворення (соціально-правова цінність ідеї народовладдя). *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 3. С. 48-56.
- 30.Верховна Рада України. Електронні петиції. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions?aname=responses>.
- 31.Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, № 8, № 9, ст.48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/396-IX>.
- 32.Випускники курсу IFES із громадянської освіти об'єдналися, аби залучити більше громадян до демократичних процесів. IFES Ukraine.

- URL: <https://ifesukraine.org/vypusknyky-kursu-ifes-iz-gromadyanskoyi-osvity-obyednalysya-aby-zaluchyty-bilshe-gromadyan-do-demokratychnyh-prochesiv/>.
33. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
34. Власенко В.П. Генезис поняття «правова культура» у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 4. С. 1-7.
35. Волянська Г.М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 1995. 229 с.
36. Ворона П.В. Особливості становлення та розвитку представницької влади в Україні (на прикладі місцевого самоврядування) URL: www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2011-4/doc/3/01.pdf.
37. Воронов М.П. Проблеми вдосконалення конституційного регулювання референдуму. *Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика*. Ужгород, 2000. С.115-118.
38. Восстание протестантов и крестьянская война. *Texts.News*. 2010. URL: <http://texts.news/stran-azii-istoriya/vosstanie-protestantov-krestyanskaya-54398.html>.
39. Всемирная история: в 34 т. / ред.: О. Воротникова, А. Глобус. Минск: Литература, 1997. Т. 24. 127 с.
40. Всеобщая декларация прав человека от 10.11.1948. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
41. Галус О.О. Поняття та види форм безпосереднього народовладдя в Україні. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4. С. 51-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_4_10.
42. Галус О.О. Форми безпосереднього народовладдя в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2012. 21 с.

43. Гапотій В.Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2005. 18 с.
44. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 462 с.
45. Глобальная платформа для ваших компаний URL: www.change.org/ru.
46. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. Москва: Мысль, 1964. Т. 2. 748 с.
47. Голдстоун. Дж. Теория революции четвертого поколения. Логос. 2006. № 5(56). С. 60-103.
48. Гонюкова Л.В. Вплив політичних партій на процеси суспільної трансформації. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №4 (13). С. 34-39.
49. Грицак Я. Я/ВИЩЕ. Революція (Збруч). URL: <https://ucu.edu.ua/news/yavysche-revoluyutsiya-yaroslav-hrytsak-zbruch/>.
50. Громадськість скликає владу і опозицію сісти за стіл заради євроінтеграції. *Українська правда*. 2013. 20 червня. URL: www.pravda.com.ua/news/2013/06/20/6992641/.
51. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Т. Асламова та ін. Київ: ЕТНА-1. 2008. 174 с.
52. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія у 2-х т. За заг.ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Скрипнюка. Т.1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Юридична думка, 2018. 676 с.
53. Даль Р. Проблемы гражданской компетентности. URL: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pr_gra.php.
54. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Развитие общества и динамика социальных процессов. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/1/11H3R11_3.htm.
55. Декларация прав человека и гражданина (1793 г.) URL: <http://deklaratsiya-prav-cheloveka-grajdanina-25914.html>.

56. Декларація незалежності США. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=946555693>.
57. Дем'янчук О.П. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 102. С. 412-416. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_102_110.
58. Демократія: від теорії до практики: підручник. Ред. Г. Берроуз. Київ, 2019. 285 с.
59. Демократія: від теорії до практики. Звіт за результатами оцінки. IFES. Київ, 2019. 40 с.
60. Дерев'яно С. Проблеми забезпечення конституційного контролю за референдумами за конституціями світу: порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 2. С.92-102.
61. Держава у смартфоні: Зеленський зібрав на Банковій експертів із е-послуг. *Укрінформ*. URL: www.ukrinform.ua/rubric-technology/2720454-derzava-u-smartfoni-zelenskij-zibrav-na-bankovij-ekspertiv-iz-eposlug.html.
62. Державна система електронних звернень: Єдиний інформаційний веб-ресурс звернень громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. URL: <http://z.gov.ua/>.
63. Державна установа «Урядовий контактний центр». Національна система опрацювання звернень до органів виконавчої влади. URL: <http://ukc.gov.ua/>.
64. Державні послуги онлайн. URL: <https://diia.gov.ua>.
65. Діденко О.О. Тенденції регулювання права обирати та бути обраним до органів публічної влади у європейських країнах. *Журнал європейського і порівняльного права*. 2019. Вип. 10 (1-2). С.33-43.
66. Дмитриев Ю.А., Израелян В.Б. Избирательное право: учебник. Москва: "ЗАО Юстицинформ". 2008.
67. Дюверже М. Политические партии. Пер. с франц. Москва: Академический Проект. 2002. 555 с.
68. Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента

- України. URL: <https://petition.president.gov.ua/>.
69. Енциклопедичний словник з державного управління. Уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
70. Енциклопедія історії України: у 10 т. Голов. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1. 688 с.
71. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. URL: <https://petition.kmu.gov.ua/>.
72. Єрмолаєв В., Петришин О. Про форму правління та державний режим Гетьманщини часів Б. Хмельницького (до 365-ї річниці Національної революції 1648 р.). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2012. №4(71). С. 75-92. URL: http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/3941/1/Ermolaev%20_Petryshyn_75.pdf.
73. Жаровська І. М. Права людини та позиція громадянського суспільства: проблеми дисонансу. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 18–26. URL: www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=nvlkau_2019_8_4.
74. Жаровська І. М. Соціальна влада і особистість: питання взаємодії в сучасній правовій реальності. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. 2018. № 1/2 (29). Р. 5–7. https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/61807.
75. Заблоцький В.В. Особливості розвитку та роль місцевого самоврядування в системі публічної влади на теренах України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 4. URL: www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=836.
76. Загороднюк А. Г. Право на мирні зібрання в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина. *Правничий часопис Донецького*

- університету. 2018. № 1-2. С.11-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pchdu_2018_1-2_4.
- 77.Задорожня Г.В. Законодавчі повноваження українського народу. *Юридичний вісник*. 2009. № 3(12). С. 25-28.
- 78.Зарудний Є. Прочитайте вранці статтю в Радянській енциклопедії! Але до 1931 року... *Дзеркало тижня*. 28 лютого, 2014. URL: <https://dt.ua/history/prochitayte-vranci-stattyu-v-radyanskiy-enciklopediyi-ale-do-1931-roku-.html>.
- 79.Заступник голови ЦВК про вибори: Найбрудніші в історії України. *Українська правда*. URL: www.pravda.com.ua/news/2012/11/1/6976435/.
- 80.Защитим защитные леса! *WWF(R)*. URL: www.wwf.ru/src.m.28713893/eh2013/vote.
- 81.Зборошенко Д. М. Право народу на опір в історико-правовій думці: від зародження до утвердження. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 69-73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2016_181_18.
- 82.Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. Москва: Зерцало, Теис. 1999. 320 с.
- 83.Золотарев Е. Формула революции. *Українська правда*. 27.03.2013. URL: www.pravda.com.ua/rus/articles/2013/03/27/6986577/.
- 84.Іванеско Д. Наздогнати Америку. *Українська правда: блоги*. 2013. 15 березня. URL: http://blogs.pravda.com.ua/authors/ivanesko/51435fb6c562f/page_2/.
- 85.Іванюк І. В., Овчарук О. В., Терещенко А. Б. Сучасний стан громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт. Київ, 2013. 104 с. URL: http://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf.
- 86.Карасев Д. Ю. Теория революции Чарльза Тилли. *Вестник Московского университета*. 2012. №4. С. 176-189.
- 87.Кармазіна М. С. Референдуми в Україні: законодавче регулювання та практика проведення. *Гуманітарні науки і сучасність*. Київ, 2003. С.151-

- 159.
88. Карпенко О. Партиципативні трансформації на місцевому рівні: електронна та цифрова демократія. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. Вип. 1. С. 111-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2019_1_21.
89. Карпець Ю. В. Феномен політичного впливу в структурі демократичного процесу: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеса, 2014. 218 с.
90. Карпець Ю. В. Деякі шляхи вдосконалення інституту політичного впливу в сучасному демократичному процесі. *Освіта регіону*. 2013. №4. С. 65.
91. Катунин Ю. А. "Цветная революция": методология и методы организации. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского*. 2014. №1. С. 270-284.
92. Кириченко В. Спротив пригніченню – право сили чи право права? *Історико-правовий часопис*. 2015. № 2. URL: http://historylaw.eenu.edu.ua/publ/2015_92_2_6/rozdil_1_teorija_istorija_filosofija_derzhavi_ta_prava/v_kirichenko_sprotiv_prignichennju_pravo_sili_chi_pravo_prava/32-1-0-152.
93. Кириченко Ю. М. Місцеве самоврядування як форма реалізації народовладдя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО*. 2014. Том 3. Вип. 24. С. 59-62.
94. Кількість користувачів інтернетом в Україні виросла на 7% – дослідження. *Економічна правда*. 11.10.2019. URL: www.epravda.com.ua/news/2019/10/11/652498/.
95. Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 46-55.
96. Кістяківський Б. Соціальні науки і право. *Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права*. 2008. 992 с.
97. Ключковський Ю. Референдум у системі державного режиму представницької демократії. *Право України*. 2019. № 10. С. 95-112.
98. Книгін К. Реалізація народного волевиявлення, вираженого в рішеннях

- всеукраїнських референдумів: окремі проблеми. *Право України*. 2003. № 8. С. 44-47.
99. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005, № 35-36, № 37. Ст.446.
100. Комарова В.В. Идеи народовластия. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/idei-narodovlastiya>.
101. Комарова В.В. Формы непосредственной демократии в России: учебное пособие. Москва: Изд-во «Ось-89». 1998. 158 с.
102. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
103. Кондрашев А.О. Конституционно-правовые аспекты реализации народом конституционного права на сопротивление. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2014. №2. С. 170-182.
104. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії та практики. За ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Інститут держави і права НАН України. 2001. 356 с.
105. Конституція України: від 28 червня 1996 р., № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
106. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>.
107. Концепція громадянського виховання. *Громадянська Освіта*. 2000. №21. 05.12.2000. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976002302>.
108. Концепція політичної освіти в Україні. Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: <https://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>.
109. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р., № 710-р. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80>.
110. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. Київ: Таксон. 2001. 362 с.
 111. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб.: Юрид. центр «Пресс». 2003.
 112. Костюк О. Щодо революцій. *Тверезий погляд*. 25.11.2017. URL: <https://tverezo.info/post/34081>.
 113. Кравченко Т.А. Інституційне забезпечення безпосередньої участі громадян України у місцевому самоврядуванні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 10. С. 72-82.
 114. Кравчук В.М. Право народу на громадську непокору та опір у забезпеченні сучасної демократії. *Публічне право*. 2017. № 2. С. 55-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_9.
 115. Кравчук В. Система громадського контролю як складова народовладдя. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал*. 2019. № 2. С. 24-30.
 116. Кресіна І.О. Громадянське суспільство і проблеми народовладдя в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2004. Вип. 25. С. 36-49.
 117. Кресіна І.О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні. *Громадянське суспільство і держава в Україні. Проблеми взаємодії*: Матеріали методологічного семінару. Відп. ред. В. В. Цветков, І. О. Кресіна: Упорядник Є. В. Перегуда. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2004.
 118. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм. Київ: Юрінком Інтер. 2010. 560 с.
 119. Куян І. Парламентські слухання як форма і засіб забезпечення народовладдя в Україні. *Право України*. 2019. № 10. С. 130-141.
 120. Лазаренко Л.А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид.

- наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2010. 21 с.
121. Локк Дж. Два трактати про врядування. Київ: Основи. 2001. 274 с.
122. Лоленко О. Відкриті дані як інструмент народовладдя. *Право України*. 2019. № 11. С. 241-254.
123. Людвік В.Д. Принцип народного суверенітету в історії політико-правової думки, теорії права та політичній практиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2009. 23 с.
124. Люпке М., Капустина О. Насколько эффективны онлайн-петиции в Германии. *Deutsche Welle*. 29.01.2013. URL: <http://dw.de/p/17RUL>.
125. Ляшенко Н. Онлайн-петиції в Україні. Чи є у них майбутнє? *Майдан*. 15-03-2013. URL: <http://maidanua.org/2013/03/natalya-lyashenko-onlajn-petytsiji-v-ukrajini-chy-je-u-nyh-majbutnje/>.
126. Максакова Р.М. Вибори до органів місцевого самоврядування: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2003. 17 с.
127. Мануїлова К.В. Становлення традиції децентралізації публічної влади в середньовічних європейських містах (на прикладі Магдебурзького права). *Молодий вчений*. 2018. № 1 (53). С. 461-464. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/1/107.pdf>.
128. Маркс К., Энгельс Ф. К критике политической экономии. Сочинения. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1959. 499 с.
129. Матъез А. Падение королевской власти (1789-1792). Ростов-на Дону: Феникс. 1995. 576 с.
130. Мельниченко В. Правове регулювання всеукраїнського референдуму за народною ініціативою і розвиток народовладдя. *Право України*. 2019. № 10. С. 113-129.
131. Миллер У. Мартин Лютер Кинг. Жизнь, страдания и величие. URL:

- [www.e-reading.club/chapter.php/137767/5/Miller_-
_Martin_Lyuter_King._Zhizn%27%2C_stradaniya_i_velichie.html](http://www.e-reading.club/chapter.php/137767/5/Miller_-_Martin_Lyuter_King._Zhizn%27%2C_stradaniya_i_velichie.html).
132. Милль Дж.С. О свободе. In Liberty. URL: <http://old.inliberty.ru/library/491-o-svobode>.
133. Михайлов М. Класифікація типових та нетипових форм безпосередньої демократії. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/10/27.pdf>.
134. Михайлов М. Особливості морфогенезу нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/29.pdf>.
135. Мірошниченко Ю. Р. Влада Українського народу та шляхи забезпечення конституційності його рішень. *Віче*. 2011. № 21 (306). С. 8-11.
136. Мірошниченко Ю. Р. Конституційно-правове забезпечення народовладдя в Україні. Київ: «Фенікс». 2012. 360 с.
137. Михайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. 312 с.
138. Монтескьє Ш.Л. Избранные произведения. Общ. ред. и вступ. ст. М.П. Баскина. М.: Гослитиздат. 1955. 415 с.
139. Мурашин О.Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2001. 420 с.
140. Мюнклер Х. Гражданская компетентность. URL: www.academy.go.ru/publications/Munkler.html.
141. Нагорняк Т.Л. Конфлікт держави і суспільства в Україні. *Грані*. 2015. №10/1 (126). С. 79-87.
142. Нагорняк Т., Пачос Ю., Полторак В. Громадянська освіта як інструмент формування культури участі в контексті реалізації реального народовладдя в Україні. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7. Iss. 2. P. 159-167.

143. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р., № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF>.
144. Національна програма правової освіти населення: Затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року, № 992/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>.
145. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки: Затверджена Указом Президента України від 26 лютого 2016 року, № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n25>.
146. Недбай В.В. Народні петиції в політико-правовій системі: зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. №6. С. 25-28.
147. Некрасов В. Держава в смартфоні стартувала: як працюватиме додаток "Дія" і чи варто переживати за безпеку. *Економічна правда*. 7.02.2020. URL: www.epravda.com.ua/publications/2020/02/7/656775.
148. Неліна Н.В. Конституційно-правові аспекти категорії «український народ» *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 182-186.
149. Ніколаїшин М. Механізми прямого народовладдя – необхідна умова стабільних відносин між органами державної влади і територіальними громадами. *Участь громади в місцевому самоврядуванні в Україні: молоді автори*. Київ, 2015. С. 21-28.
150. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
151. Нудненко Л.М. Институты непосредственной демократии в системе местного самоуправления России. Москва: РАН ИНИОН. 2000. 236 с.
152. О рассмотрении общественных инициатив, направленных гражданами Российской Федерации с использованием интернет-ресурса «Российская

- общественная инициатива»: Указ Президента РФ №183 от 4 марта 2013 г. URL: www.garant.ru/hotlaw/federal/460360/.
153. Онищенко С.М. Реалізація права на мирні зібрання за умов зміцнення в Україні інститутів громадянського суспільства. *Наука і правоохорона*. 2017. № 2. С. 125-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2017_2_20.
154. Оніщук М.В. Типологія конституційних режимів референдної демократії: теоретико-методологічний аспект. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 1. С.30-39.
155. Оніщук М.В. Законодавчі референдуми і законодавча референдна демократія: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти. *Економіка та право*. 2009. № 3. С.5-9.
156. Оппозиция Египта: петиция против Мурси собрала 22 миллиона подписей. *Коммерсантъ.ru*. 29.06.2013. URL: www.kommersant.ru/news/2223430.
157. Орос М.М. Правове регулювання права на спротив та форми його реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право*. 2018. Т. 1. Вип. 53. С. 56-60. URL: www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.53/part_1/14.pdf.
158. Орос М.М. Генеза ідеї права на спротив: історико-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С.45-48.
159. Орос М.М. Право народу на спротив: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород, 2019. 237 с.
160. Остапенко В.Д. Судові гарантії реалізації права на мирні зібрання. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 130. С. 61-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_130_10.
161. Павшук К.О. Право на опір у контексті сучасних демократичних процесів. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 92-98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_129_13.
162. Пазенок В. Демократія і людина. *Політика і Час*. 2003. № 2. С. 3-15.

163. Пашутін В.В. Симулякри в праві: запрошення до дискусії. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 1 (66). С. 25-32. URL: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-66-1-25-32>.
164. Петришин О. Народовладдя як фундамент демократичної, правової, соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 20-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varny_2009_4_3.
165. Петровський А. Віче в Київській Русі: склад, компетенція, географічне поширення, історіографічні оцінки. Київ, 2010. URL: <https://kuprienko.info/petrovs-kij-a-viche-v-kiyivs-kij-rusi-sklad-kompetentsiya-geografichne-poshirennya-istoriografichni-otsinki/>.
166. Платон. Держава. Київ: Основи, 2000. С. 38-54.
167. Платформа для петицій РуНета. URL: www.onlinepetition.ru.
168. Погорілко В.Ф. Виборче право України: навч. посіб. За ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук. Київ: Парламентське вид-во. 2003. 383 с.
169. Погорілко В.Ф. Конституційне право України. Київ: Вид-во “Правова єдність”. 2009. 429 с.
170. Погорілко В.Ф. Референдне право України. Київ: Ліра-К, 2006. 366 с.
171. Погорілко В.Ф. Референдуми в Україні: історія та сучасність монографія. Київ: Ін-т держави та права НАН України. 2000. 248 с.
172. Погребняк С.П., Уварова Е.А. Спротивление угнетению. Восстание. Революция (Теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека). *Право и гражданское общество*. 2013. №2. С. 4–61. URL: <http://lcslaw.knu.ua/2013-2.pdf>.
173. Политические идеи Г. Спенсера. История политических и правовых учений: учебник для вузов. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-478.html>.
174. Политология. Краткий словарь основных терминов и понятий. Под ред. В.С. Пусько. Москва: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2010. 113 с.
175. Політанський В.С. Електронна демократія як основа демократичного устрою сучасного суспільства. *Приватне та публічне право*. 2019. № 1.

- С. 8-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prpulaw_2019_1_4.
176. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія. За заг. ред. А.І. Кудряченка. Київ: НІСД. 2007. 396 с.
177. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2-х т. За ред. О.В. Скрипнюка. Київ: Логос, 2010. Том II: Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку. Київ, 2010. 692 с.
178. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. За ред. Ф. М. Рудича. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. 455 с.
179. Положення про Єдиний державний веб-портал електронних послуг: Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України № 1137 від 4 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text>.
180. Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України: Затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 457 від 22 липня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2016-%D0%BF#Text>.
181. Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України: Затверджений Указом Президента України від 28 серпня 2015 року, № 523/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015#n11>.
182. Почепцов Г.Г. Гражданское самбо: как противостоят «цветным революциям». Москва: Европа. 2005. 83 с.
183. Почепцов Г.Г. Революция.com: Основы протестной инженерии. Москва: Европа. 2005. 79 с.
184. Правовая мысль: антология. Сост. В.П. Малахов. Москва: Академический проект. 2003. 1016 с.
185. Прело М. Конституционное право Франции. Москва: Изд-во «Иностранная литература». 1957.
186. Придачук О.А. Безпосереднє народовладдя як спосіб правової охорони

- конституції народом. 2014. Вип. 6-1. Том 1. С. 102-106.
187. Прієшкіна О.В. Правове регулювання безпосередньої демократії в місцевому самоврядуванні України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2002. 218 с.
188. Про внесення змін до Розпорядження Голови Верховної Ради України від 28 жовтня 2015 року, № 1494 «Про деякі питання організації роботи Апарату Верховної Ради України з реєстрації та супроводження електронних петицій, адресованих Верховній Раді України»: Розпорядження Голови Верховної Ради України № 61 від 18 лютого 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/16-%D1%80%D0%B3#n2>.
189. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 року, № 5475-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17> (Закон визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 4-р/2018 від 26 квітня 2018 року).
190. Про деякі питання організації роботи з реєстрації та супроводження електронних петицій, адресованих Верховній Раді України: Розпорядження Голови Верховної Ради України № 1494 від 28 жовтня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1494/15-%D1%80%D0%B3#Text>.
191. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.96р., № 394/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст.256. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.
192. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04.04.95 р., № 117/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. Ст.134. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0>.
193. Про концепцію громадянського виховання дітей і молоді: Постанова президії Академії педагогічних наук України 19 квітня 2000 р. Протокол №1-7/4-49.
194. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 року, № 2145-VIII.

- Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38-39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
195. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р., № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14-15, № 16-17. Ст.133. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.
196. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 р., № 2790-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12>.
197. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. *Громадянська Освіта*. 2013. №03. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1357391226>.
198. Разметаева Ю.С. Право на сопротивление: основные теоретические аспекты. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. №8. С. 32-36.
199. Революція в собі – похідна кращої реальності? *ВеликаІдея*. URL: <https://biggggidea.com/practices/777/>.
200. Рибачук М., Райковський Б. Аналіз концепцій сучасних моделей виборчих систем. *Політичний менеджмент*. 2009. №3. С. 46-59.
201. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про всеукраїнський референдум" № 4-р/2018 від 26 квітня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18>.
202. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) № 6-рп/2008 від 16 квітня 2008 року. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08>.
203. Российская общественная инициатива. URL: <https://www.roi.ru/>.
204. Руденко В.Н. Методология исследования институтов прямой демократии в современном обществе. *Правоведение*. 2003. № 4. С. 51.
205. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. 124 с.
206. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или о воспитании. Москва: Мультимедийное издательство Стрельбицкого. 2016. 547 с.
207. Рябев В.В. Б. Н. Чичерин и К. М. Тахтарев: два взгляда на проблему взаимодействия гражданского общества и государства в России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/b-n-chicherin-i-k-m-tahtarev-dva-vzglyada-na-problemu-vzaimodeystviya-grazhdanskogo-obschestva-i-gosudarstva-v-rossii>.
208. Рябченко О.П. Щодо влади народу через органи державної влади. *Конституанта*. 27 серпня 2012. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/12/blog-post_9597.html.
209. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції. Ужгород: Ліра. 2009. 372 с.
210. Самбор М.А. Конституційні форми здійснення права на мирні зібрання: збори, мітинги, походи, демонстрації. *Право України*. 2019. № 8. С. 255-267.
211. Сасин Г.В. Обґрунтування сучасного типу революцій в транзитному суспільстві на прикладі України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути і процеси. Львів. 2015. 212 с. URL: www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/v_sasyn.pdf.
212. Свободны наконец. Движение за гражданские права в США. *Bureau of International Information Programs*. 2008. URL: <https://web.archive.org/web/20090715193830/http://www.america.gov/rumedia/pdf/books/free-at-last-ru2.pdf>.

213. Селіванов А.О. Що означає реальне народовладдя в Україні? Наукові погляди на сучасні конституційні процедури. Київ: Логос, 2014. 132 с.
214. Сервіс електронних петицій Київської міської ради. URL: <https://petition.kyivcity.gov.ua/petitions/?tp=1>.
215. Сергеева Ю. Вся статистика интернета на 2019 год – в мире и в России. URL: www.web-canape.ru/business/vsya-statistika-interneta-na-2019-god-v-mire-i-v-rossii/.
216. Серьогін В., Серьогіна С. Децентралізація і місцеве самоврядування у контексті зміцнення народовладдя в Україні. *Право України*. 2019. № 10. С. 158-174.
217. Сийес Э. Что такое третье сословие. *Исторические материалы*. 2004. URL: http://istmat.info/files/uploads/28691/sieyes_que-un-tel-troisieme-etat.pdf.
218. Сінькевич О., Скробач С. Розуміння права на мирні зібрання. *Юридичний вісник*. 2015. № 1. С. 36-40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2015_1_8.
219. Сіренко В. Право народу на опір гнобленню – основа і гарантія народовладдя. *Право України*. 2019. № 10. С. 82-94.
220. Сітарський О. Вплив партійних систем у перехідних та демократичних суспільствах. *Демократичне врядування*. 2009. Вип. 3. URL: www.lvivacademy.com/visnik3/fail/+Sitarskyj.pdf.
221. Сліденко І.Д. Теоретичні та конституційні засади народного суверенітету. *Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації*: збірка наукових праць. За заг. ред.: В. М. Кампа, М. В. Савчина. Київ, 2008. С. 9-28.
222. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория. Политические технологии. Москва: Аспект-Пресс. 2001. 559 с.
223. Сорокин П. Социология революции. Москва: Российская политическая энциклопедия. 2004. 700 с.
224. Список петицій, которые уже сработали. *Платформа для петицій*

- PyHema OnlinePetition.Ru*. URL: www.onlinepetition.ru/petition_works.php
225. Средницька І.Ю. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2016. 24 с.
226. Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: проблеми теорії і практики: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 1999. 18 с.
227. Сутність політичних революцій: концептуальні підходи. URL: www.fpsvisnyk.lnu.lviv.ua/archive/4_2016/28.pdf.
228. Сутність поняття «Революція» та типологія революцій. URL: <https://prezi.com/yxor8g2vu7wp/presentation/>.
229. Таряник А. Президентская администрация отказалась принимать 160 тысяч петиций за отмену смертной казни. *Салідарнасць*. 09.12.2011. URL: www.gazetaby.com/cont/art.php?sn_nid=41277.
230. Тиліпська О.Ю. Зміст поняття та проблеми забезпечення права на мирні зібрання в Україні в контексті адміністративного права. *Право і суспільство*. 2014. № 6.1(2). С. 213-219. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_6.
231. Титаренко Т. Регіональний чинник у формуванні політичної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 51-60.
232. Ткаченко О.М. Проведення у справах, пов'язаних із реалізацією права на мирні зібрання, як особлива форма адміністративного судочинства в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 77-82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2017_1_15.
233. Ткачов С.І. Громадянська освіта як багатомірне поняття. *Педагогіка та психологія*. 2010. Вип. 37. С. 96-104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ped_2010_37_14.
234. Тодика О.Ю. Вибори в парламенти країн СНД (порівняльно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне

- право; муніципальне право. Харків, 2002. 19 с.
235. Тодика О.Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільств. Харків: Право. 2007. 480 с.
236. Токвиль А. Демократия в Америке. Электронная библиотека. URL: www.civisbook.ru/files/File/Tokville_Democracy_1.pdf.
237. Толковый словарь Ефремовой. 2009-2018. URL: <http://efremova-online.ru/slovar-efremovoy/soprotivlenie/102956/>.
238. Трачук П.А. Участь громадян України у місцевому самоврядуванні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2003. 244 с.
239. Триумф добровольности: как одесская Юракадемия приобщает студентов и выпускников к электронной демократии. *Думская.net*. 21.12.2015. URL: <http://dumskaya.net/news/prikladnoe-053724/>.
240. Тэрроу С. Стратегия режима – это самый важный фактор, определяющий размах и длительность протестов. *Свободная мысль*. 2011. № 12 (1630). С. 5-16.
241. У Стусівському університеті відбувся міжнародний форум соціальної дії «Захист прав дітей під час окупації та збройних конфліктів». URL: www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyyny/19233-u-stusivskomu-universyteti-vidbuvsia-mizhnarodnyi-forum-sotsialnoi-dii-zakhyst-prav-ditei-pid-chas-okupatsii-ta-zbroinykh-konfliktiv.
242. У чому різниця між революцією і переворотом? URL: https://aif.ru/dontknows/actual/v_chyom_raznica_mezhdu_revolyuciey_i_perevorotom.
243. Украинский выбор. URL: <http://vybor.ua>.
244. Участь громадян у здійсненні місцевого самоврядування: навчальний посібник. За ред. В.В. Кравченка. Київ: Атіка. 2004. 264 с.
245. Фарр Д. Историчні поняття у політичній науці: «революція». URL: www.historians.in.ua/index.php/en/statti/2315-dzhejms-farr-istorichni-ponyattya-u-politichnij-nausti-revolyuutsiya.

246. Федоренко В. Демократія, демократизація та феномен “електоральної революції” 2019 року в Україні. *Право України*. 2019. № 11. С. 200-224.
247. Федоренко В.Л. Конституційно-правові основи всеукраїнського референдуму: проблеми теорії і практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 1999. 197 с.
248. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти. Київ: Ліра-К. 2009. 580 с.
249. Федорів Х.І. Поняття виборчої системи та її характеристика. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2012. № 3(19). С. 205-214.
250. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия. 1983. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3051/ПРАВО.
251. Фундамент громадянської освіти в Україні. URL: http://ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=996&catid=16&Itemid=101&lang=ua.
252. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини. Прийнята в рамках Рекомендації CM/Rec (2010) 7 Комітету Міністрів. URL: www.coe.int/uk/web/compass/council-of-europe-charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education.
253. Хэллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии. Пер. с англ. С.Н. Бурина; науч. ред. Б.М. Шпотов. Москва: ППП. 1993. 142 с.
254. Цицерон Марк Туллий. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Москва: Наука. 1975. 400 с.
255. Цілі Мінцифри до 2024 року. URL: <https://plan2.diia.gov.ua/>.
256. Челпанова Д.Д. Характер и динамика протестной активности на юге России: автореф. дис. ... канд. соц. наук. Новочеркасск, 2011. 18 с.
257. Чим відрізняється переворот від революції? URL: <https://moyaosvita.com.ua/osvita-2/chim-vidriznyayetsya-perevorot-vid-revolyuci%D1%97/>.
258. Чуб О.О. Конституційне право громадян України на участь в

- управлінні державними справами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харків, 2004. 21 с.
259. Чудаков М. Правовые проблемы участия личности в осуществлении непосредственной демократии в СССР. Харьков, 1982.
260. Шаповал В.М. Народ. *Юридична енциклопедія: У 6 т.* Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол) та ін. Київ: Укр, енцикл., 1998. Т. 4: Н-П. 2002. С. 46.
261. Шаповал К.І. Феномен політичного протесту в політичній науці. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2015. №16. С. 58-63.
262. Шарп Дж. От диктатуры до демократии. Москва: Новое издательство, 2005. 84 с.
263. Швець Н.М. Право на страйк та механізм його реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2008. 18 с.
264. Шелюк Л. Громадянська освіта: проблеми впровадження. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія.* 2014. Вип. 33. С. 55-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2014_33_10.
265. Шепелин И. Как работают петиции в разных странах. *Салідарнасць.* 10.02.2013. URL: http://gazetaby.com/cont/art.php?sn_nid =53579.
266. Шипілов Л.М. Народовладдя як основа демократичної держави. Харків: Видавництво “ФІНН”. 2009. 216 с.
267. Шипілов Л.М. Принцип народовладдя і його здійснення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2004. 20 с.
268. Шипілов Л.М. Принцип народовладдя і його здійснення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2004. 207 с.
269. Шкарнега О.С. Правове регулювання провадження в справах щодо реалізації права на мирні зібрання. *Право і суспільство.* 2015. № 1. С. 181-188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_1_32.
270. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва:

- Логос. 2005. 410 с.
271. Шульц Э.Э. Феномен Кубинской революции в контексте технологий управления социальным протестом. *Научный Приволжский вестник*. 2014. № 4. С. 145-153.
272. Щебетун І.С. Конституційні принципи та система місцевого самоврядування: співвідношення та взаємозв'язок. *Правничий часопис Донецького університету*. 2014. № 1-2. С. 28-36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pchdu_2014_1-2_7.
273. Щебетун І.С., Довгань Б.В. Електронна демократія: досвід зарубіжних країн та перспективи її впровадження в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С.148-153.
274. Щебетун І.С., Рожко Г.І. Законотворчий процес в Україні: шляхи вдосконалення. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2019. Вип. 37. С.102-116.
275. Щербанюк О.В. Визначальна роль народного суверенітету для конституційного принципу народовладдя. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 462-466. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63971/100-Shcherbanyuk.pdf?sequence=1>.
276. Що таке революція? Спроби визначити Велику революцію: сучасне історичне знання і політологія. URL: <http://gefter.ru/archive/21591>.
277. Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. 2012. Том XXXA (60). URL: <https://runivers.ru/bookreader/book10191/#page/438/mode/1up>.
278. Энциклопедия Социологии. Мир энциклопедий. Минск: Книжный дом. 2003. 1312 с.
279. Як працює сервіс електронних петицій? *Електронні петиції. Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/help>.
280. Янчук А.О. Проведення референдумів в Україні (конституційно-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2009. 20 с.

281. Янчук А.О. Становлення і сучасний стан наукової розробленості проблематики безпосереднього здійснення влади народом. *Правничий вісник Університету "КРОК"*. 2011. Вип. 10. С. 31-37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuk_2011_10_7.
282. Adult learning: It is never too late to learn. Communication from the Commission of The European Communities. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52006DC0614>.
283. AVAAZ.org: The World in Action. URL: <https://secure.avaaz.org>.
284. Avoin Ministerio URL: www.avoinministerio.fi/ideat.
285. Belarus: Stop Executions and End the Death Penalty! *Change.org*. URL: www.change.org/belarusdeathpenalty.
286. Bielov D., Hromovchuk M. The Basic Law of the State: Legal and Political Content. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2019. Vol. 5. № 3. P. 59-66. URL: www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/673.
287. Byelov D. Human rights for information in social networks: constitutional aspect. *Journal of legal studies*. 2018. Vol. 22, Iss. 36. P. 49–52. <https://content.sciendo.com/view/journals/jles/22/36/article-p49.xml?lang=en&result=6&rskey=PIjFWr>.
288. Branson M. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network. *Center for Civic Education*. 1998. URL: https://civiced.org/papers/articles_role.html.
289. Chomsky A.A. History of the Cuban Revolution. Singapore: John Wiley & Sons. 2010. 241 p.
290. Cronin T.E. Direct Democracy. The Politics of Initiative, Referendum, and Recall. Harvard University press. 1989. 289 p.
291. De Waal T., Jarábik B. Bessarabia's Hopes and Fears on Ukraine's Edge. *Carnegie Europe*. 2018. May 24, <https://carnegieeurope.eu/2018/05/24/bessarabia-s-hopes-and-fears-on-ukraine-s-edge-pub-76445>.
292. Defining Civic-Readiness. *Nebraska Department of Education*. www.education.ne.gov/wp-content/uploads/2017/12/Civic_Readiness_

- Definition_DRAFT_NDE_11_28_2017.pdf.
293. Demokratie in action. URL: www.campact.de/.
294. Deutscher Bundestag: Petitionen. URL: <https://epetitionen.bundestag.de>.
295. Garber M. The White House Petition Site Is a Joke (and Also the Future of Democracy). *The Atlantic*. 2013. Jan 16. URL: www.theatlantic.com/technology/archive/2013/01/the-white-house-petition-site-is-a-joke-and-also-the-future-of-democracy/267238/.
296. Ginsburg T. When to Overthrow Your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions. *UCLA Law Review*. 2013. № 5. P. 1184-1260.
297. HMGovernment. URL: <http://epetitions.direct.gov.uk/>.
298. Kirlin M. The Role of Civic Skills in Fostering Civic Engagement. Circle working paper. California State University, Sacramento. 2003. 06 June. 31 p.
299. Laszlo E. The Age of Bifurcation. Understanding the Changing World. Amsterdam. OPA B.V. 1991. 126 p.
300. LeDuc L. The Politics of Direct Democracy: Referendums in Global Perspective, 2003. 224 p.
301. Low-intensity conflict: old threats in a new world. Eds.: Corr E. G., Sloan S. Routledge. 2018. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=35SpDwAAQBAJ&pg=PT91&lpg=PT91&dq>.
302. Miller D. A. H. Retail Rebellion and the Second Amendment. *Indiana Law Journal*. 2011. № 86. P. 939-977.
303. Multiculturalism and diversity in the 21st century. International Academic Conference. Berehove, March 27-28, 2018. Book of Abstracts, Ungvar, 2018. 420 p.
304. OnlinePetition. URL: <http://onlinepetition.in.ua>.
305. Petitions247. URL: www.petitions247.net.
306. Sanderson S.K. Revolutions: A Worldwide Introduction to Political and Social Change. 2-nd ed. Routledge. 2015. 272 p.
307. Sanderson S. K. World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace? *International Journal of Comparative Sociology*. 2005. Vol. 46.

- Iss. 3. P. 179-213. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0020715205058606>.
308. Shchebetun. I, Nikitenko L, Pysarieva E., Turchenko O., Afanaieva M. Electronic and Internet Technologies in the Election Process. *Tespril*. P.6776-6784.
309. Semchuk Zh., Zharovskaya I., Merdova O. Corruption as a negative social phenomenon hindering the economic development of the state. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, № 4. P. 295–300. www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/view/476.
310. Soboul A. *The French Revolution: 1787-1799*. New York: Random House. 1975. 638 p.
311. The Scottish Parliament: Petitions. URL: www.scottish.parliament.uk/gettinginvolved/petitions/.
312. Tiruneh, G. What causes social revolutions? Paper Presented at the Southern Political Science Association Annual Meeting. 2010, January 7-9, Atlanta, GA.
313. We The People. The White House. President Barack Obama. URL: <https://petitions.obamawhitehouse.archives.gov/about/>.
314. We the People: your voice in our government. URL: <https://petitions.whitehouse.gov/>.
315. Young Ukrainian Leaders Educate Peers About the Electoral Process. IFES. URL: www.ifes.org/news/young-ukrainian-leaders-educate-peers-about-electoral-process.

ДОДАТКИ

Додаток А

Non-governmental organization
«CENTER FOR PUBLIC COMMUNICATIONS
ANALYSIS AND DEVELOPMENT «DIALOG»
ID: 37380354
tel.: +38 (066) 482-82-48
e-mail: centerdialog@gmail.com
http://www.centerdialog.org

Громадська організація
«ЦЕНТР АНАЛІЗУ ТА РОЗВИТКУ
ГРОМАДСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ «ДІАЛОГ»
ІНН: 37380354
тел.: +38 (066) 482-82-48
e-mail: centerdialog@gmail.com
http://www.centerdialog.org

Вих. № 270420-01
Від 21 квітня 2020 р.

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Даним документом підтверджується, що основні положення дисертаційної роботи аспірантки Донецького національного університету імені Василя Стуса Гайду Ганни Володимирівни за темою «Право на спротив як форма реалізації реального народовладдя (теоретико-правові аспекти)», що подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» представляють інтерес для впровадження в практичній діяльності громадської організації «Центр аналізу та розвитку громадських комунікацій «ДІАЛОГ».

Викладені у роботі теоретичні та практичні напрацювання щодо реалізації права на спротив засвідчують про зміни у підходах до захисту інтересів як окремих осіб, так і інститутів громадянського суспільства. Трансформації, які відбуваються в світі, у тому числі щодо інструментів та механізмів права на спротив, свідчать про необхідність формування нового типу правосвідомості та нового розуміння категорії «спротив». Визначена у дисертаційному дослідженні гіпотеза підтверджує практичний досвід нашої Організації. Ми також зазначаємо, що чим вище рівень правосвідомості громадян, тим менше можливості маніпулювати ними в інтересах інших суб'єктів і тим більше шансів у реального народовладдя стати ефективним соціальним феноменом, що обумовлює успішність демократизації політичної системи. Низький рівень правової свідомості та політичної культури українського народу несе загрозу процесу демократизації нашої держави. Це спричиняє їх хибне сприйняття прав та обов'язків відповідального громадянина, у т.ч. щодо права на спротив та механізмів захисту власних інтересів та веде суспільство до деструктивних процесів, метою яких є руйнування демократичного устрою суспільства.

Запропоновані результати дослідження знайдуть своє відображення у діяльності ГО «Центр аналізу та розвитку громадських комунікацій «ДІАЛОГ» під час реалізації проектів з громадянської освіти та інформаційно-просвітницьких кампаній у сфері розвитку інститутів громадянського суспільства.

Голова правління

С.В. Бондаренко

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21021, тел. приймальні: +38 (0432) 50-89-30,
факс: +38 (0432) 50-87-78, E-mail: rector@donnu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02070803

«15» 05 2020 № 28/01.3-43
На № _____ від _____

До спеціалізованої вченої ради

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Гайду Ганни Володимирівни
за темою «Право на спротив як форма реалізації реального народовладдя
(теоретико-правові аспекти)»**

Тема дисертації відповідає науковим напрямам досліджень юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса в межах науково-дослідних тем «Розвиток правової системи України: стан та перспективи» (реєстраційний номер 0112U002868) та «Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи» (реєстраційний номер 0118U003140). В дисертаційному дослідженні розроблено та обґрунтовано нові теоретико-концептуальні положення щодо трансформації форм реалізації права на спротив у контексті провадження реального народовладдя, визначено їх зміст, суспільне призначення та наслідки для політичної системи, а також сформоване теоретичне підґрунтя для пропозицій з метою вдосконалення національного законодавства з питань реалізації права на спротив.

Теоретичні та прикладні результати дисертації Гайду Ганни Володимирівни використовуються в навчальному процесі на юридичному факультеті Донецького національного університету імені Василя Стуса при викладанні дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України» та «Проблеми сучасного конституціоналізму».

Проректор з наукової роботи

І. В. Хаджинов

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА**Статті у наукових фахових виданнях України:**

1. Гайдю Г.В. Право на спротив як форма реалізації реального народовладдя. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 62. С. 44–60.
2. Гайдю Г. Стан наукової вивченості права на спротив як форми реалізації реального народовладдя. *Правова держава*. 2020. № 38. С. 10–19.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:

3. Гайдю Г. Конституційні форми реалізації народного волевиявлення через референдум та виборчий процес. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Vol. 5. Iss. 4. P. 105–113.
4. Гайдю Г. Трансформація форм реалізації права на спротив в сучасних умовах. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7. Iss. 2. P. 196–202.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

5. Гайдю Г. Актуальні аспекти наукового дослідження реалізації реального народовладдя. *Весняні юридичні читання – 2020. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: Всеукраїнська науково-практична конференція*. Вінниця, 2020. С. 10–11.
6. Гайдю Г. Деякі проблеми реалізації права на спротив в інформаційному суспільстві. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти* (Канада, Монреаль). Видавництво: СРМ «ASF». 2020. С. 88–90.
7. Гайдю Г. Нетипові форми реалізації народовладдя як елемент співуправління у публічній сфері. *Публічне управління та адміністрування:*

конкурентні виклики сучасності: Матеріали III Всеукр. науково-практичної інтернет-конференції (15 травня 2020 р.). Львів, 2020. С. 19–20.

8. Гайду Г. Громадянська освіта як інструмент вдосконалення реального народовладдя в Україні. *Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії*: Міжнародна наукова конференція. (Суми, 22 травня 2020). Суми, 2020. С. 79–80.

ВІДОМОСТІ

про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «Весняні юридичні читання – 2020»: Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки. Вінниця, 2020. – Особиста участь.

2. XX Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти». Канада, Монреаль, 2020. – Особиста участь.

3. III Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Публічне управління та адміністрування: конкурентні виклики сучасності». Львів, 2020. – Особиста участь.

4. Міжнародна наукова конференція «Стратегічні напрямки розвитку науки: фактори впливу та взаємодії». Суми, 2020. – Особиста участь.